

Б.І. Андрусішин, А.М. Гуз

Методика викладання
шкільного курсу
"ОСНОВИ
ПРАВознавства"

Підручник

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України*

Київ

"Знання"

2008

УДК 372.832(075.8)

ББК 74.263.8я73

А66

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-1041 від 9 листопада 2006 р.)*

Рецензенти:

В.І. Акуленко, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України;

А.А. Булда, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

„

Андрусин Б.І., Гуз А.М.

А66 Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”: Підручник. — К.: Знання, 2008. — 301 с. — (Вища освіта ХХІ століття).

ISBN 978-966-346-352-0

У підручнику розглянуто питання організації навчального процесу з правознавства в сучасній загальноосвітній школі. Автори висвітлюють форми організації навчання, методи та етапи навчання учнів правознавства в школі; методику формування у школярів знань, умінь та навичок на уроках правознавства; методику та правила використання наочності, технічних засобів навчання. Значна увага приділена уроку правознавства в сучасній школі та методиці його проведення, використанню міжпредметних зв'язків, правовому вихованню учнів у процесі навчання тощо.

Підручник розрахований на студентів, які вивчають дисципліну “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, а також на молодих учителів, аспірантів, усіх, хто цікавиться методикою викладання правознавства.

УДК 372.832(075.8)

ББК 74.263.8я73

ISBN 978-966-346-352-0

© Б.І. Андрусин, А.М. Гуз, 2008

© Видавництво “Знання”, 2008

ЗМІСТ

Вступ. Предмет, завдання і методологія курсу.....	7
Розділ 1. Структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” та сучасна система шкільної правничої освіти в Україні.....	17
Розділ 2. Форми організації навчання учнів правознавства.....	37
Розділ 3. Методи навчання.....	51
Розділ 4. Етапи навчання учнів правознавства в школі.....	80
Розділ 5. Формування у школярів знань, навичок та умінь на уроках правознавства.....	84
Розділ 6. Наочність на уроках правознавства.....	91
Розділ 7. Технічні засоби навчання на уроках правознавства.....	100
Розділ 8. Урок правознавства в сучасній школі та методика його проведення.....	115

Розділ 9. Міжпредметні зв'язки на уроках правознавства	148
Розділ 10. Правове виховання учнів у процесі навчання	161
Розділ 11. Кабінет правознавства в сучасній школі....	208
Розділ 12. Навчально-методична база вчителя основ правознавства	211
Розділ 13. Шкільна правничка бібліотека	224
Розділ 14. Перевірка і оцінювання знань та умінь учнів на уроках правознавства.....	230
Розділ 15. Методика проведення педагогічної практики студентів з курсу “Основи правознавства” в школі (ліцеї, коледжі).....	239
Розділ 16. Учитель правознавства в структурі шкільного педагогічного колективу	257
Післямова	273
Програма з навчальної дисципліни “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”	276
Показчик ключових термінів і понять	281
Використана література	284
Література для самостійного опрацювання	295

Вступ

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДОЛОГІЯ КУРСУ

Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна навчальна дисципліна та практика роботи вчителя. Предмет “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічної науки.

Щоб успішно навчати дітей курсу “Основи правознавства” у школі, майбутньому вчителю треба вміти: по-перше, визначати зміст навчання; по-друге, мати матеріали для роботи з учнями; по-третє, розробити методи та прийоми викладання предмета.

Зміст навчання дітей правознавства визначається програмою курсу “Основи правознавства”, в якій подано перелік того, чому слід навчати учнів 9-го класу і якого результату треба досягти. Учитель курсу “Основи правознавства” на цей аспект мусить звернути особливу увагу. Він повинен навчати того, що вимагає програма предмета. Прослухавши курс “Основи правознавства”, учні 9-го класу повинні орієнтуватися в системі законодавства, користуватися джере-

лами права під керівництвом учителя, аналізувати зміст правових документів; володіти елементарною правовою термінологією; зв'язно й логічно викладати матеріал із правових проблем; використовувати правову літературу, складати тези, конспекти, готувати короткі доповіді та виступати з ними, рецензувати, доповнювати інших учнів; брати участь в обговоренні, дискусії, аргументовано висловлювати свою думку, робити висновки; застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя, керуватися у своїй поведінці вимогами моральних та правових норм.

Наповнення змісту навчання конкретними матеріалами подано у підручнику з курсу “Основи правознавства”, правових джерелах, хрестоматії, посібниках.

Рекомендації і вказівки щодо того, як працювати на уроках правознавства з різноманітними правовими джерелами, навчально-методичною літературою, які методи та прийоми доцільно використовувати в навчальному процесі для досягнення освітньої і виховної мети, викладаються у цьому та інших посібниках для вчителів.

Усе це, а саме зміст навчання, втілення його у підручниках і форми організації навчального процесу з курсу “Основи правознавства” у 9-му класі, досліджує навчальна дисципліна, яка викладається у вищих педагогічних навчальних закладах України, — “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства””.

Слід зазначити, що навчальну дисципліну “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” насамперед треба розглядати як *педагогічну*, оскільки предметом її дослідження є процес оволодіння правовими знаннями в умовах навчання дітей у школі. Це означає, що в центрі її уваги є на-

вчання (процес оволодіння), яке разом із вихованням становить зміст педагогіки. Але оскільки йдеться про процес оволодіння правовими знаннями, то навчальна дисципліна “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, будучи педагогічною наукою, розробляє теорію викладання саме правознавства (тобто процес навчання правознавства).

Теорія викладання правознавства формується на основі дослідження закономірностей навчального процесу, його місця у навчанні дітей, застосування організаційних форм (методів, прийомів) у викладанні. Узагальнені дані про способи навчання дітей правознавства є теоретичною базою методики. Ґрунтуючись на теоретичних засадах, навчальна дисципліна “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” висуває вимоги до того, чим повинен керуватися вчитель курсу “Основи правознавства”, що йому брати з методичного арсеналу для практичного здійснення пізнавальної діяльності учнів і досягнення виховної мети навчання.

Саме тому можна констатувати, що навчальна дисципліна “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” складається з двох частин. Перша — *теоретична* — встановлює місце і завдання викладання правознавства у школі, формулює наукові основи методики, розглядає еволюцію виникнення і розвитку правових методів навчання, визначає структуру і форми організації навчального процесу зі шкільного курсу “Основи правознавства” за відповідною програмою, опрацьовує наукові вимоги до підручників і навчальних посібників зі шкільного курсу правознавства.

Друга частина — *практична* — пропонує конкретні методи, прийоми навчання правознавства і розкриває “механіку” впровадження їх у життя шко-

ли, тобто становить “технологію” вчительської праці. Зазначимо, що обидві частини складають єдине ціле, вони невід’ємні одна від одної.

Теоретичні засади методики і конкретні способи викладання формуються у шкільній практиці. На ній вони перевіряються й апробуються, тобто схвалюються. Методика спирається на перевірений досвід, бере на озброєння позитивне, враховує негативне, адже воно теж повчальне. Зрозуміло, методика залучає до свого арсеналу лише найдоцільніші методи і прийоми навчання, за потреби вносячи корективи в свою теорію.

Отже, “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” — це педагогічна наука, що визначає теоретичні засади навчання правознавства учнів 9-го класу загальноосвітньої школи I—III ступенів і рекомендує вчителям найефективніші методи і прийоми вдосконалення навчання правознавства, формує в учнів наукове уявлення про право.

У формуванні наукової бази дисципліни беруть участь не тільки науковці, активними дослідниками незвіданих стежин, дієвими помічниками вчених у перевірці нових ідей є вчителі, їхня навчальна робота.

Мета, завдання, особливості курсу. *Мета* навчальної дисципліни “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” полягає не тільки в сприянні поглибленню знань майбутнього вчителя з теорії цієї науки, а й в ознайомленні з найефективнішими формами організації навчального процесу з правознавства, найдоцільнішими методами та прийомами навчання школярів правознавства на сучасному етапі розвитку школи.

Перед студентами, які вивчають “Методику викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, постає низка *завдань*, які слід реалізувати в

процесі навчання, а саме: 1) усвідомити вимоги шкільної програми з курсу “Основи правознавства”; 2) зрозуміти структуру шкільних підручників з правознавства; 3) засвоїти теоретичні основи методики в обсязі запропонованого курсу; 4) ознайомитися з практикою роботи вчителів правознавства, звернути увагу на передовий досвід учителів країни; 5) навчитися добирати конкретні методи та прийоми навчання, дидактичний матеріал до кожного розділу шкільного курсу; 6) уміти формувати навчально-методичну базу з предмета, правову бібліотеку та навчальний клас, а також використовувати нормативно-правові акти та кодекси на уроках правознавства; 7) добирати наочність та ТЗН (технічні засоби навчання) у процесі підготовки до уроків; 8) засвоїти теоретичні основи сучасного уроку та методику проведення нетрадиційних уроків правознавства тощо.

Реалізацію завдань цього курсу регламентує програма, яка містить такі розділи: “Сучасна система шкільної правничої освіти в Україні”, “Форми організації навчання учнів правознавства”, “Методи навчання”, “Етапи навчання учнів у школі правознавства”, “Використання нормативно-правових актів та кодексів на уроках правознавства”, “Формування у школярів знань, навичок та умінь на уроках правознавства”, “Наочність на уроках правознавства”, “ТЗН на уроках правознавства”, “Урок правознавства в сучасній школі та методика його проведення”, “Міжпредметні зв’язки на уроках правознавства”, “Правове виховання учнів у процесі навчання”, “Навчально-методична база вчителя правознавства”, “Шкільна правова бібліотека”, “Перевірка й оцінювання знань та вмінь учнів на уроках правознавства” тощо.

Особливість цього курсу полягає в тому, що його предметом є методика викладання правознавства.

Зв'язок “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” з юридичними та гуманітарними науками.

Навчальний курс “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” є нормативним курсом при підготовці фахівців за спеціальністю “вчитель правознавства” і покликаний сформулювати у студентів цілісні уявлення про методику викладання правознавства в сучасній школі.

Курс є своєрідним фундаментом, на якому базується подальше професійне становлення учителя правознавства. Дисципліна є необхідним компонентом фундаментальних та професійно орієнтованих дисциплін зазначеної спеціальності.

Цей курс посідає одне з основних місць у системі фахових дисциплін і органічно пов'язаний з дисциплінами правового, соціального, гуманітарного циклу, зокрема “Методикою викладання вузівського курсу правознавства”, “Методикою викладання конституційного права України”, а також із методиками викладання гуманітарних дисциплін, оскільки знайомить майбутнього вчителя з тим, як і яким чином ефективно та на високому рівні здійснювати викладання шкільного предмета “Основи правознавства” у сучасній школі.

Форми наукових досліджень і участь учителів правознавства у їх проведенні.

Утвердження добрих традицій і пошуки нових, досконалих форм викладання правознавства у школі — це і є дослідницька діяльність, у якій виявляється творчість учителя правознавства, оскільки саме у творчості його зростання. Учитель курсу “Основи правознавства” в школі — це активний борець із консерватизмом та формалізмом і водночас непримиренний супротивник безпідставних новацій. Таким має бути кожен сучасний учитель правознавства, і до

цього слід готуватися випускникові педагогічного інституту.

Є кілька *форм наукових досліджень*, в яких участь учителів правознавства не тільки можлива, а й необхідна, оскільки є корисною для них. Першою такою формою є *цілеспрямоване спостереження* за процесом освоєння учнями програмового матеріалу з курсу “Основи правознавства”; другою — *вивчення позитивного досвіду* колег учителів-правознавців; третьою — *участь у проведенні експерименту*.

Спостереження за тим, як учні на уроці з курсу “Основи правознавства” оволодівають програмним матеріалом, — найпростіша форма досліджень, доступна і конче потрібна кожному вчителю правознавства, оскільки йому небайдуже, як учні засвоюють вимоги навчальної програми, чи встигають вони набувати необхідних умінь і навичок, інакше кажучи, наскільки успішно проходить навчальний процес під його керівництвом. Дані таких спостережень дають змогу учителю правознавства своєчасно усувати недоліки.

Мета спостереження може бути різною. В одних випадках доцільно поставити питання про ступінь засвоєння правових понять чи рівень правових знань, в інших — виникає потреба виявити вміння виділяти учнями головне в прочитаному матеріалі. У ході спостереження на уроках учитель правознавства фіксує відповіді учнів на його запитання, аналізує учнівські роботи — шкільні, домашні, контрольні, самостійні, тестові та ін. Результати спостережень ретельно аналізуються, узагальнюються. На їх основі робляться висновки, які визначають шляхи вдосконалення викладання курсу “Основи правознавства” у подальшій роботі вчителя.

Важливо, щоб цю форму наукових досліджень учителі правознавства використовували протягом

перших п'яти років роботи в школі. Це дасть змогу уникнути помилок на перших етапах роботи вчителя.

Значно вищою формою наукових досліджень є *вивчення передового досвіду викладання* правознавства колег-учителів. Метою такого дослідження є вивчення, оцінка, узагальнення і поширення того нового, ефективного, що спостерігається в практиці викладання правознавства. Причому можна вивчати як досвід одного вчителя, так і практику навчання діяльності вчителів школи, міста, області, вчителів-новаторів нашої країни.

Об'єктом дослідження можуть бути або вся система викладання правознавства, або окремі її компоненти. Як правило, вивчення передового досвіду складається з трьох основних етапів (залежно від їхньої важливості): 1) *спостереження за роботою вчителя правознавства або групою вчителів*; 2) *узагальнення набутих спостережень*; 3) *поширення осмисленого досвіду* у класах, в яких викладає педагог, тобто впровадження його в практику діяльності вчителя або вчителів школи, міста, району, області. Зазначимо, що спостереження здійснюється безпосередньо на уроках. При цьому відомості для вивчення досвіду вчителя можна взяти з аналізу письмових робіт учнів. Крім того, в осмисленні передового досвіду значну допомогу може надати сам учитель-новатор, розповівши про те, як він організовує процес навчання.

Здобуті матеріали варто обговорювати на засіданні методичних об'єднань чи методичних секцій і лише після цього рекомендувати для використання колегам-учителям школи.

Ще однією важливою формою підвищення кваліфікації учителя правознавства може стати його участь у проведенні науковцями чи ним самим *екс-*

перименту. На початку експерименту складається програма, висувається гіпотеза (наукове припущення) ефективного навчання школярів, потім добирається необхідний дидактичний матеріал і програма його впровадження в навчальний процес. Для проведення експерименту обирається один або два класи, де й здійснюється спостереження за новою методикою чи методами викладання правознавства.

Безпосередня участь учителя в експерименті збагачує його теоретично і практично, зосереджує увагу на особливостях учительської майстерності, робить його уважнішим до раціональних й ефективних методів та прийомів навчання, крім того, вчить бути самокритичним до себе та своїх новітніх ідей.

Курс “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, який викладається у вищих педагогічних навчальних закладах, передбачає залучення майбутніх учителів правознавства до участі в науковій роботі. Її слід проводити у процесі оволодіння цим навчальним предметом. Результати необхідно оголошувати на практичних заняттях чи наукових конференціях. Така робота може з успіхом здійснюватися й у наукових гуртках навчального закладу.

Протягом усього періоду роботи в школі вчитель мусить удосконалювати власну майстерність, зокрема теоретичну, практичну, методичну. Найбільш поширеною формою вдосконалення вчителів є стажування у вищому навчальному закладі підвищення кваліфікації. Стажування — це набуття нових та вдосконалення практичних навичок педагогічної діяльності після певного проміжку роботи в школі. Підвищення кваліфікації учителя — це вдосконалення його професійних знань, умінь і навичок зі спеціальності, вивчення передового педагогічного досвіду з метою його використання у навчально-ви-

ховній і науковій роботі школи. Крім того, воно значно допомагає у перспективі впровадженню у практичну діяльність передових методів навчання і виховання, результатів наукових досліджень.

Вчителі навчаються на курсах підвищення кваліфікації або проходять стажування, як правило, з періодичністю один раз на п'ять років.

Разом із цим, кваліфікація вчителів підвищується під час проведення ними усіх видів навчальних занять, методичної та наукової роботи в школі.

Контрольні завдання та запитання

1. *Охарактеризуйте методiku викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічну навчальну дисципліну.*

2. *Назвіть форми наукових досліджень і охарактеризуйте участь учителів правознавства у їх проведенні.*

3. *У чому полягають мета, завдання та особливості курсу?*

4. *Дайте визначення предмета “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічної науки.*

5. *Розкрийте зв'язок “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” з юридичними та гуманітарними дисциплінами.*

Розділ 1

СТРУКТУРА КУРСУ “МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ “ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА” ТА СУЧАСНА СИСТЕМА ШКІЛЬНОЇ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”.

Характеризуючи *структуру курсу* “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” слід зазначити, що в педагогічних університетах цей курс розрахований на вивчення протягом двох-трьох кредитів та містить 14 розділів.

Спробуємо більш конкретно охарактеризувати структуру цього курсу. Зазначимо, що перший підрозділ курсу — вступний. У ньому подається загальна характеристика курсу, визначаються мета, завдання, особливості курсу, а також визначено його предмет як педагогічної науки. У цьому контексті приділяється увага формам наукових досліджень та участі вчителів правознавства в їх проведенні, розкривається зв'язок курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” з юридичними та гуманітарними дисциплінами у ВНЗ.

Далі характеризуються основні розділи програми. У першому розділі подається характеристика стану шкільної правової освіти в Україні в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.,

а також структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”.

У другому розділі розкриваються форми організації навчання учнів правознавства. Зокрема аналізуються діяльно-практичні та мовні форми навчання правознавства, шкільні та позашкільні форми його вивчення, класні та позакласні форми навчання. Разом із тим наголошується на ефективності позакласного навчання правознавства, а також окреслюються та характеризуються види позакласної та позашкільної роботи з правознавства.

У третьому розділі аналізуються методи навчання. Тут подається класифікація методів навчання правознавства, зосереджується увага на усному викладі, його функціях та видах, розкриваються методи та методика роботи з друківаними текстами, правовими джерелами та нормативно-правовими актами, підручниками з правознавства. Крім цього, охарактеризовано методику фронтальної, групової та індивідуальної роботи на уроці правознавства.

Четвертий розділ розкриває етапи навчання учнів правознавства в школі. У ньому подана характеристика особливостей правового навчання учнів у початковій, неповній середній, повній середній школі.

У п'ятому розділі подано методику роботи з кодексами, а також характеризуються методичні прийоми використання нормативно-правових актів на уроках.

Наступний, шостий розділ присвячено формуванню у школярів знань, умінь та навичок на уроках правознавства.

Характеристика та значення наочності на уроках правознавства, правила застосування та методичні вимоги до неї, методика виготовлення наочності до уроків правознавства розкриті у сьомому розділі.

Восьмий розділ розкриває зміст роботи з ТЗН на уроках правознавства, зокрема характеризує дидактичні принципи їх використання, висвітлює прийоми застосування, а також дає основи методики організації та проведення телеуроків із правознавства.

Дев'ятий розділ присвячено визначенню ролі та місця уроку правознавства в сучасній школі. Тут особливу увагу приділено класифікації уроків правознавства, його типам. Крім того, охарактеризовано структуру традиційного та нетрадиційного уроків правознавства.

Важливу роль у процесі оволодіння знаннями в школі мають міжпредметні зв'язки. Саме розкриттю їх основних аспектів, а також методичним прийомам та засобам встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства присвячено десятий розділ.

Одинадцятий розділ розкриває зміст правового виховання учнів у процесі навчання. Тут визначено мету та завдання правового виховання учнів на уроках правознавства, охарактеризовано виховні можливості уроку, а також методику організації та проведення виховних заходів із правознавства у школі.

Характеристиці кабінету правознавства у сучасній школі та шкільної правової бібліотеки як осередків, які забезпечують навчальний процес, присвячено дванадцятий, тринадцятий та чотирнадцятий розділи.

Важливе місце в педагогічному житті кожного вчителя правознавства належить формуванню його навчально-методичної бази, тому в окремому розділі подано методику створення цієї бази протягом усього періоду роботи вчителя в школі.

Перевірка та оцінювання знань й умінь учнів з правознавства є однією із завершальних ланок навчання учнів у школі, тому цим питанням присвячено окремий розділ підручника. Зокрема, визначені організація, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства, а також методика створення тестових завдань із правознавства та використання їх під час перевірки знань.

Важливе місце в процесі підготовки вчителя курсу "Основи правознавства" належить набуттю практичних навичок роботи у школі. Цим питанням присвячено останній розділ підручника.

Стан шкільної правової освіти в Україні до проголошення незалежності та перебудова її в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Без знання основних законів та принципів розвитку природи і суспільства розвиток людства неможливий. Жодна людина, жодне суспільство, жодна держава не досягне великих результатів без усвідомлення сутності процесів, що відбуваються навколо.

У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. проблема вдосконалення національних систем освіти та приведення їх у відповідність до визнаних у світі нормативів стала дійсно нагальною, її розв'язання справляло і справляє безпосередній вплив на формування світогляду нової генерації українського суспільства.

Зазначимо, що після розпаду СРСР утворилася велика кількість незалежних держав. Перед цими державами, і перед Україною зокрема, постали непрості завдання реформування освітньої системи, що відбувалися на тлі складних процесів трансформації суспільних відносин, загальної модернізації на шляху до демократизації суспільства. Закономірно, що на межі нового тисячоліття становлення України як демократичної правової держави вимагало суттєвого підвищення правової культури всіх верств населення, а особливо представників органів влади всіх рівнів, неухильного дотримання всіма суб'єктами права вимог законодавства, кваліфікованого його застосування. Особливої значущості набуло питання щодо формування правосвідомості громадянина нової незалежної держави.

Правове невігластво, як і правовий нігілізм, було характерним для значної частини населення пострадянських країн, що надавало проблемі правової освіти особливого значення. Складні соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися та відбуваються у всьому світі, особливо у новостворених країнах, змусили замислитися над реаліями, які нас оточують, переоцінити усталені погляди та стереотипи поведінки, реформувати правову систему. Фактично відбувся демонтаж тоталітарної ідеології, під

впливом якої раніше формувалася правосвідомість більшості населення.

У ході цих процесів змінилися й правові орієнтири. Нині розгалуженість національного законодавства характеризується рівнем запровадження загальнолюдських принципів і норм, напрацьованих демократичними країнами і закріплених відповідними деклараціями та іншими правовими документами міжнародного рівня. Досконалість правових норм стала основою гармонізації суспільних відносин та перманентного їх розвитку, що вважається необхідною умовою існування і стабільного розвитку країн у сучасному світі.

У кінці ХХ ст. особливого розвитку набула позиція, яка полягала в тому, що основи правових знань не повинні бути прерогативою лише вузького кола фахівців. Усі громадяни України отримали право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань. Звичайно, це право стало забезпечуватися насамперед розгалуженою мережею загальних та спеціалізованих навчально-виховних закладів різних форм власності, широким правовим інформуванням населення через засоби масової інформації та культурно-освітні установи. Більше того, механізми створення правового громадянського суспільства містили, зокрема, надання правових знань усім громадянам у межах програм середньої освіти.

Проведені в Україні заходи у сфері правової освіти молоді в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. відповідають міжнародним стандартам. Так, у рамках Організації Об'єднаних Націй уже давно утвердилася теза, що для подальшого демократичного розвитку світової спільноти необхідно щонайбільше уваги приділяти вихованню та освіті молодого покоління в дусі поваги до людської гідності та на засадах рівності прав. Міжнародна конференція з прав людини (Тегеран, 1968 р.) прийняла рішення закликати держави забезпечити використання усіх виховних заходів таким чином, щоб виховання молоді відбувалося на засадах по-

ваги до людської гідності та прав людини. Конференція визначила “об’єктивну інформацію та вільне обговорення” головним підґрунтям такої освіти. Цей міжнародний форум закликав користуватися всіма необхідними засобами для того, щоб розвивати активну зацікавленість проблемами світу, що змінюється, та готувати молодь до спільного життя. Також було зазначено, що чільне місце у цьому процесі має належати викладанню курсу прав людини.

Тому важливим елементом у структурі юридичної освіти і виховання України став *навчальний курс “Права людини”*. Права людини й основні свободи дають змогу повною мірою розвивати і використовувати притаманні людині розум, талант, свідомість та задовольняти духовні й інші потреби. Вони базуються на дедалі потужнішому прагненні людства до такого життя, якому властиві з народження гідність та цінність кожної людської особистості будуть користуватися повагою та захистом. Ігнорування прав і основних свобод людини стає не лише особистою трагедією, а й створює передумови для соціальної та політичної нестабільності, породжує насилля, провокує конфлікти як всередині суспільства і країни, так і між ними.

Піднесення ролі прав людини у міжнародному та національному законодавстві є необхідною запорукою демократизації суспільства, захисту природних прав людини від утиску з боку державних інститутів. Генеральна Асамблея ООН з 60-х років ХХ ст. приділяє дуже велику увагу активізації вивчення цього предмета у школах усього світу, і цей процес набуває дедалі більшого значення для української системи правової освіти.

Не менше значення надається правовій освіті на регіональному рівні. Рада Європи рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи R (85)7 від 14 травня 1985 р. запропонувала урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, враховуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко

сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах.

У результаті, в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. у багатьох школах України запроваджено викладання вищезначеного курсу.

На межі тисячоліть людство і наша держава вступають у добу масового опанування досконалими інформаційними технологіями, здійснюється перехід до стадії глобальної інформатизації суспільства.

Тому з кінця ХХ ст. розробляється та впроваджується централізована інформаційна система забезпечення навчального процесу шляхом підключення її до глобальної комп'ютерної інформаційної мережі, створення спільних науково-педагогічних закладів, інноваційних структур (центрів), поліпшується інформаційне забезпечення впровадження в їх діяльність сучасних типів зв'язку, створюються інформаційні банки даних.

Відповідно до цієї тези поступово коригується і система правової освіти як вищого, так і середнього рівня акредитації. За таких умов юриспруденція трансформується з галузевого на функціональний рівень. Викладання права — це передусім інтерактивна комунікація учня та вчителя з необхідним обсягом інформаційних джерел, що стосуються історичних засад предмета, його фундаментального базису і новітніх напрацювань практичного законодавства з метою здобуття учнем такого мінімального рівня знань і вмінь, який дасть змогу йому пройти відповідну офіційну сертифікацію національного або міждержавного рівня. Вважається, що після цього учень стає фахівцем, придатним для практичної роботи на відповідній посаді.

Сучасна національна правова освіта не обмежується лише середньою школою. Вона виконує і важливе соціальне замовлення держави: формує правовий інтелектуальний потенціал України, забезпечує висококваліфікованими фахівцями галузі народного господарства, науки, культури. Загальні шляхи вирішення цього та інших зав-

дань визначені у Програмі правової освіти населення України, затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. Ця програма передбачала забезпечення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріплювала Основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Зазначалося, що правова освіта населення — це процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, до прав людини, адекватного ставлення до порушень закону та правопорядку. Правова освіта є обов'язковою в усіх дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, навчальних закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. У програмі наголошувалося на важливості безпосередньої участі юристів у поширенні правових знань, органічному поєднанні правової освіти із загальною середньою та професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання.

Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 затверджено *Національну програму правової освіти населення*. Ця програма передбачала подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Метою Програми стало підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, виховання у них поваги до права.

Зазначена Програма визначала правову освіту населення як комплекс заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами правових знань та

навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації ними своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Крім того, у Програмі зазначалося, що правова освіта є складовою системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства.

Визначила Національна програма й *етапи надання правової освіти*, зокрема в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

Майбутній учитель правознавства мусить чітко усвідомити особливості сучасної правової освіти взагалі й у школі зокрема. У сучасній Україні фактично створена *система правової освіти* починаючи з дошкільного віку.

Так, у дошкільних виховних закладах дітям надаються початкові знання про норми поведінки, звички щодо їх виконання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо.

У дошкільних виховних закладах правова освіта, як правило, має характер гри, вона здійснюється на основі програм і методичних рекомендацій, які затверджуються Міністерством освіти і науки України.

У початковій школі запроваджуються елементи правової освіти до інших предметів. Так, наприклад, пропонується учням читати та обговорювати тексти з вітчизняної історії права, Конституції України, про повагу до людини, її честі та гідності тощо.

У загальноосвітніх школах обов'язковим є курс "*Основи правознавства*", який є фундаментом для створення системи правової освіти. Він спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави. На цьому етапі в середній школі важливо використовувати систему міжпредметних зв'язків, виділяти елементи

правової освіти в інших курсах, запроваджувати правові принципи до предметів початкової школи.

Крім того, у багатьох школах України в 10—11-х класах викладається спеціальний курс *“Права людини”*. Окремий навчальний курс пропонується для спеціалізованих шкіл, гімназій та ліцеїв із поглибленим вивченням права та соціально-гуманітарних дисциплін. Для цього курсу розроблені спеціальні навчальні програми відповідно до спеціалізації певного навчального закладу.

Таким чином, у сучасній загальноосвітній школі, хоч і в не повному обсязі, сформувався правовий блок дисциплін, що повністю відповідає сучасним вимогам правової освіти.

Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначаються для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, — ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи. У загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти здійснюється широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучаються вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці у галузі права. Правова освіта здійснюється із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Окрім навчання, на уроках учителю правознавства слід приділяти увагу широкій позакласній і позашкільній правовиховній роботі, до якої бажано залучати вчених-юристів, працівників правоохоронних органів, інших фахівців.

Слід зазначити й те, що вже фактично завершено створення системи підготовки кадрів для викладання правових дисциплін. Підготовка викладачів правових дисцип-

лін здійснюється вищими навчальними закладами нашої держави як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб.

Слід звернути увагу на проблеми підготовки викладачів правових дисциплін для середніх загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних закладів, вищих навчальних закладів, що нині здійснюється вищими навчальними закладами на замовлення Міністерства освіти і науки України, місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також на курсах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів на базі Міністерства освіти і науки України. Так, зокрема, в НПУ імені М.П. Драгоманова з 2003 р. щороку в травні проводиться постійно діюча наукова конференція молодих учених і викладачів правових дисциплін неюридичних навчальних закладів, на якій обговорюються проблемні питання законодавства України, питання підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів. Доброю традицією в НПУ імені М.П. Драгоманова стало проведення Всеукраїнської конференції “Юридичні читання”.

Крім того, правова освіта надається загальноосвітніми, професійно-технічними, вищими навчальними закладами і закладами післядипломної освіти.

Створено і наукові центри досліджень з проблем правової освіти, зокрема Академію правових наук України та Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Центром документально-інформаційних ресурсів, що містять правову інформацію, стала Національна юридична бібліотека.

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого та Київський національний університет імені Тараса Шевченка фактично стали головними центрами досліджень з проблем правової освіти, проводять розробку та експертизу навчальних програм та підручників. Велику роль у цьому процесі відіграє і НПУ

імені М.П. Драгоманова, колектив якого протягом останнього десятиліття підготував чимало юридичних кадрів, учителів правознавства для загальноосвітніх навчальних закладів усієї України.

Уже започатковано деякі передачі та програми телебачення і радіомовлення, за допомогою яких упроваджується правова освіта населення; плануються також навчальні програми для школярів із використанням можливостей документальних та ігрових фільмів, впливу електронних засобів масової інформації, а також відеофільмів.

Державні заклади культури (центри культури та дозвілля, будинки культури, кінотеатри, бібліотеки й т. ін.) також здійснюють цілеспрямовану правову освітньо-виховну діяльність. Із цією метою ними за участю правоохоронних, інших державних органів та організацій на громадських або госпрозрахункових засадах створені університети правових знань, лекторії, кінолекторії, організуються виставки юридичної літератури, читацькі конференції, тематичні концерти та інші заходи.

Міністерства та інші центральні і місцеві органи державної виконавчої влади, виконавчі органи місцевих рад сприяють створенню та діяльності фондів підтримки правової освіти населення, створенню регіональних госпрозрахункових навчально-інформаційних центрів, відновленню діяльності народних університетів правових знань, клубів, постійно діючих семінарів, лекторіїв та інших форм правового навчання і виховання громадян.

Щодо забезпечення методичною та навчальною літературою, то крім програм, посібників та підручників для загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, підготовлено та видано правові енциклопедії для дітей, підлітків та батьків. Важливою подією в правовому житті України стало видання багатотомної "Юридичної енциклопедії".

Одним із заходів щодо активізації вивчення права стали олімпіади та конкурси з різних галузей права. Так, зокрема, підвищено роль щорічних конкурсів-захистів нау-

кових робіт старшокласників у межах “Малої академії наук” (МАН).

Для учнів та батьків практикується проведення зустрічей із працівниками правоохоронних органів і юридичних установ або на постійній основі створюються центральний та регіональні правові прес-клуби. У палацах та будинках культури, клубах, бібліотеках організовується діяльність правових лекторіїв, занять гуртків правознавців, пропагується юридична література.

Шкільні програми з правознавства. *Навчальна програма* — це державний нормативно-правовий документ, у якому чітко окреслено коло основних питань із відповідного курсу обов'язкових для вивчення; обов'язковий для всіх шкіл та вчителів державний документ, що визначає зміст навчання предмета “Основи правознавства”.

Навчальна програма відповідає кількості годин, передбачених навчальним планом. Вона складається з таких структурних компонентів:

1) пояснювальної записки, де викладено цілі навчання з цього предмета, ознаки процесу (організація навчання кожного класу);

2) змісту навчального матеріалу, поділеного на розділи і теми із зазначеною кількістю годин на кожну;

3) обсягу знань, умінь і навичок з цього предмета для учнів кожного класу;

4) переліку наочних посібників і літератури для учнів, методичної літератури для вчителів;

5) критеріїв оцінювання освітніх досягнень учня.

Однією з головних складових процесу трансформації шкільної правової освіти у незалежній Україні було оновлення змісту та структури шкільної програми з курсу “Основи правознавства”.

Шкільна програма з курсу “Основи правознавства” рекомендована Міністерством освіти та науки України. Оскільки навчальна дисципліна розрахована на викладан-

ня курсу, який вивчається у 9-му класі загальноосвітньої школи I—III ступенів, то слід зазначити, що саме в цій програмі послідовно систематизовано суму того матеріалу, який є конче необхідний для учнів. Цим обумовлена й структура навчального курсу, оскільки тематика підібрана таким чином, щоб її можна було реально опанувати протягом відведеного часу (34 години). Слід підкреслити, що основна увага звертається не на вивчення тексту нормативно-правових документів, які з плином часу будуть змінюватися, а на опанування базових, “вічних” принципів і положень юридичної науки.

Утвердження в Україні громадянського суспільства і розбудова на основі Конституції України суверенної, незалежної, демократичної, соціальної правової держави вимагають суттєвої зміни підходів до формування нового покоління громадян України. Громадянину нашої держави мають бути притаманні: висока правова культура, послідовні демократичні переконання, вміння легальними засобами захищати загально визнані суспільні цінності. Без належного рівня правових знань і навичок правомірної поведінки неможлива свідома участь особи в суспільному та державному житті. Правовій освіті громадян України сьогодні приділяється велика увага з боку держави, інститутів та установ. Важливе місце в системі правової освіти належить загальноосвітнім навчальним закладам, де читається загальнообов’язковий курс “Основи правознавства”.

Зазначений курс, що вивчається в 9-х класах загальноосвітніх навчальних закладів, орієнтовано на такі завдання:

— закласти основи системи правових поглядів і переконань учнів;

— ознайомити учнів з основами конституційного ладу України, дати початкові знання з цивільного, сімейного, трудового, кримінального та інших галузей права;

— поглибити знання учнів про походження, типи та форми держави, історію творення української державності;

— сформувати навички правомірної поведінки, навчити учнів відповідно до норм права діяти в типових життєвих ситуаціях, виконуючи соціальну роль громадянина, глави чи члена сім'ї, робітника, фермера, підприємця, студента чи учня, власника майна тощо;

— виховати в учнів переконання у необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до протиправної поведінки;

— виробити у школярів уміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, спираючись на знання з теорії та історії держави і права, користуватися вітчизняними нормативними та міжнародно-правовими актами, різноманітними джерелами права, юридичною літературою.

Майже десятирічний досвід використання програм у школах України дав змогу уточнити низку положень, насамперед щодо подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів. Нова редакція програми враховує зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбуваються в сучасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після прийняття Конституції України.

Програма розрахована на вивчення курсу предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв. Виходячи з того, що у більшості шкіл України нині правовий курс вивчається лише у 9-му класі, він обов'язково повинен мати завершений характер, забезпечити необхідний обсяг знань і навичок учнів. Зауважимо, що, враховуючи роль права для громадянської освіти, у перспективі необхідно значно збільшити кількість годин для вивчення права. Запропонована програма виходить з реалій сучасної школи та чинного навчального плану, тому обсяг програмних положень мінімізований до такого рівня, щоб їх мож-

на було реально опанувати протягом відведеного часу. Відповідно до цього запропонований курс “Основи правознавства” містить не послідовний систематизований виклад першооснови усіх головних юридичних дисциплін (такий виклад є в чинній програмі для навчальних закладів із поглибленим вивченням правознавства), а лише ту інформацію, яка є конче необхідною для учнів. Цим зумовлюється і структура навчального курсу, яка дещо не узгоджується з традиційною для юристів послідовністю галузей права.

Спочатку даються мінімально необхідні теоретичні знання про самі поняття “держава” та “право”, про призначення цих інститутів у суспільстві і закономірності їх розвитку, характеризується поняття правової держави як своєрідної загальноновизначеної мети сучасного державотворення; історико-юридичні знання, враховуючи недостатню загальнотеоретичну правову підготовку дев’ятикласників, також даються в мінімальному обсязі, щоб у кінцевому підсумку учні могли принаймні назвати, які держави в різні часи існували на території України, не заглиблюючись детально в їх характеристику, а також пояснити історичну цінність найвідоміших пам’яток української правової культури.

На основі отриманих базових знань стає можливим вивчення основного змістового блоку курсу, присвяченого конституційним правам, свободам, обов’язкам людини і громадянина в Україні. Тут передбачено також ознайомлення з міжнародними стандартами прав людини. Загалом ця частина курсу має забезпечити своєрідне теоретичне підґрунтя для формування в учнів активної правозахисної позиції. Вивчаючи обов’язки громадян України, основну увагу слід звернути на загальний військовий обов’язок, першооснови правових знань.

Далі вивчатимуться конституційні засади державного ладу України, інститути безпосередньої та представницької демократії, тобто дається загальна характеристика нашої держави, здійснення народовладдя шляхом референ-

думу, виборів, структура, функції, форми діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. Особлива увага приділяється підготовці молоді до участі у виборах і референдумах.

І, нарешті, в останній частині курсу розглядаються окремі положення галузевих юридичних дисциплін, зокрема цивільного, земельного, трудового, сімейного, адміністративного і кримінального права.

Учитель повинен творчо підходити до запропонованого матеріалу та його розподілу, враховуючи особливості конкретного класу, учнівського колективу. Він може об'єднати вивчення матеріалу з кількох тем, перерозподілити послідовність їх розгляду, запропонувати окремі питання для самостійного вивчення тощо. Водночас учитель має зважати на те, що в сучасних умовах правової реформи, активної законотворчості необхідне постійне коригування навчального матеріалу з урахуванням новоприйнятих правових актів.

Під час вивчення курсу слід широко використовувати міжпредметні зв'язки, насамперед з історією, а також з українською та всесвітньою літературою тощо. Водночас матеріал, що вивчається в курсі правознавства, є підґрунтям для глибокого засвоєння матеріалу з новітньої історії України та зарубіжних країн, курсу "Людина і суспільство", використовується при вивченні окремих тем з географії, допризовної підготовки юнаків тощо.

Викладаючи курс "Основи правознавства", вчителю необхідно застосовувати різноманітні форми та методи роботи. Окрім традиційних уроків, слід використовувати шкільні лекції, ділові ігри, організовувати роботу з текстами нормативно-правових актів (Конституцією України, міжнародно-правовими актами, кодексами, іншими законами України). Для вироблення навичок аналізу життєвих ситуацій доцільно пропонувати учням юридичні задачі, обговорювати відомі з власного життєвого досвіду, з творів літератури та мистецтва ситуації правового харак-

теру. Слід звертатися до публікацій газет, матеріалів інших засобів масової інформації.

Вивчення правознавства та правове виховання учнів мають продовжуватись у позаурочний час. Цьому сприятимуть диспути, юридичні вечори, вікторини, конкурси, підготовка учнівських наукових робіт. Бажано організувати зустрічі учнів із представниками різних юридичних професій — працівниками міліції та прокуратури, суддями, адвокатами, юрисконсультами, нотаріусами, а також депутатами представницьких органів різних рівнів.

Така робота сприятиме виконанню одного з найважливіших завдань курсу — підготовці учнів до життя, набуттю ними навичок правомірної поведінки, пошуку шляхів вирішення життєвих ситуацій відповідно до норм права, виховання потреби зіставлення своєї поведінки з вимогами законодавства Української держави.

У процесі вивчення курсу учні мусять набути низку основних умінь, зокрема:

- орієнтуватися в системі законодавства, користуватися джерелами права, під керівництвом учителя аналізувати зміст правових документів;

- володіти елементарною правовою термінологією;

- зв'язно і логічно викладати матеріал із морально-правових проблем;

- використовувати правову літературу, складати тези, конспекти, готувати короткі доповіді та виступати з ними, рецензувати, доповнювати відповіді інших учнів;

- брати участь у обговоренні, дискусії, аргументовано висловлювати і відстоювати свою думку, робити висновки;

- застосовувати правові знання для пояснення фактів навколишнього життя і вибору варіанта правомірної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Демократизація суспільних відносин сприяє підвищенню активності особи як суб'єкта цих відносин, а тому вимагає глибокого розуміння нею тих процесів, які відбува-

ються у суспільстві, зокрема їх сутності, особливостей організації, функціонування та керування ними. Особливої актуальності сьогодні набуло отримання знань про державно-правові явища, які є одним із провідних засобів упорядкування цих відносин, і саме цим було зумовлене затвердження Кабінетом Міністрів у 1995 та 2001 рр. Національної програми правової освіти населення України та введення до системи загальноосвітньої підготовки загальнообов'язкового курсу "Основи правознавства".

Зазначений курс має ознайомити учнів з основами теорії державно-правових явищ, на цій основі сформулювати їхнє уявлення про державно-правові реалії України; навчити користуватися правовими актами та юридичною літературою, аналізувати і з правових позицій оцінювати суспільно-політичні події та діяти згідно з нормами права у конкретних правовідносинах; виховати впевненість у необхідності дотримання правових норм, непримиренність до протиправної поведінки тощо.

Практична потреба розв'язання цих проблем і зумовила актуальність створення програми зазначеного курсу, а на її основі — підручника, який би сприяв опануванню понятійно-категоріальним апаратом, на якому базуються теорія і практика сучасного правознавства. Таким чином, підручник став би загальнотеоретичною основою для розуміння питань, що стосуються сучасної держави і права, особливостей їх виникнення, функціонування і розвитку, їх ролі в організації суспільних відносин, їх національних особливостей тощо.

Отже, незважаючи на нетрадиційність для української правової доктрини запропонованої моделі уявлень про систему правових знань, вона є продуктивною як з позицій відповідності тим об'єктивним реаліям, на відображення яких вона спрямована, так і з позицій актуальності повернення правової системи України від радянських правових принципів до традиційних принципів континентальної правової системи.

Контрольні завдання та запитання

- 1. Охарактеризуйте стан шкільної правової освіти в Україні до проголошення незалежності та процес реформування освіти в кінці XX — на початку XXI ст.*
- 2. Розкрийте структуру курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”.*
- 3. Розкрийте зміст шкільної програми з курсу “Основи правознавства”.*

Розділ 2

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ УЧНІВ ПРАВОЗНАВСТВА

Шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства. Класні та позакласні форми навчання. Ефективність позакласного навчання правознавству. Розробка плану позакласної роботи з правознавства. Форми позакласної роботи з правознавства: факультатив, гурток та учнівське наукове товариство з правознавства, методика його створення і функціонування.

Викладаючи курс “Основи правознавства”, вчителю необхідно застосовувати різні форми та методи навчання. Крім традиційних уроків, слід використовувати шкільну лекцію, ділові ігри, організовувати роботу з текстами нормативно-правових актів. Для вироблення навичок аналізу доцільно пропонувати учням юридичні задачі, обговорювати відомі їм з власного життєвого досвіду, з творів літератури та мистецтва ситуації правового характеру, слід звертатися й до публікацій засобів масової інформації. Важливу роль у процесі навчання відіграє й позакласна та позашкільна робота.

Правове навчання учнів проходить у школі, на позакласних заходах, поза межами школи. Всюди вчитель пра-

вознавства має відігравати провідну роль. *Позакласне та позашкільне навчання* поглиблює й доповнює той обсяг знань, який учні отримують на уроках правознавства.

Позакласне навчання організовується в позаурочний час, і тому не є обов'язковим для всіх школярів. Зміст позашкільного навчання визначається основними інтересами учнів, які, у свою чергу, формуються під впливом учителя.

Ефективність позакласної роботи навчання учнів права залежить від низки обставин, особливо від чіткого *планування*. Під час розробки плану слід враховувати й основні вимоги до нього:

- план має доповнювати ті завдання, які постають під час навчання праву на уроці;
- має враховувати інтереси дітей;
- мусить бути послідовним;
- має відповідати фізіологічним особливостям учнів.

Можна виділити кілька *форм позакласної роботи* з правознавства, зокрема такі: *факультатив, гурток з правознавства, наукове товариство, екскурсія, читацька конференція, бесіда, диспут, усний журнал, перегляд кінофільмів*.

Методику створення та реалізації найбільш поширених форм позакласного навчання з правознавства спробуємо подати й ми. Розпочнемо з *факультативу з правознавства*. Факультативні заняття — це не копія уроку, але вони містять багато його елементів. Виокремлюючи насамперед факультатив, слід зазначити, що він не ідентичний позакласній роботі, хоча має з нею багато спільного. Факультативні заняття з правознавства мають поглиблювати знання учнів, формувати в них наукові погляди, розширювати кругозір, створювати сприятливі умови для підготовки учнів до подальшої освіти і вибору майбутньої професії. Варто зауважити, що факультативні заняття з правознавства вчитель мусить будувати за принципом добровільності, що має на меті задовольнити особистий інте-

рес школяра до предмета. Яким чином можна визначити ступінь інтересу учнів до факультативу? Можна зробити це за допомогою бесіди з учнями. Узагальнивши її результати, вчитель мусить продумати зміст курсу, дібрати методичні прийоми і форми занять.

Готуючись до проведення факультативу, вчитель передусім повинен вирішити, як часто будуть проводитися заняття: двічі на тиждень по одній годині чи один раз дві години. Тільки після цього можна приступати до планування курсу, враховуючи інтереси та рівень підготовки школярів.

Перші два заняття слід присвятити теоретичним проблемам курсу і роботі з правовими термінами, оскільки без знання термінології школярам важко буде орієнтуватися в змісті факультативу з правознавства. Візьмемо, наприклад, факультативний курс “Найважливіші пам’ятки правової культури України”. У ньому є велика кількість термінів, нових для учнів, зокрема “звичаєве право”, “Руська правда”, “Литовські статuti”, “універсал”, “Конституція” тощо. Не опанувавши їх, школярам важко буде засвоїти зміст самого курсу.

Практика виробила такі *форми факультативних занять*: лекція, семінар, практикум, конференція, заняття в музеї, відвідання об’єкта вивчення. Можливе і проведення комбінованих занять типу лекція і практикум, семінар і практикум, лекція і семінар.

З усіх форм факультативних занять учителі правознавства перевагу надають лекції. Однак слухати дві академічні години лекцію, наповнену правовими термінами, насичену нормативно-правовими актами, школярам дуже важко, і не кожному це під силу. Тому під час лекції слід використовувати наочність, технічні засоби, передбачати роботу з документами, розв’язувати завдання проблемного характеру.

За характером і змістом лекції бувають різні. Так, в аналітичній лекції ґрунтовно аналізуються не тільки тео-

ретичні проблеми, а й суттєві факти, без яких неможливо зробити висновки й узагальнення. Наприклад, лекція, присвячена цивільному законодавству, де аналізуються всі питання, має таку структуру: позов, позовна заява, позивач, відповідач. Таке аналітичне викладення проблеми дасть змогу краще засвоїти її в цілому.

Важливе місце на факультативному занятті має належати семінарським заняттям. На них слід проводити вивчення нормативно-правових актів.

Практикуми близькі за своїм характером до семінарів. Вони можуть бути загальними для всіх слухачів, або груповими, коли кожна група школярів отримує окреме завдання, або індивідуальними. Усе залежить від особливостей факультативного курсу і матеріалу, який має вчитель. Так, загальним для всіх школярів може стати робота над Кодексом законів про працю або окремими його статтями. Учням пропонується робота над главою “Праця молоді” чи “Трудовий договір”.

За групового принципу проведення практикуму всі школярі розбиваються на групи, і кожна з них отримує своє завдання. На основі аналізу правових джерел нормативно-правових актів учням потрібно обґрунтувати свою позицію, зробити коментар, узагальнення і висновки. Індивідуальні заняття проводяться у випадку, якщо вчитель володіє великим і різноманітним матеріалом, наприклад, базою сучасного законодавства. Тоді в межах однієї галузі учні можуть аналізувати і вивчати окремі її статті. Слід зазначити, що в роботі факультативу важливу роль мають відігравати екскурсії, перегляд кінофільмів. Це активізує роботу учнів, підвищить їх інтерес до цієї форми роботи. Звичайно, багато в чому рівень проведення факультативу залежить від підготовки вчителя, його досвіду. Накопичення досвіду та відпрацювання методики проведення факультативних занять приходять поступово.

На відміну від основного курсу “Основи правознавства”, який забезпечений кількома підручниками та навчальни-

ми посібниками, факультатив із правознавства не має свого методичного чи навчального видання. Тому вчитель-почитківець може використати наші методичні поради під час організації такої форми роботи.

Ще одним видом самостійної роботи учнів у межах факультативу можуть бути учнівські дослідження. Вони будуються на основі аналізу правових джерел, нормативно-правових актів, монографій, наукової літератури. Мета таких досліджень — формування в учнів інтересу до юридичної науки, глибоких знань з обраної проблематики і розвиток елементарних навичок дослідницької роботи.

Не варто забувати і про таку перевірену форму роботи, як *гурток юних правознавців*. На відміну від факультативів, гуртки зорієнтовані на індивідуальну роботу, на поглиблене вивчення правознавства з одночасним прищеплюванням навичок активної правомірної поведінки. Такі шкільні юридичні осередки не повинні бути занадто формалізовані і мають ґрунтуватися насамперед на інтересі, а не на примусі. Вони можуть навіть офіційно не називатися гуртком, а проходити у вигляді постійного неформального позакласного спілкування учителя з передовими учнями.

Для старшокласників можна запропонувати і таку форму роботи, як гурток (об'єднання, загін) юних охоронців правопорядку. Не секрет, що значна частина молоді мріє про майбутню службу в міліції або інших правоохоронних органах. З їх числа можна створити об'єднання, яке взяло б на себе (за допомогою дорослих) відповідальність підтримувати порядок у школі, водночас поглиблено вивчаючи основи правових знань, прийоми самооборони тощо. Правове виховання тут може успішно поєднуватися з військово-патріотичним.

Так, зокрема, гурток правових знань є однією з основних форм позакласної роботи з правового навчання. Гурток формується на добровільних засадах та на основі інтересу учнів до вивчення певної правової проблеми. Іноді

гурток можна створювати за галузями права, виділивши кілька секцій. Якщо вчитель правознавства спробує створити такий гурток у школі, то перше, на що він повинен звернути увагу, — це кількість членів гуртка. Гурток має об'єднувати не більше 12—15 учнів. Якщо бажаючих брати участь у роботі гуртка буде більше, то краще створити ще один гурток, урахувавши фізіологічні особливості дітей.

Роботу гуртка найкраще проводити за планом, в якому мають бути враховані інтереси й побажання гуртківців. При створенні плану роботи гуртка вчителю слід звернути увагу й узяти за основу як колективні (засідання гуртка, правові вечори, екскурсії), так і індивідуальні форми роботи з членами гуртка (випуск стіннівки, виготовлення наочних посібників).

На першому засіданні гуртка на розгляд його членів вносяться та затверджуються не лише план роботи і завдання, а й вносяться доповнення, обирається актив.

Як підказує досвід позакласної роботи з правознавства, щоб робота в гуртку була невимушеною і творчою, необхідно підібрати його назву, девіз, емблему. Це згуртує його членів, створить своєрідну корпоративну культуру та правила поведінки, виконання яких будуть дотримуватися усі. Щодо назви, то вона може бути різною. Наприклад, “Правознавець”, “Феміда” тощо.

Ще одним аспектом життєдіяльності гуртка є популяризація його роботи, яка одночасно є його профорієнтацією. Це варто здійснювати шляхом періодичного випуску стіннівки гуртка. Остання повинна мати не тільки цікаві, а й змістовні рубрики: “Тематика роботи гуртка”, “Подумай над правовими термінами”, “Правовий кросворд”, “Біографічні сюжети вчених правознавців”, “Досягнення (нагороди) гуртківців”, “Пам'ятні дати в історії права”, “Найвідоміші правознавці нашого міста (району, села)”, “Вітаємо переможців конкурсів (олімпіад)”. Крім того, в газеті доцільно вміщувати емблему гуртка та його девіз.

Підсумковим елементом роботи гуртківців є їх постійне захоплення вчителем, дирекцією школи на загальних зборах.

Подібною є методика створення *учнівського наукового товариства* з правознавства, мета якого полягає в допомозі школярам займатися науковою діяльністю, сприяттні розвитку їх здібностей, підготовці пропагандистів правових знань.

Слід наголосити, що до учнівського наукового товариства силою дітей залучати не варто, це мусить бути їх добровільний вибір. Передусім треба затвердити правила прийому до нього. З цією метою кожен новий член, який вступає до наукового товариства, мусить зробити свій “вступний внесок”: прочитати доповідь, написати реферат, наукову роботу тощо. Це дасть змогу виробити наукову дисципліну серед членів товариства, відібрати здібних до наукової роботи учнів і тих, хто бажає нею займатися, а також підтвердить не випадковість залучення до його лав нових членів, а рівність їх із “ветеранами”. Назва, девіз, емблема наукового товариства з правознавства в школі також значно активізують роботу його членів.

Досвід роботи й створення в школі наукового товариства з правознавства підказують, що цю роботу варто одразу спрямовувати в кількох напрямках. Перший напрям — *лекційний*. Суть його полягає у підготовці учнями за участю вчителя чи відомого правознавця міста (села) актуальної наукової роботи з подальшим виступом із нею перед однокласниками, учнями, батьками.

Бібліографічний — другий напрям роботи товариства. Завданням членів товариства, які займаються в цьому напрямі, буде добір правової літератури до шкільної бібліотеки, правової бібліотеки вчителя правознавства з короткою анотацією, а також спостереження за новими надходженнями, проведення огляду статей у правових журналах, оформлення стенда “Новини права”, вивчення життя та діяльності вчених-юристів. Цей напрям роботи

дасть можливість бути обізнаним з усіма новинками в правовому житті країни, новими надходженнями правової наукової літератури.

На значно вищому рівні у роботі учнівського наукового товариства з правознавства повинен стояти *дослідницький* напрям його діяльності. До роботи в цьому напрямі слід залучати найбільш підготовлених дітей, здібних до написання наукових робіт. Причому закінчені наукові роботи можна подавати на різноманітні конкурси, зокрема й до МАН. Учителю правознавства варто залучати до керівництва дослідженнями школярів найвідоміших юристів міста (села). Це додасть справжнього дослідницького духу в наукових студіях науковому товариству, значно підніме авторитет виконуваних робіт.

Важливо, щоб учитель застосовував і *організаційний* напрям роботи товариства. Мета цього напрямку полягає у спілкуванні членів товариства з іншими учнями школи. Тому в учнівському науковому товаристві з правознавства вчитель організовує масову роботу з його учасниками: екскурсії, правові дні (тижні, вечори), конференції, зустрічі. Завдяки цьому напрямку роботи товариство, фактично, популяризує свою діяльність.

Високих результатів у правовій освіті та вихованні школярів можна досягти лише за умови оптимального поєднання навчальної роботи на уроках та позакласної навчально-виховної діяльності учнів. Адже школи України мають значний досвід в організації такого виду роботи з правознавства.

Можна запропонувати кілька найпоширеніших форм позакласної роботи, які користуються популярністю в школах України.

Цікавою формою роботи може стати *юридичний турнір* або *КВК*. Готуючись до нього, командам можна запропонувати розіграти на сцені певні ситуації, юридичну оцінку яких повинні будуть згодом дати їх суперники, підготувати цікаві юридичні запитання для команди-суперниці. Се-

ред конкурсів, що можуть бути запропоновані, — конкурс капітанів, який можна провести у формі аукціону юридичних термінів або назв законів України (капітани по черзі називають термін або формулюють закон; той, хто перший не зможе продовжити своєрідну “перекличку”, програє), конкурс, в якому командам пропонується прокоментувати певні відомі фрази з літературних творів, що мають юридичний зміст. Для глядачів можна запропонувати конкурс, в якому треба назвати відомі їм фільми (літературні твори), присвячені діяльності міліції, інших правоохоронних органів. Кожний учитель, спираючись на власний досвід, може запропонувати для такого турніру й інші завдання.

Одним із ефективних засобів позакласної роботи є *участь учнів у роботі відділень МАН*. Учні готують наукові роботи з їх подальшим захистом. Тематика робіт щорічно пропонується територіальними відділеннями МАН, однак цей перелік не є вичерпним, оскільки кожен учень може запропонувати власну тему, яка цікавить саме його. Важливо забезпечити науково-педагогічний супровід учнівських робіт на всіх етапах роботи: обрання теми (при цьому слід урахувати можливість доступу до відповідної літератури, отримання консультацій від науковців або практиків тощо), написання роботи, її рецензування, підготовки до захисту та розв’язання контрольних тестових завдань, що є складовою конкурсу робіт МАН. У процесі написання робіт необхідно враховувати вимоги щодо їх оформлення (обсяг роботи, наявність наукового апарату — посилань, бібліографії відповідно до “Вимог написання, оформлення і подання науково-дослідних робіт на Всеукраїнський конкурс-захист”).

Значного поширення в школах України набуло проведення *правових лекторіїв*, до яких залучаються народні депутати України, депутати органів місцевого самоврядування, науковці, юристи-практики. Важливою умовою успіху таких лекторіїв є системність їх роботи, врахуван-

ня специфіки аудиторії, вікових особливостей учнів, ретельний підбір гостей. Бажано не обмежуватися лише читанням лекцій, а й давати можливість учням поставити запитання лекторові, висловити власну думку. Запрошуючи лектора, необхідно завчасно узгодити склад аудиторії (її вік, рівень підготовки тощо) та тему виступу, визначити регламент.

Зустрічі з юристами можуть відбуватися не лише в школі, а й під час екскурсії до органів правосуддя, міліції тощо. Проте таку екскурсію слід ретельно готувати, щоб вона виявилася максимально корисною для учнів, а з іншого боку, не створювала проблем для нормальної діяльності відповідних органів. Зокрема можна запропонувати поділити клас на невеликі групи, які відвідають різні юридичні установи, а потім обмінюються враженнями на своєрідній мікроконференції. Не слід масово приводити на судові процеси учнів молодших класів, а ось відвідування групою (до 5 осіб) старшокласників-відмінників судового засідання, на якому, скажімо, розглядається справа їх однолітків, може виявитися дуже корисним.

Якщо поблизу школи є вищий юридичний навчальний заклад, бажано налагодити з ним постійні творчі зв'язки. Йдеться не лише про відвідування "днів відкритих дверей", а й про періодичні, незаформалізовані зустрічі школярів, студентів (бажано випускників школи) і викладачів-правознавців.

Але найбільш ефективними є заходи, в яких можуть брати активну участь самі діти. Це *юридичні турніри, вікторини, брейн-ринги, дебати* тощо. Можливе використання найрізноманітніших форм активізації учнів у позакласній роботі. Під час використання відомих із телевізійних передач форм не слід бездумно наслідувати їх зовнішню форму, структуру. Запозичивши ідею, важливо адаптувати її до наявних умов та можливостей. Найпростішою формою правової позакласної роботи є вікторини.

У них можуть брати участь учні різних класів (від молодших — до випускних) відповідно до віку та рівня умінь складати запитання. Важливо забезпечити кваліфіковане та об'єктивне суддівство, рівні можливості для учасників вікторини. Форми їх проведення можуть бути різні. Це й усна вікторина з активною участю всіх бажаючих школярів, і вікторина шляхом вивішування газети із завданнями та результатами відповідей упродовж певного проміжку часу. Читацькі конференції та диспути теж мають важливу роль у вивченні курсу.

Правову освіту та виховання слід не обмежувати роботою лише з учнями старших класів, а починати вже у молодшій школі. І до проведення цієї роботи бажано залучати старших школярів. Так, учні 9—12-х класів можуть проводити в молодших класах ігрові заняття з вивчення прав людини та дитини. При цьому можна використати елементи лялькового театру, звернутися до відомих дітям казок (запропонувати, наприклад, з'ясувати, які права казкових героїв порушені і як їх можна поновити та захистити). Так само старші учні можуть стати організаторами конкурсів малюнків та інших творчих робіт (“Мої права”, “Я і закон” тощо).

Позакласна робота з правознавства має бути у тісному зв'язку з організацією роботи шкільного самоврядування. Так, у складі шкільних учнівських рад можуть бути створені спеціальні юридичні (правові) комісії, завданням яких є надання юридичної допомоги учням, зокрема консультацій щодо стосунків з батьками, однолітками, відносин з державними органами. Зрозуміло, що створення такого органу можливе здебільшого лише за участі учнів, які вивчають право поглиблено, мають достатній рівень підготовки, а також за умови постійного керівництва та допомоги з боку вчителя правознавства або залучених юристів (це можуть бути батьки, випускники школи тощо). Крім того, цей орган може взяти на себе розробку необхідних матеріалів, що регламентують роботу шкіль-

них органів самоврядування, забезпечення їх відповідності чинному законодавству України.

Слід також сприяти залученню учнів до участі у різноманітних конкурсах, які проводяться правозахисними організаціями. Так, уже кілька років поспіль Міжнародний центр прав людини проводить конкурс учнівських творів есе з прав людини. Цим самим комітетом та Харківським центром прав людини проводиться конкурс творчих робіт учнів молодших та середніх класів (1—8-х) з прав людини. Новою цікавою формою роботи є проведення дистанційних олімпіад із правознавства з використанням можливостей електронної пошти.

Організація позакласної роботи з правознавства є однією з важливих складових нової освіти та виховання, її проведення значно підвищує інтерес учнів до вивчення правознавства, є чинником успішного оволодіння правовими знаннями та навичками.

Позашкільні форми вивчення правознавства. Роль учителя правознавства в структурі позашкільного вивчення предмета.

Не менш важливою є *позашкільна робота* з правознавства. Хоча вона і не проводиться на базі школи, однак участь учителя правознавства в цій роботі теж має велику роль. Важливо, що цей вид роботи є частиною структури освіти і спрямовується на розвиток здібностей, талантів учнівської молоді, задоволення їхніх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні.

Варто зазначити, що позашкільна освіта реалізується через систему навчальних закладів, сім'ю, трудові колективи, громадські організації, товариства, фонди і ґрунтується на принципі свободи вибору типів закладів, видів діяльності. Як правило, позашкільна робота з правознавства проводиться на базі позашкільних навчальних закладів, до яких належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські

клуби, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади. Відповідно до законодавства України, держава забезпечує умови для здобуття учнями і молоддю позашкільної освіти.

Спробуємо охарактеризувати кілька форм позашкільної роботи з правознавства. З метою запобігання (профілактики) дитячій злочинності, профорієнтації старшокласників та популяризації власної діяльності правоохоронні органи для проведення занять на власній базі залучають учнівську молодь.

Однією з поширених форм позашкільного навчання з правознавства на базі правоохоронних органів є гуртки "Юних інспекторів руху". Під час роботи в цих гуртках фахівці навчають дітей не лише правил дорожнього руху, а й зразкової поведінки на вулиці. Тематика занять розширюється до вивчення найважливіших розділів галузей права. МВС України не зводить роботу з учнівською молоддю лише до епізодичних занять, а формує систему правового виховання учнів у межах районів, областей, всієї України. Результатом навчання на базі правоохоронних органів часто стають змагання на зазначених вище рівнях. Учні з високою успішністю за участь у роботі цих гуртків та змаганнях заохочуються: від вручення грамот до вступу до ВНЗ, які є в підпорядкуванні цих міністерств.

Подібні заходи проводять на своїй базі Міністерство з надзвичайних ситуацій ("Юні пожежники", "Юні друзі пожежників"), Державна прикордонна служба ("Юні прикордонники"), Державна митна служба, Державна податкова служба тощо.

Саме вчитель правознавства мусить налагоджувати зв'язки з відповідними компетентними органами свого району й сприяти відвідуванню учнями таких гуртків, оскільки вони передбачають змістовне навчання та виховання дітей у дусі поваги до закону. Учні в цікавій формі та у невимушеній обстановці під час проведення різних заходів на базі правоохоронних органів закріплюють і поглиблюють вивчення навчального матеріалу з правознавства.

Контрольні завдання та запитання

1. Охарактеризуйте шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства, класні та позакласні форми навчання.

2. Обґрунтуйте ефективність позакласного навчання правознавству.

3. Спробуйте розробити план позакласної роботи з правознавства.

4. Назвіть та охарактеризуйте форми позакласної роботи з правознавства.

5. Розкрийте позашкільні форми вивчення правознавства.

6. Визначте роль учителя правознавства в структурі позашкільного вивчення предмета.

Розділ 3

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Класифікація методів навчання правознавства. Усний виклад, його функції та види.

Протягом тривалого часу у вітчизняній науковій школі панував пояснювально-ілюстративний тип навчання, що забезпечувався системою методів, заснованою на особливостях різних джерел знань. Відповідна класифікація передбачала групування методів за *словесними, наочними та практичними* напрямками, а у методиці викладання юридичних дисциплін вони поділялися на *методи усного викладання, наочного навчання та роботи з друкованими текстами*. Окремі методики роботи вчителя були зорієнтовані, насамперед, на формування предметних знань і, меншою мірою, на розвиток пізнавальної активності, самостійності та інтелектуальних здібностей учнів.

Проблеми застосовування методів навчання в процесі викладання юридичних дисциплін досі не були предметом системного дослідження. Переважає погляд, що розповідь, робота з підручником, демонстрація приладдя тощо — це метод. Тим часом це тільки фіксація візуального. Але будь-яке явище, що перебуває на поверхні, потрібно теоре-

тично осмислити, а для цього необхідно попередньо виробити певний погляд. Те, що у школі щодня учні бачать, слухають і читають, а вчитель показує, розповідає, дає прочитати, ще не є підставою для формування системи методів, адже для процесу пізнання ці дії є далеко не повними умовами. Слухання й читання пов'язані з одним і тим самим процесом — сприйманням словесної інформації, тому і спосіб пізнання тут один, незважаючи на те, що живе слово вчителя та книга впливають по-різному: для одного більш дієвим є живе слово, для іншого — книга. Але це питання про ступінь впливу, а не про джерело й спосіб пізнання.

Для більш чіткого окреслення думки варто зробити кілька зауважень про традиційний погляд учителів на методи навчання, сформований ще в інституті на лекціях з педагогіки та методики, викладених у різних методичних посібниках. Звичайно, йдеться про розповідь, пояснення, лекцію або усний виклад, бесіду, застосування наочності, роботу з підручником, документами або художньою літературою (робота з текстом).

Щоб розглянути з певних позицій перераховані методи, необхідно врахувати, по-перше, що навчання є спільною діяльністю учителя й учня, а тому кожен метод має визначати і викладання, і навчання одночасно. По-друге, що навчання — це пізнавальна діяльність, у процесі якої відбувається засвоєння нового матеріалу (знань). Методи спрямовані характеризувати специфічний для них спосіб засвоєння пізнавальної діяльності та її організації.

Коли вчителеві говорять про метод роботи з текстом або документом, він усвідомлює, що варто використати текст. У який спосіб? Їх може бути кілька:

— включити текст у пояснення або дати прочитати його учням (інформація сприймається у готовому вигляді, як і при розповіді, лекції або бесіді);

— запропонувати після слухання або читання відтворити уривок тексту повністю або відповісти на запитання

учителя (учень повторює знайомі йому дії й навчається відтворювати, здійснюючи різні розумові операції за аналогією);

— організувати самостійний аналіз змісту юридичного документа відповідно до запитань учителя (йдеться про освоєння крок за кроком, елемент за елементом способів самостійного мислення);

— здійснити повністю самостійний аналіз змісту юридичного документа або його частини відповідно до конкретного завдання, поставленого вчителем (тут йдеться про цілісний акт самостійного пізнання явищ або рішення проблеми).

У всіх цих випадках документ є засобом, а методом — спосіб пізнавальної діяльності учнів. Так само слід підходити до наочності. Картина, як і діаграма, діапозитив, кінофільм, — це тільки засоби, а методи роботи з ними вимагають визначення організації способу пізнавальної діяльності. Для полегшення сприймання образотворчого способу можна супроводжувати його показ викладом. Але тут, як і при читанні документа або художнього уривка, проявляється та сама пізнавальна діяльність — сприймання й усвідомлення готової інформації.

Картину можна використати по-іншому: показати, пояснити й поставити питання, що вимагають відтворення її змісту або фрагментів. У цьому випадку вже є відтворення знань і способів діяльності. Крім цього, можна за змістом картини сформулювати завдання, яке вимагає самостійного аналізу. Це буде вирішенням проблеми — зовсім інша пізнавальна діяльність.

Так само неоднозначно може проводитись і бесіда. Її можна організувати так, що учневі доведеться тільки згадувати вже відоме, а можна провести евристичну бесіду, що вимагає участі учнів у пошуку шляху розв'язання поставленої проблеми.

У практиці навчання й у методиках передбачаються різні варіанти пізнавальної діяльності. Але акцент на за-

собах (слово, наочність, текст), на формах (розповідь, лекція, екскурсія) протягом багатьох років не вимагав від методистів і вчителів розробки кожного виду пізнавальної навчальної діяльності. Про евристичну бесіду й дотепер йдеться лише у деяких фундаментальних працях і посібниках, а шляхи й умови самостійного пізнання, способи вирішення пізнавальних завдань у методиці розроблені мало, тому вони ще мало застосовуються у навчанні.

Під час обговорення методів з погляду *характеру* організованої вчителем пізнавальної діяльності не враховуються ні її способи, ні засоби, за допомогою яких ці методи реалізуються, ні форми, в які вони трансформуються.

Вище йшлося про зв'язок видів змісту і способів їхнього засвоєння. Від способів засвоєння різних видів змісту залежать і методи навчання, які формуються на основі дидактично зрозумілої сутності змісту освіти. Справді, якщо знати, чого навчати (види змісту), як засвоюється кожний із видів змісту, то варто тільки визначити, як викладачу організувати ці способи засвоєння, тобто методи навчання. Адже *метод навчання* — це взаємодія вчителя та учнів, за якої вчитель завдяки системі послідовних і впорядкованих дій організовує за допомогою різних засобів (словесних, наочних) і форм (розповідь, бесіда, екскурсія, лабораторна робота тощо) практичну, пізнавальну діяльність учнів із засвоєння навчального матеріалу.

Слід зупинитися на методах навчання кожного з видів змісту.

Поступове витіснення протягом останніх десятиріч пояснювально-ілюстративного типу навчання пізнавальним зумовило розробку нової класифікації методів, за основу якої було взято характер активної діяльності учнів на уроках. Відповідно до трьох рівнів засвоєння знань і формування вмій (усвідомлене сприйняття та запам'ятовування; застосування знань відповідно до зразка; творче застосування знань у новій ситуації) можна визначити *п'ять за-*

гальнодидактичних методів навчання, які у своїй практиці можуть використовувати вчителі правознавства.

Способу засвоєння інформації, тобто формуванню знань, відповідає *пояснювально-ілюстративний* метод. Учитель різними засобами й прийомами організовує усвідомлене сприймання учнями готової інформації. Ця організація полягає в усному викладі інформації, використанні наочних приладів, ознайомленні з художніми та документальними текстами. Педагог користується усним словом, текстом твору, наочністю, тобто тим самим методом — організацією усвідомленого сприйняття нової й готової інформації.

Чи почує учень розповідь про будь-який розділ права, чи прочитає документ наприкінці підручника залежить від учителя, який організував діяльність учня зі сприйняття інформації, з первинного засвоєння знань. Без цього навчання взагалі не може розпочатися, як не може воно початися й тоді, коли учень має вивчити зовсім нову тему. Прийоми пояснювально-ілюстративного методу можуть бути різними: використання аплікацій, пояснення, опис, побудова схеми тощо. У перерахованих випадках педагогічна сутність цього методу однакова — учень усвідомлено сприймає подану вчителем готову інформацію.

Оскільки для формування навичок і вмінь, тобто забезпечення засвоєння способів діяльності, потрібно дії неодноразово відтворювати, то наступним методом навчання є *репродуктивний*. Репродуктивний метод передбачає роботу вчителя з організації діяльності учнів, спрямовану на багаторазове відтворення засвоєних знань для формування вмінь застосовувати їх за зразком.

Педагог у цьому випадку конструє завдання на відтворення, підбирає вправи в педагогічно виправданій системі й у необхідній кількості, а учень відповідно до них репродукує (відтворює) дії. Це може бути переказ, пояснення вчителя, виклад змісту документа після його прочитання, вправи складання простого й складного планів

розділу підручника, наведення учнем прикладів за заданим зразком, вправи на відоме порівняння, на розповідь за темою, заданою вчителем, відповідь на питання, які не вимагають пошуку, відтворення доведення на основі матеріалу підручника, пояснення якої-небудь статті кодексу тощо. Велика кількість прикладів наведена, щоб показати, що слово, наочність, текст, практична діяльність учителя є у цьому випадку засобами того самого репродуктивного методу. І скільки б нових прийомів учителі й методисти не винайшли, але, якщо ці прийоми зумовлюють тільки повторення учнем уже відомої йому діяльності, всі вони належать до репродуктивного методу.

Проблемний виклад передбачає, що вчитель створює проблемну ситуацію, самостійно її вирішує, показує шляхи та засоби вирішення. У такий спосіб учні слідкують за логікою вирішення проблеми, отримують зразки творчого мислення. Суть методу *проблемного викладу* полягає в тому, що вчитель ставить проблему й за допомогою ланцюга міркувань, викладу матеріалу розкриває її вирішення, але так, щоб показати труднощі, які зустрічаються на його шляху, способи й варіанти їхнього подолання, таким чином розкриваючи суперечливість і складність процесу пізнання, його інколи звивистий шлях.

Необхідність проблемного викладу зумовлена тим, що рішення проблемних пізнавальних завдань і евристичні бесіди викликають значні труднощі в учнів. Тому потрібно гранично пристосовувати ці завдання із врахуванням рівня доступності для учнів. Завдання мають бути доступними кожному. Для цього їх треба диференціювати, створювати різні варіанти для учнів із різним рівнем підготовки. Однак учні не бачать у цьому еталона доступної їм вершини культури мислення, перспективи, мети, до якої вони мають прагнути, не ознайомлюються зі зразками наукового пізнання.

У реальній практиці навчання проблемний виклад, відповідно до рівня розвитку учнів, доцільно поєднувати з

штетково-пошуковим методом. Учитель припиняє свою розповідь і пропонує учням висловити припущення, зробити висновок або порушити питання, яке було б доречним у цей момент, тобто школярі беруть участь у продовженні думки вчителя. Проблемний виклад за своєю суттю змушує їх стежити за ходом цієї думки, контролювати її логічність і послідовність. Останні три методи — дослідницький, евристичний і проблемний виклад — становлять *проблемне навчання* як частину цілісної системи, що передбачає застосування всіх методів навчання і їхню виховну функцію.

Дослідницький метод — це організація творчої пошукової роботи учнів, спрямована на формування вміння застосовувати набуті знання у нових ситуаціях. Однак можна знати, уміти, але не бути готовим до творчості, якщо не засвоєний досвід такої діяльності, а він виникає й накопичується тільки у процесі вирішення проблем і проблемних завдань. Цим умовам, тобто виду змісту й способу його засвоєння, відповідає *дослідницький метод*. Учитель, застосовуючи цей метод, конструює або підбирає відповідно до теми проблеми й проблемні завдання, які пропонує учневі у певній системі, а той самостійно їх вирішує. У такий спосіб він засвоює елементи творчої діяльності. За дослідницького методу учень на доступному йому рівні засвоює навички *наукового пізнання*. Навіть якщо учні вирішують прості завдання, їх пізнавальна діяльність за своїм характером близька до діяльності вченого. Форми доступних навчальних досліджень є різні: невелике тестове завдання, що вимагає однієї-двох хвилин для свого вирішення, завдання на систематизацію знань із певної теми протягом заняття, дослідження певної проблеми з різних галузей права. Проте в усіх цих формах сутність методу одна — організоване засвоєння досвіду творчої діяльності, творче застосування й засвоєння знань. Вирішуючи проблемні завдання, учень одночасно здобуває досвід застосування творчих процедур і ті знання й уміння, що є предметним змістом цих завдань.

У вирішенні кожної із цих проблем учні мобілізують свої попередні знання, що постають умовою завдання, а потім, користуючись творчими процедурами, вирішують проблемні завдання.

Проблема й проблемні завдання можуть конструюватися словесно або в інших формах (на основі кінофільму, картини, документів, газетного матеріалу). Це не внесе жодних принципових змін до сутності методу, що становить організований учителем доступний для учнів творчий пошук рішення проблемного пізнавального завдання.

На прикладі дослідницького методу можна простежити, як тлумачення методів навчання за джерелами знань (розповідь, бесіда, робота з підручником і т. д.) призводить до ігнорування творчої діяльності на уроках і творчого виховання учнів. Відсутність обґрунтованої теоретичної концепції не залишається безкарною. І страждає від цього насамперед практика навчання.

Застосовуючи дослідницький метод, дуже часто можна натрапити на труднощі, викликані однією з важливих закономірностей засвоєння. Кожний учень засвоює складний для нього матеріал (зміст) поелементно, поетапно. Це стосується й будь-якої дії. Не можна навчити складати план, не навчивши попередньо давати заголовок уривкові тексту, а до цього визначати суть того або іншого уривка, переказувати їх зміст тощо. Так само не можна навчити діяльності, що передбачена дослідницьким методом, тобто цілісному вирішенню проблем, проведенню цілісного навчального дослідження, не навчивши елементам цієї діяльності. У практиці навчання ми скрізь зустрічаємося з подібними явищами. Коли вчитель повідомляє факти й ставить завдання сформулювати нескладний висновок, коли він під час розповіді просить тільки висловити припущення, коли пропонує подумати про наступну ланку міркування, — у всіх цих випадках вчитель навчає думати поетапно. Такі дії викладача і належать до *частково-*

пошукового або евристичного методу. Частково-пошуковий (евристичний) метод передбачає організацію учнів до пошуку виходу з проблемної ситуації.

Суть цього методу полягає в тому, що вчитель, поставивши проблему, важку для самостійного вирішення, ділить її на підпроблеми й за допомогою серії взаємозалежних питань або аналогічних спрощених завдань залучає учнів до процесу виконання окремих кроків у ході прийняття рішення. Учень не планує всього рішення, як при дослідницькому методі, не здійснює відразу всі етапи навчального дослідження, а під керівництвом вчителя працює самостійно тільки на окремих його етапах.

Не завжди вчитель ставить проблему на початку. Він може серією питань вести за собою учнів і привести до вирішення проблеми, сформульованої наприкінці бесіди.

Евристичний метод може бути реалізований у різних формах. Так, поставивши або сформулювавши завдання й натрапивши на труднощі учнів, учитель ставить запитання в більш простій формі або дає аналогічне, але полегшене завдання. В іншому випадку він ділить завдання на 2—3 підзавдання, вирішивши які, учні переходять до основного. У третьому випадку вчитель додає до завдання додаткові дані, зменшуючи поле пошуку.

Найбільш виразною формою цього методу є евристична бесіда, суть якої полягає в тому, що для пошуку вирішення певної проблеми вчитель вибудовує серію взаємозалежних і таких, які впливають одне з одного, запитань. Усі або більшість запитань — це невеликі підпроблеми, вирішення яких приводить до розв'язання основного питання. Іноді потрібні паралельні низки питань, на якомусь етапі схожі. Бесіда може складатися із суцільного ланцюга питань, а може сполучати цей ланцюг з паралельними питаннями, якщо треба згадати додатковий матеріал і вирішити на його основі невелику проблему, щоб отриману інформацію зв'язати з основним ланцюгом. Учитель фор-

мулює проблему або пропонує проблемне завдання, а потім розбиває їх на підпроблеми й кроки (не всі питання мають проблемний характер, деякі вимагають знання вже відомого для наступного кроку).

Слід зазначити, що характеристика методів на основі джерел знань не наштовхує на необхідність аналізу кожного способу засвоєння, кожного виду пізнавальної діяльності як особливого явища. Визнання дослідницького методу навчання як самостійного спричиняє необхідність з'ясування великої кількості інших питань, що не виникають на основі традиційних методів, наприклад, питання про систему проблемних завдань. Увага до методів навчання тільки з позицій їх засобів і форм не спонукала методистів до систематичного й досконалого вивчення характеру й закономірностей організації різнотипної пізнавальної діяльності — серцевини навчального процесу.

Такі дидактичні методи навчання можна використовувати і при викладанні курсу “Основи правознавства”. Методика може їх деталізувати, розчленовувати, по-різному сполучати їхні елементи, втілювати кожний метод або їхні сполучення у різних прийомах, але в усіх випадках вони вміщуються у вищезазначені п'ять методів. Легко помітити, що всі відомі й звичні для нас методи навчання основ правознавства не виходять за межі перерахованих. Так, розповідь, пояснення, лекція можуть бути інформативними — тоді це пояснювально-ілюстративний метод. Але вони можуть мати одночасно і проблемний характер — тоді йтиметься про проблемний виклад. Бесіда може складатися з питань, що вимагають тільки запам'ятовування і відтворення знань. У цьому випадку вона буде репродуктивною. Є бесіди евристичні.

Картина може бути використана для інформації, для постановки питань на відтворення і для формулювання проблем. Це будуть різні методи при тому самому наочному матеріалі. Документ може бути використаний для ілюстрації й поповнення інформації (пояснювально-ілюс-

тративний метод), а може бути предметом вправ, спрямованих на відтворення інформації (репродуктивний метод). Якщо студентам пропонують за документом самостійно зробити невеликий пошук — це дослідницький метод, а якщо за допомогою викладача — евристичний.

Таким чином, звичні методи постають або у *формі* реалізації методу (розповідь, лекція, бесіда), або як *засіб* (текст, наочність). Якщо зберігати звичні найменування методів, то, як свідчить багаторічна практика, у реальному процесі навчання не застосовуються проблемний виклад, евристичні бесіди, дослідницький метод теж застосовується не часто. Це не означає, що розповідь, бесіда, робота з підручником випадають із методичного арсеналу. Навпаки, ними необхідно вміти користуватися. Але разом із тим треба усвідомлювати їхню роль у навчанні, співвідносити з іншими методами, що можливо тільки на основі дидактичного аналізу процесу навчання в цілому.

Прийомів навчання, з яких складаються методи, — безліч, і кожен педагог обирає свої, але всі вони належать до одного або декількох з описаних вище методів.

Викладена система дидактичних методів дає учителю можливість витлумачити, осмислити кожен свій конкретний прийом або їхнє сполучення в цілісній методиці. Разом із тим вони дають змогу аналізувати, чи всі методи вчитель використовує у своїй практиці, подумати, коли, у зв'язку з яким матеріалом і який метод застосувати, як підібрати прийоми навчання у зв'язку з тим або іншим методом.

Порівняно з класифікацією методів за джерелами знань ця система методів має суттєві переваги. Проте в повному обсязі у практиці сучасного навчання вона не може бути використана. Ефективна реалізація цієї системи вимагає не лише досконалих програм та посібників, а й відповідного рівня підготовки вчителя, наявності повного методичного комплексу.

На вибір методів навчання впливає низка факторів і, зокрема, завдання та специфіка змісту навчального матеріалу. При вивченні нового, складного за характером матеріалу доцільно використовувати пояснювально-ілюстративні методи — розповідь, пояснення, бесіду, ілюстрацію. Це не виключає використання проблемних ситуацій у навчанні, але лише як методичного прийому. Наприклад, в одній із частин заняття учитель може поставити навчальну проблему, проблемне запитання. Важливо врахувати можливості, рівень підготовки учнів. Високий рівень підготовки класу дає змогу збільшити обсяг самостійної пошукової роботи з навчальним матеріалом за рахунок обмеженого використання елементарних словесних та наочних методів. Певну допомогу у виборі методів і методичних прийомів навчання надає знання їхніх можливостей. Так, теоретичний і фактичний зміст матеріалу засвоюється швидше, якщо застосовуються словесні методи. Проте вони менш ефективно вирішують завдання формування вмінь і самостійності мислення. Завдяки застосуванню проблемно-пошукових методів добре засвоюється теоретичний і фактичний матеріал, формуються навички самостійного мислення. Однак темп вирішення освітніх, виховних і пізнавальних завдань заняття уповільнюється.

У своїй діяльності вчителі можуть використовувати нові методи навчання, зокрема *методи активного навчання*. За допомогою цих методів ефективніше засвоюється навчальний матеріал на основі активного управління пізнавальною діяльністю учнів, розвивається пізнавальний інтерес до предмета, формуються у майбутніх учнів уміння та навички застосування знань у практичній діяльності.

Активні методи навчання — це сукупність прийомів і способів психолого-педагогічного впливу на учнів, які порівняно з традиційними методами навчання, в першу чергу, спрямовані на розвиток у них творчого самостійного мислення, активізацію навчально-пізнавальної діяль-

ності, формування навичок і вмій нестандартного вирішення правових проблем і вдосконалення професійних навичок.

Активні методи навчання поділяють на імітаційні та неімітаційні. Основна особливість перших — імітація досліджуваного процесу або діяльності. Неімітаційними, частіше за все, є активні види традиційних занять: лекції, лабораторні роботи тощо, імітаційні — це, як правило, заняття нового типу: неігрові та ігрові заняття, ділові, рольові ігри (інсценування).

До неімітаційних методів навчання належать такі: проблемна лекція, лекція-диспут, семінар-конференція, семінар на базі правоохоронного органу, інтелектуальна правова розминка, інтелектуальний правовий практикум, “сократівська бесіда”, учнівська наукова конференція, використання автоматизованих і комп’ютерних класів з правовим програмним забезпеченням, тести, правові задачі тощо.

Реалізація цього методу навчання передбачає ґрунтовну попередню підготовку до заняття як учителя, так і учнів. Заздалегідь учитель повинен підготувати запитання до такого заняття, причому сформулювати таким чином, щоб учні давали не готові відповіді, а аналізували певні правові факти й одночасно формували власний погляд на них. Учитель, оцінюючи їхні відповіді, вміло спрямовує перебіг бесіди у потрібне русло, заохочує до активної участі у бесіді, виховує нестандартне ставлення до проблеми, розвиває навички дослідницької діяльності.

Зупинимося на побіжному аналізі такої неімітаційної форми навчання, як інтелектуальна правова розминка. Її можна застосовувати з метою актуалізації правових знань учнів, обміну думками, опрацювання загальної позиції та формування мотивації навчально-пізнавальної діяльності. Разом з тим, учитель має нагоду з’ясувати рівень підготовленості учнів до подальшої роботи для розв’язання певних теоретичних і практичних проблем і набуття знань. Слід

проводити інтелектуальну правову розминку у швидкому темпі у формі експрес-опитування. Учитель задає учням запитання, учні дають на них коротку, але конкретну і змістовну відповідь.

Інтелектуальна розминка сприяє повторенню у швидкому темпі пройденого раніше навчального матеріалу, надає можливість здійснити контроль за отриманими знаннями, допомагає актуалізувати знання учнів, формує у них позитивне ставлення до навчально-пізнавальної діяльності.

Говорячи про застосування імітаційних активних методів навчання у навчально-виховному процесі школи слід зазначити, що для уроків правознавства вони дуже підходять, адже реально можна відтворити чи зімітувати правову ситуацію в суді, органах державної влади на підприємстві, установі тощо. А це значно наближує діяльність учня в реальній, практичній ситуації. Вони заповнюють ту прогалину в навчальному процесі, яку не можуть компенсувати традиційні методи навчання. Крім того, вони суттєво допомагають закріпити пройдений на попередніх уроках матеріал, удосконалюють практичні навички та вміння, творче мислення. Вище вже зазначали, що імітаційні методи активного навчання поділяються на ігрові та неігрові.

Ігровий характер навчально-пізнавальної діяльності на уроках правознавства дає змогу простіше пізнати специфіку й особливості правової діяльності органів державної влади, підприємств, установ, організацій, галузі права. До ігрових імітаційних методів навчання вчені відносять ділові (рольові) ігри різних типів. Про роль рольової гри на уроках правознавства ми будемо говорити в іншому розділі, характеризуючи урочну систему у сучасній школі.

Серед різноманітних методів треба обирати ті, що найбільше відповідають меті, завданням й особливостям пра-

познавчого курсу, його місцю в навчальному плані та виділеному для його вивчення часу. Зважаючи на це, основою викладання навчальної дисципліни мають стати словесні методи — емоційний, логічно-переконливий виклад учителем навчального матеріалу у вигляді лекції, що поєднується з бесідою репродуктивного та проблемного характеру. Одночасно словесні методи (лекція, розповідь, бесіда) у навчальному процесі обов'язково мають поєднуватися із проблемністю як методичним прийомом, елементами дослідження та пошуку. Саме сучасна дидактика й орієнтує учителів на забезпечення розвивальної функції навчання.

Зазначимо, що імітаційними неігровими методами проведення занять є ситуаційні методи навчання (аналіз конкретних ситуацій, розв'язання ситуаційних задач тощо), розбір та обговорення конкретної справи (кримінальної, цивільної) (як метод активного навчання), імітаційна вправа, “мозковий штурм” (“мозкова атака”, банк ідей), метод “круглого столу” тощо.

Особливу увагу акцентуємо на такому методі навчання як “мозковий штурм”. Це ефективний метод колективного обговорення, пошук рішення, в якому шляхом вільного висловлювання враховуються думки всіх учасників.

Проведення занять за цим методом ґрунтується на груповому формуванні ідеї вирішення якоїсь задачі. Учні, перед якими вона ставиться, висувають якомога більше нових ідей, інколи абсолютно несподіваних, що сприяє створенню атмосфери невимушеності, змагальності та співробітництва.

Принцип “мозкового штурму” простий. Формується група учнів — учасників дискусії, ставиться завдання, яке вони повинні вирішити. Ніхто не має права висловлювати на цьому етапі свої думки про ідеї інших або давати їм оцінку. “Мозковий штурм” можна вважати вдалим, якщо висловлені під час першого етапу п'ять або шість ідей будуть основою для вирішення проблеми. Як правило, вста-

новлюються правила цієї гри. Методистами розроблена й методика її проведення. Методика мозкової атаки сприяє розв'язанню різноманітних правових проблем.

На відміну від репродуктивного навчання, яке складалося спочатку в радянській, а потім і в українській педагогіці та методиці викладання, в наш час все більше методика спирається на активні методи проблемного навчання і методи оперативнокерованого навчального процесу. Головне завдання проблемного навчання — навчити самостійно і творчо мислити, здійснювати інтенсивний пошук знань. Проблемне навчання передбачає особливу технологію навчального процесу. Це один із типів розвивального навчання, що найбільш повно відповідає завданням розвитку творчого мислення учнів. Суть проблемного навчання полягає у пошуковій діяльності учнів, яка починається з постановки запитань, розв'язання проблем і проблемних завдань, закладених у навчальних програмах і підручниках, у проблемному викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів. Під проблемним навчанням розуміється таке вивчення навчального матеріалу, яке суб'єктивно є стимулом навчально-пошукової діяльності, навчальний матеріал набуває особистісного значення.

Цей метод орієнтує на вирішення навчальної проблеми шляхом створення проблемних ситуацій і пошукової діяльності учня. Визначальним мотивом у цьому виді навчання стає пізнавальний інтерес. На першому місці не лише отримання знань учнями, а й озброєння їх пізнавальними навичками, вмінням самостійно поповнювати свої знання, приймати правильні рішення у практичній діяльності.

У проблемному навчанні головною є навчальна проблема, проблемне завдання, проблемне запитання і проблемна ситуація. Зазначимо, що не будь-яка навчальна проблема, навчальне завдання створюють проблемну ситуацію, а

навчання перетворюється у проблемне. Кожна проблемна ситуація містить у собі навчальну проблему, але жодна проблема сама по собі не створює проблемної ситуації. Для її виникнення необхідна пізнавальна діяльність учнів, розумовий процес, що організовується і спрямовується вчителем. Чітка постановка навчальної проблеми активізує розумову діяльність учнів і забезпечує більш ефективне засвоєння навчального матеріалу.

Навчальна проблема складається з: “відомого” — вже засвоєні знання з пізнавальною суперечністю для стимулювання мислення; “невідомого” — впливає з пізнавальною суперечністю і формулюється у вигляді звичайного запитання; “умов вирішення проблеми” — вказує напрям пошуку; “способу вирішення проблеми” — визначає шляхи та прийоми пошуку.

Важливою категорією проблемного навчання є також проблемна ситуація. Це психологічна реакція суб'єкта пізнання на пізнавальну суперечність, яка має різноманітні форми (підвищена увага, інтерес до невідомого, допитливість, хвилювання, відсутність байдужості, готовність творчо мислити і виявити невідоме).

Проблемна ситуація — ситуація, для оволодіння якою учень має знайти й застосувати нові для себе знання чи способи дій. Створення системи проблемних ситуацій у навчальних цілях є основою проблемного навчання.

У навчальному процесі розрізняють п'ять рівнів проблемних ситуацій. Перший, коли проблемна ситуація виникає незалежно від методу, який застосовує вчитель. Другий, коли проблему ставить і вирішує вчитель, а учні слідкують за логікою його міркувань, тобто він самостійно вирішує проблемне завдання. На третьому рівні вчитель ставить проблему і вирішує її спільно з учнями, тобто учні повинні навчитися самостійно знаходити і формулювати проблеми, а також відшукувати способи їх розв'язання. На четвертому рівні проблему ставить учитель, а розв'язують її учні. На п'ятому рівні учні самостійно фор-

мулюють і вирішують проблему. Дуже важливо, щоб викладач умів проводити заняття із застосуванням усіх рівнів проблемного навчання.

Формулювання проблемної ситуації залежить від багатьох факторів, у тому числі від дидактичного задуму заняття, характеру і змісту навчального предмета і конкретної теми, рівня забезпеченості матеріально-технічними засобами, педагогічної майстерності вчителя, його досвіду проведення занять за допомогою активних методів навчання і від рівня загальної підготовленості учнів.

Найефективнішим є формулювання проблеми учнями, тому що такий спосіб є результатом їхнього самостійного творчого мислення, позитивно впливає на розвиток їхньої інтелектуальної сфери та формує інтерес до навчально-пізнавальної діяльності. У тому випадку, коли викладач особисто формулює проблему, він повинен пам'ятати про те, щоб вона була зрозумілою для учнів, мала як елемент відомого, так і чітко визначала конкретне завдання — невідоме.

Формування проблемних ситуацій — один зі шляхів організації розумової діяльності, який поряд з іншими методами навчання допомагає більш успішному та раціональному вивченню навчального матеріалу.

Проблемне навчання припускає таке викладення навчального матеріалу, таку постановку навчальних проблем, яка б створювала для учнів труднощі, породжувала протиріччя пізнання між тим, що вони знають, і тим, що вони повинні знати для вирішення навчального завдання.

Проведення занять за допомогою методів проблемного навчання вимагає ретельної підготовки і високого рівня педагогічної майстерності вчителя. Тому проблемний виклад матеріалу повинен поєднуватись як з пояснювально-ілюстративними методами, так і з іншими активними методами навчання. Створення проблемної ситуації — складне завдання і вимагає від вчителя великої майстерності. Тому проблемна ситуація є основою активних ме-

родів навчання. Усі вчителі повинні пам'ятати про те, що кожна проблемна ситуація викликає однакові розумові зусилля в учнів. Проблема слід формулювати чітко та зрозуміло. Одне й те саме запитання для одного учня може бути інформаційним, а для другого — проблемним. Це залежить від рівня їхньої підготовленості. Пам'ятайте, що учнівська аудиторія не є однорідною, тому викладач повинен уміло поєднувати як інформаційні, так і проблемні запитання, зміст яких має враховувати індивідуально-психічні особливості кожного учня.

Звичайно, перевага проблемного навчання полягає в тому, що воно стимулює активність учнів, сприяє розвитку самостійних творчих навичок. Разом з тим воно підвищує інтерес до дисципліни, розвиває розумові здібності й виховує творчу самостійність. Крім того, сприяє вільному, відкритому та всебічному обговоренню навчальних проблем, формуванню евристичного мислення, повазі до поглядів своїх однолітків.

Хочемо висловити свої застереження молодому колезі, який буде працювати в школі й використовувати методи активного навчання. Бажано не застосовувати їх з першого року роботи в школі. Спочатку варто опанувати традиційні методи навчання і добре вивчити програмовий матеріал з курсу "Основи правознавства". Лише потім поступово і тільки в старших класах, окремі теми можна розробляти із використанням зазначених методів.

Підручники з правознавства та методика роботи з ними.

Першим помічником учителя у викладанні предмета та учнів у процесі опанування курсу є підручник "Основи правознавства". У наш час їх видано велику кількість. Підручник має кілька важливих функцій. Це зокрема *інформаційна* (розкриває зміст освіти, подає навчальний матеріал за кожною темою уроку з урахуванням вікових особливостей учнів); *систематизаційна* (забезпечує по-

слідовність під час викладу навчального матеріалу, систематизуючи його); *навчальна* (забезпечує засвоєння та закріплення знань); *виховна* (сприяє реалізації виховних цілей навчання).

На сучасному етапі розроблено цілу низку вимог до структури шкільного підручника з правознавства. Підручник повинен мати зміст з нумерацією сторінок, у якій чітко відображається рівномірний розподіл матеріалу. У змісті підручника є такі структурні елементи як: вступ, висновки, узагальнювальні тексти, наочні схеми, таблиці, завдання на систематизацію та самооцінювання навчальних досягнень учнів. Він повинен мати додатки: словник, тлумачний словник правових термінів, довідкові таблиці даних, список сучасної додаткової літератури, алфавітний покажчик. Доцільно, щоб кожен розділ підручника відповідав одній навчальній темі. У межах одного розділу бажано чергувати різні види діяльності (практичні роботи, справи, запитання та ін). Відображені види діяльності мають сприяти набуттю навичок та вмінь (життєвих, практичних, пізнавальних).

Структурно підручник складається з: *текстового* та *позатекстового компонентів*. До текстового компонента підручника належать основний та додатковий текст. Позатекстовий компонент — це ілюстративний ряд (навчальні малюнки, репродукції, фотодокументи, зображення документів, схеми, діаграми); методичний апарат (питання та завдання, текстові, опорні схеми, тести для самоконтролю); апарат орієнтування (заголовки, словники-довідники, списки літератури для позакласного читання, бібліографія). І, звичайно, основою підручника є авторський текст.

Серед усіх підручників учитель має навчитися вибирати найкращі. Як це зробити? Наведемо молодим учителям декілька порад.

По-перше, при виборі підручника слід орієнтуватися на те, щоб він був рекомендований Міністерством освіти і науки України. По-друге, щороку зазначене міністерство

публікує перелік таких підручників у “Інформаційному словнику”. Важливо, щоб підручник мав після кожної теми ілюстрації, таблиці, схеми, тести, задачі, завдання, питання, що стане у нагоді вчителю та школярам під час опанування курсу. Різноманітні методичні розробки активують процес набуття знань, надихають учнів на активну роботу на кожному уроці.

Дуже часто робота вчителя та учнів із підручником на уроці зводиться до формулювання запитань та пошуку на них відповіді. У сучасній українській школі використовуються такі форми роботи з підручником: урочна, позаурочна, фронтальна, індивідуальна. На уроці використовуються як фронтальна, так і індивідуальна форми роботи з підручником. У позаурочній (домашній) роботі використовується переважно індивідуальна форма роботи з навчальною книгою.

Наведемо декілька форм роботи для учителя та учнів з підручником “Основи правознавства”. Найбільш простою і відомою формою роботи є читання та коментування цитат із підручника як учителем, так і учнями. Вчитель може звертатися й до цитування основних правових понять і визначень, які розглядаються на уроці, пропонувати учням знайти в тексті правові поняття й записувати їх у словник (зошит) правових термінів, скласти план параграфу.

Наступним кроком у роботі з підручником правознавства є конспектування основних понять уроку, побудова таблиці чи схеми з конкретної теми.

На уроках під керівництвом учителя та самостійно вдома учні можуть працювати над тестовими завданнями. Краще за все добирати тести, які визначені в підручнику до кожної теми. Якщо вчитель готує тести самостійно, виходячи з тематики уроку, й пропонує учням розв’язати їх спираючись на вивчені теми підручника, то слід неодмінно дотримуватися правил методики створення тестових завдань. Тестові завдання слід складати з трьох основних частин. У першій — ученю, спираючись на отримані знання, повинен вибрати правильну відповідь із трьох-чоти-

рьох запропонованих учителем. У другій — спробувати дібрати з трьох-чотирьох юридичних понять відповідь, що відповідає змісту визначення. У третій частині — вміти самостійно дати визначення юридичного поняття. Тестове завдання з правознавства мусить будуватися за принципом від простого до складнішого, що дасть змогу учневі поступово досягнути бажаного результату. Крім того, учні, які менше підготовлені до розв'язання тестового завдання, можуть працювати з підручником й відшукувати у ньому відповіді.

Автори багатьох підручників із правознавства для самостійної роботи учнів готують низку питань, відповідь на які дасть змогу засвоїти мінімум матеріалу з теми. Вчитель може організувати роботу класу, зачитуючи ці питання самостійно чи за допомогою учня, а решта класу — знайти відповіді в підручнику. Така форма роботи з підручником під керівництвом учителя значно активізує роботу учнів на уроці.

Використання запропонованих та інших форм роботи з підручником, які пропонують фахівці, підвищить ефективність роботи учнів на уроці, а разом із цим покращить рівень знань.

Обґрунтуємо найважливіші вимоги до методичного апарату сучасного підручника з правознавства.

Передусім методичний апарат має спрямовувати роботу учнів, яка відбувається за певними правилами, безпосередньо на навчальний посібник. На жаль, немає підручника, який містив би детальний порядок роботи з ним, або методичного посібника, який надавав би таку інформацію учителю. Можна обійтися й без будь-якої організації роботи з навчальним текстом. Сьогодні технологічність підручника (те, як він працює на уроці) виступає на перший план. Невпинно зростають вимоги до методичного апарату. І це закономірно, оскільки період оновлення змісту вже минув, і першочерговим завданням нині є організація роботи вчителя й учнів на уроці та вдома.

Ми звикли, що методичний апарат передбачає репродуктивну діяльність учнів, тобто завдання, які пропонуються учням, вимагають лише незначного напруження пам'яті. Поступово автори підручників намагаються реалізувати в методичному апараті ідею розвитку правового мислення: вводять завдання на аналіз, порівняння та ін. Проте часто в підручниках імітується розвивальний характер завдань. Як викладачеві обрати технологічний підручник, тобто такий, що буде засобом активної роботи з правовим матеріалом?

Отже, сучасні методичні посібники та підручники обов'язково мають містити правила роботи з навчальним текстом і для учителів, і для учнів.

Відповідно до мети правової освіти (розвиток правового мислення) навчальна книга обов'язково має не лише подати правовий матеріал, а й навчати осмислювати його, формувати вміння учитися. Осмислене навчання вимагає застосування систематичних процесів для кодування та зберігання інформації у пам'яті і для усунення її звідти. Ці процеси називаються метакогнітивними, оскільки вони є способами набуття думок, а не власне думками.

До таких способів належать: резюмування (узагальнення); уточнення (конкретизація); схематизація та організація. *Резюмування* — це спосіб вилучення основної ідеї частини або цілого тексту. *Уточнення* є протилежним процесом, оскільки збагачує абстрактне положення конкретними прикладами, ілюстраціями, кресленням, аналогією та ін. *Схематизація* — це рамки або код для структурування інформації з метою її розуміння і збереження в пам'яті. *Організація* як метакогнітивний процес передбачає надання матеріалу певної структури, а не знаходження вже наявної структури в самому матеріалі.

Таким чином, навчальний посібник обов'язково має формувати в учнів уміння залучати метакогнітивні процеси для оброблення юридичного матеріалу. Крім того, слід указувати правила здійснення цих процесів.

Традиційно вважається, що запитання необхідно ставити після вивчення тексту. Контрольні запитання, звичайно, важливі, але психологи довели, що ефективність засвоєння навчального матеріалу значно підвищується, якщо запитання формулюються на початку тексту. Важливість такого розуміння запитань зумовлюється тим, що вони виконують роль попередніх організаторів інформації, тобто готують учнів до сприйняття пізнавальних структур або схем, що знадобляться їм для обробки нової текстової інформації, зокрема тих понять, які їм уже відомі.

Роль таких організаторів інформації можуть виконувати не лише попередні запитання, а й короткі огляди, резюме, які подаються на початку тексту і характеризують мету тексту, а також шляхи (способи) її досягнення. Слід зауважити, що не всі попередні організатори інформації однаково ефективні. Дослідники відзначають такі ефективні засоби: конкретні моделі, аналогії, приклади, набори загальних правил вищого порядку, обговорення основних проблем знайомою мовою. Менш ефективними засобами організації навчального матеріалу постають конкретні запитання, спрямовані на відтворення фактів, ланки тексту, короткі огляди, вказівки звертати увагу на конкретні ключові факти й терміни.

Отже, не всі запитання можуть сприяти повноцінному засвоєнню навчального матеріалу. Більшість запитань у підручниках і методичних посібниках — примітивні, тобто вимагають при відповіді на них лише незначного напруження пам'яті (наприклад: *У якому році..? Визначте поняття..? Визначте юридичний термін..?* та ін.). Навіть якщо запитання стосуються причин і наслідків, то вони також будуть спрямовані лише на відтворення тексту підручника. Уміння ставити продумані запитання — це навички, які слід мати і вчителям, і учням. До продуманих запитань слід зарахувати такі: наведіть приклад; що відбулося б, якби..; у чому полягають сильні та слабкі сторони..; яким чином впливає на..; поясніть, чому..; поясніть,

к..; чому важливо..; який аргумент можна навести про..; який є кращим та чому..; погоджуєтеся ви з твердженням, що..; як, на вашу думку, подивився б... на проблему..? та ін.

Секрет подібних запитань у тому, що найкраще засвоюється те, що ґрунтовніше обробляється розумом. Подібні запитання забезпечують глибоку обробку правового матеріалу. Кількість засвоєного матеріалу залежить від рівня його обробки, а не від того, спеціально він запам'ятовувався чи ні.

Ось цікавий приклад відношення між наміром запам'ятати і типом обробки: за твердженнями багатьох учнів, вони легше запам'ятовують той матеріал з роману, який не намагаються запам'ятати, аніж матеріал із підручника, який потрібно запам'ятати.

Інший вид завдань, який має бути в підручнику — це *задачі*. Насамперед вони дають можливість учням зрозуміти, навіщо їм потрібні поняття, що вивчаються. Розв'язуючи такі задачі, учень починає відчувати потребу в розумінні того поняття, за допомогою якого можна розв'язувати задачі. Отже, правові поняття перетворюються на інструменти пізнання, забезпечуючи розвивальний ефект навчання.

Задачі подібного типу належать до добре структурованих проблем, оскільки вони сформульовані досить чітко, мають порядковий номер, розміщені наприкінці розділів і завершуються знаком питання. Саме такі задачі є типовими для підручників країн Європи й Америки. Проте укладачі підручників і педагоги забувають, що в реальному світі проблеми ніхто не нумерує, знаки питання не розставляє, а розміщуватися вони можуть будь-де — і в середині розділу, і на початку. Таким чином, у підручниках необхідно приділяти більше уваги тому, щоб навчити учнів розпізнавати характерні ознаки проблемної ситуації, тобто вчити творчості, без якої неможливо досягти визначених цілей.

Часто вивчення правознавства перетворюється на запам'ятовування нормативно-правових актів, законів і правових документів. Юристи стають визначними фахівцями не тому, що є “носіями” дат, імен, нормативно-правових документів. Справжніми рушіями суспільного прогресу стають не ті, хто завчив формули або навчився відповідати на запитання у наших підручниках, а ті хто вміє ставити перед собою важливі проблеми

Отже, для розвитку творчих здібностей недостатньо наповнити підручники відповідними завданнями. Потрібно провести серйозну перепідготовку кадрів. Одночасно слід подбати й про введення до навчальних посібників відповідних завдань. Якими мають бути ці завдання, які риси особистості повинні виховувати?

Тобто у стандартному підручнику слід не лише подавати задачі розвивального характеру, а й наводити конкретні правила їх розв'язання, а також висвітлювати загальні підходи до розв'язання творчих задач.

Отже, методичний апарат підручника має відповідати таким вимогам: 1) містити правила роботи з книгою; 2) навчати способам здобування знань; 3) містити попередні запитання, які спрямовували б розумову діяльність учнів; 4) навчати учнів формулювати запитання й відповідати на них; 5) містити завдання з галузей права репродуктивного, творчого характеру; 6) заохочувати до творчості.

Навчальна книга, яка відповідає цим вимогам, сприятиме реалізації визначених цілей правової освіти і забезпечуватиме плідну, цікаву та ефективну роботу учнів на уроці “Основи правознавства”.

Таким чином, сучасні методичні посібники та підручники обов'язково мають містити правила роботи з навчальним текстом і для вчителів, і для учнів.

Подібною до роботи з підручником є *методика роботи з правовими джерелами та нормативно-правовими актами*.

Звичайно, вчитель правознавства в школі повинен добирати перш за все *останні нормативно-правові акти та*

правові джерела і на їх основі навчати учнів свого предмету. Використовувати правові джерела та нормативно-правові акти можна, *зачитуючи учням уривки* з них чи основні моменти.

Наступною формою роботи з правовими джерелами і нормативно-правовими актами є *коментування* учнем зачитаної цитати та відповідний коментар учителя.

Використовувати нормативно-правові акти можна й у *спі* (наприклад “Засідання суду”), аргументуючи правильність своєї думки.

Найбільш важливі норми нормативно-правового акта слід знати напам’ять і вміти аргументовано оперувати ними на уроці правознавства.

Окрему частину уроку можна присвятити перевірці знання учнями нормативно-правових актів (змісту, хронології прийняття). Треба зазначити, що головна мета, яка ставиться перед учителем під час роботи з нормативно-правовими актами на уроках правознавства, — це вміння орієнтуватися в системі сучасного законодавства України і застосовувати його у повсякденному житті.

Фронтальна, групова та індивідуальна робота на уроці правознавства.

Рівень підготовки фахівця в педагогічному ВНЗ вимагає активної роботи і вміння застосовувати на уроках правознавства фронтальну, групову та індивідуальну роботи. Це, у свою чергу, дасть змогу говорити про ефективність правового навчання.

Учитель правознавства повинен поєднувати ці форми роботи на своїх уроках. Із частиною класу вчитель працює фронтально, розповідаючи матеріал, ставлячи запитання чи отримуючи відповіді на них від двох-трьох учнів. Звичайно, ця форма роботи на уроці дієва, але не зовсім ефективна, оскільки інша частина класу участі в розмові “учитель — учень” не бере.

Ніхто не буде заперечувати, що працювати на уроці мусять увесь клас. Тому, знаючи особливості кожного учня

класу, вчитель під час уроку правознавства може у перші дні навчання розбити клас на групи, заздалегідь підготувавши для кожної з них самостійні завдання. Треба наголосити, що ці завдання повинні мати не лише письмовий характер. У них може подаватися як обов'язковий матеріал для уроку, так і питання для поглибленого опрацювання теми залежно від здібностей кожного члена групи. Будувати роботу з групами можна майже з усіх тем програми курсу. Звичайно, група не повинна працювати над одним завданням цілий урок. Після виконання завдання і через певний (встановлений) час учитель з частиною групи може працювати фронтально, а та частина класу, з якою вчитель раніше працював фронтально, починає працювати в групі. Ці зміни повинні чергуватися протягом усього уроку, враховуючи й індивідуальну роботу з учнями.

Як ефективно побудувати індивідуальну роботу з учнями на уроках правознавства? Усі вчителі в школі знають про нерівні здібності учнів свого класу. Є сильніші учні, які швидко опановують матеріал запропонованої вчителем теми. Є такі, яким потрібен час і певні зусилля, щоб засвоїти матеріал, а є учні, яким потрібно докладати максимум зусиль. З усіма цими категоріями учнів учитель правознавства мусить працювати індивідуально. Секрет ефективної роботи полягає в тому, що кожній категорії слід добирати завдання відповідно до розумових здібностей. Тоді процес опанування тієї чи іншої програмної теми буде значно простішим, а учні із задоволенням будуть розв'язувати підібрані вчителем завдання.

Отже, усі ці форми роботи на уроці вчитель повинен чергувати і застосовувати їх як єдине ціле в навчальному процесі при викладанні програмного курсу "Основи правознавства".

Контрольні завдання та запитання

1. *Наведіть відому вам класифікацію методів навчання, яку використовують при вивченні курсу “Основи права”.*

2. *Дайте визначення усного викладу, його функцій та видів.*

3. *Охарактеризуйте підручники з курсу “Основи права” та наведіть методику роботи з ними.*

4. *Визначте роль та місце фронтальної, групової та індивідуальної роботи на уроках з курсу “Основи права”.*

Розділ 4

ЕТАПИ НАВЧАННЯ УЧНІВ ПРАВознавства в школі

Правове навчання учнів у початковій школі. Умовно можна виділити чотири етапи навчання учнів правознавства в сучасній школі, які між собою тісно пов'язані і відіграють важливу роль у навчально-виховному процесі школи. На характеристиці цих основних етапів зупинимося нижче.

Слід констатувати, що правове навчання учнів у школі починається не з вивчення курсу “Основи правознавства”, а фактично з того часу, коли дитина переступила поріг школи. Тому майбутньому вчителю правознавства варто звернути на це увагу і розпочати реалізовувати продуману програму правового навчання з першого класу. Причому на цьому етапі крім старшокласників до позакласних заходів слід залучати і *дітей молодших (1—4-х) класів*. Основна тематика правового навчання повинна зосередитися навколо формування прав та обов'язків учнів у школі, та поза її межами; правил поведінки на вулиці; вивчення та формування поваги до державної символіки. Підкреслимо, йдеться передусім про морально-правове виховання учнів молодшої школи.

На цьому етапі вчитель повинен добирати тільки рекомендований матеріал і не перевантажувати учнів. Не варто також залучати їх до участі у загальношкільних виховних заходах з правознавства. Наприклад, зустрічі (бесіди) з представниками правоохоронних органів, як форму організації навчально-виховного процесу школярів з правознавства, ми рекомендуємо застосовувати зі школярами старшої школи.

Якими б цікавими не були позакласні форми правового навчання на цьому етапі, на нашу думку, більше уваги, звертаючи на вік та фізіологічні особливості дітей, слід приділяти ігровим формам навчання. Тому вчитель правознавства може користуватися особисто підготовленими уроками з елементами гри або ж використовувати досвід своїх колег-правознавців, користуючись запропонованою нижче рекомендованою літературою, в якій можна знайти методичні розробки таких уроків.

Особливості навчання правознавства в основній школі. Особливості навчання правознавства в основній школі на другому етапі, як і на першому, полягають у тому, що навчальний курс юридичного змісту відсутній і фактично більшість тем вивчається на уроках історії та народознавства. Тому основною формою навчання переважно буде не урок, а позакласні форми навчання.

На цьому етапі навчання учнів у *основній школі (5—8-й класи)* вчитель повинен приділити увагу формуванню загальних понять: історичного розвитку держави та права в Україні, її правових джерел, конституційного, трудового, сімейного, кримінального права. Крім того, важливо розкрити загальні поняття про вищі органи влади в Україні (законодавчі, судові та виконавчі).

Вчитель повинен сформувати у них знання про основні історичні етапи розвитку вітчизняного державо- та правотворення, призначення вищих органів влади, знання про небезпечні для суспільства правопорушення та навич-

ки активної протидії злочинам, знання про правовідносини в сім'ї, робочому колективі.

Безумовно, окреслений перелік питань, рекомендованих для вивчення на цьому етапі, не є повним і вичерпним. Учитель може його доповнити, враховуючи фізіологічні особливості дітей та добираючи відповідний матеріал.

Правове навчання у старшій школі. Етап правового навчання учнів у старшій школі ми поділяємо на два підетапи. Доцільно в окремий (третій) етап виокремити правове навчання учнів у 9-му класі, четвертий етап — навчання у 10—11 (12)-му класах. Охарактеризуємо специфіку кожного з етапів. Третій етап правового навчання характеризується вивченням курсу “Основи правознавства”. На цьому етапі учні мусять отримати знання, яких вимагає програма цього курсу, а саме добре вивчити питання, які пов’язані з усіма галузями права. Зважаючи на невелику кількість годин, відведених програмою з курсу “Основи правознавства”, кожен урок у школі повинен проходити на високому рівні, бо саме на цьому етапі можна здобути основні знання з курсу. Для викладу основного матеріалу з метою кращого його засвоєння варто застосовувати в процесі навчання як традиційні, так і нетрадиційні уроки (уроки з елементами гри). Проте не слід перетворювати кожний урок на гру. Вчитель мусить пам’ятати, що кожен урок правознавства, крім необхідних знань, має і виховну функцію.

Якщо багато шкільних дисциплін вивчаються у школі починаючи з 5-го класу і завершуючи 11-м класом, то “Основи правознавства” — лише у 9-му класі. Тому слід залучати до проведення уроків працівників органів державного управління, правоохоронних органів, відомих юристів, щоб учні якомога краще за короткий час оволоділи необхідними знаннями з правознавства.

На четвертому етапі правове навчання учнів у школі відбувається здебільшого під час позакласної роботи (про це — в окремому розділі), роботи гуртків, учнівських наукових товариств тощо.

Контрольні завдання та запитання

- 1. Охарактеризуйте особливості правового навчання учнів у початковій школі.*
- 2. Розкрийте зміст навчання основам правознавства в основній школі.*
- 3. Розкрийте зміст правового навчання учнів у старшій школі.*

Розділ 5

ФОРМУВАННЯ У ШКОЛЯРІВ ЗНАНЬ, НАВИЧОК ТА УМІНЬ НА УРОКАХ ПРАВознавства

Прийоми та засоби формування правових знань у школярів. Класифікація умінь. Методика формування навичок та умінь на уроках правознавства.

Істотною ознакою правових понять є регулюючий вплив на поведінку людей. За допомогою правових норм держава встановлює, що можна робити (норма-дозвіл), що потрібно робити (норма-припис) і чого не можна робити (норма-заборона). Будь-яке *правове поняття* — право, норма права, правові відносини, правопорушення, адміністративна провина, юридична відповідальність, трудовий договір, цивільна правоздатність — неминуче містить у собі правову характеристику дійсності.

У широкому розумінні специфіка правових понять допускає розкриття таких ознак, як економічний зміст, політична спрямованість, моральний зміст і юридичне значення. Економічна характеристика правового поняття констатує охорону державної й особистої власності громадян, регулює виробництво. Політична спрямованість показує цінність права як соціального явища. Моральний

Зміст правового поняття розкривається в повній відповідності права моральним нормам нашого суспільства. Юридичне значення правових понять характеризується за допомогою галузей права, до яких вони належать.

Розкриття істотних ознак правових понять відіграє важливу роль у формуванні правового світогляду учнів, їхнього ставлення до норм права й правопорядку як до особистісної цінності. Однак цими ознаками не вичерпується соціальна цінність змісту правових понять. Правовий розгляд суспільних явищ, які характеризуються правовими поняттями, сприяє глибокому пізнанню дійсності методом виділення й дослідження істотних її сторін. Засвоєне поняття постає як певна правова й соціальна реальність, від якої воно не може бути відділене.

У педагогічній і психологічній літературі є чимало робіт, що розкривають основи вивчення наукових понять. На основі цього можна виділити такі *елементи (етапи) у формуванні наукових понять*: чуттєво-конкретне сприйняття, виявлення загальних істотних властивостей спостережуваних об'єктів, абстрагування, визначення, уточнення й закріплення у свідомості їхніх істотних ознак, установлення зв'язку певного поняття з іншими (раніше засвоєними), застосування їх у вирішенні завдань творчого характеру, збагачення поняття, вторинне (більш повне визначення), опора на це поняття при засвоєнні нового, нове збагачення поняття, установлення нових зв'язків певного поняття з іншими.

Усі поняття курсу "Основи правознавства" можна поділити за трьома ознаками: за ступенем узагальнення (окремі, загальні); за змістом (оскільки, крім правових, у курсі багато морально-етичних, філософських, економічних та соціологічних понять); за рівнем обізнаності учнів (відомі, маловідомі, невідомі). Остання класифікація не менш важлива, ніж перші дві, оскільки від рівня володіння поняттями безпосередньо залежать зміст і тривалість роботи з ними (маловідомі та невідомі категорії вимагають більш ґрунтовної підготовки вчителя та учнів).

Розкриття та визначення окремих понять курсу вичерпується одним уроком (чи навіть його частиною). Зокрема поняття “спадщина”, “заповіт” висвітлюються під час вивчення теми “Основи спадкового права”; “Кабінет Міністрів”, “міністерства” — теми “Уряд і центральні органи виконавчої влади”. Робота з поняттями “дизнання”, “попереднє (досудове) слідство” проводиться на уроці з теми “Правоохоронні органи та адвокатура” тощо.

Інші, більш складні та загальні поняття мають наскрізно проходити через низку уроків, а їхні ознаки — розкриватися на ґрунтовному і більшому за обсягом навчальному матеріалі. Так, поняття “основні права, свободи та обов’язки громадян” розкривається на основі навчального матеріалу третього розділу курсу; “правопорушення”, “юридична відповідальність” — на основі матеріалу четвертого. І нарешті, найбільш загальні поняття проходять через матеріали всього курсу, а їхній зміст і ознаки розкриваються за допомогою усього навчального матеріалу. До таких насамперед належать поняття “держава” і “право” (провідні у курсі), “правова держава”, “громадянське суспільство”, “свобода”, “рівність” тощо.

Загальну характеристику понятійному апаратові курсу дає програма і, зокрема, пояснювальна записка до неї. У ній також визначено найважливіші категорії тем і тематичних блоків. Проте в цілому про насиченість курсу поняттями, їх розташування, передбачену логіку розкриття і, відповідно, методик формування, можна судити лише на основі підручника, а ще краще — повного методичного комплексу. При цьому доцільно враховувати особливості понятійного апарату курсу “Основи правознавства”. По-перше, курс насичений поняттями різного ступеня узагальнення і новизни, і це — за умови обмеженості навчального часу. По-друге, поняття в навчальному матеріалі розподіляються досить нерівномірно. Саме ця обставина і має враховуватися під час тематичного планування курсу. На вивчення складних тем, насичених новим теоретичним матеріалом, слід відводити більше навчального часу.

Роботу з формування понять за ланцюжком “фактичний матеріал — узагальнення — формування поняття” можуть також ускладнити не досить вдалі, а інколи й суперечливі визначення у навчальній літературі. Подекуди автори посібників поширюють у тексті не лише власне розуміння проблеми, а й звичний категоріальний апарат, і тоді в навчальному матеріалі поняття, що невідомі школярем (або сформовані на побутовому рівні), вживаються довільно. У результаті ці терміни та поняття немовби “прописують” і залишаються для учня лише абстракцією, якщо тільки вчитель не компенсує цю прогалину (найчастіше такі терміни вживаються під час визначення основних понять теми).

Готуючись до уроку, вчителю слід не лише визначити чи вписати для себе найважливіші поняття теми, а й урахувати ступінь їх узагальненості, новизни, з'ясувати попередні знання учнів, які знадобляться для формування понять. Навіть завдання на повторення раніше вивченого матеріалу треба давати з урахуванням необхідної фактологічної бази, що допоможе засвоїти нові поняття на наступному уроці. У плані-конспекті уроку не зайвим буде скласти таблицю, де в першій графі будуть записані всі поняття теми; у другій — ступінь їх відомості, новизни для учнів; у третій — ступінь узагальненості (оскільки робота із загальними поняттями проводиться на кількох уроках); у четвертій слід зафіксувати попередні знання школярів, на які можна спиратися, формуючи поняття; і нарешті, у п'ятій — завдання для повторення.

Залежно від ступеня узагальнення понять робота з їх формування (розкриття та поглиблення змісту) може проводитися протягом уроку, серії уроків або всього курсу. Проте незалежно від тривалості її можна поділити на три етапи. На першому вчитель активізує попередні знання школярів, необхідні для формування певного поняття (причому не лише фактичні, а й теоретичні). На другому етапі вони доповнюються, поглиблюються — відбувається

узагальнення знань аж до поняття і формування його наукового (не побутового) визначення. Оскільки сформоване поняття не є самоціллю, на третьому етапі передбачається практичне і теоретичне його використання: переосмислення в новій системі знань старих уявлень, наприклад, про шлюб, сім'ю, громадянство, права дітей, а також переосмислення на основі засвоєного поняття попередніх знань, здобутих на уроках історії. Сформовані поняття використовуються також як база для усвідомлення та розуміння більш складних і загальних (чи окремих) категорій. Слід зазначити, що використання понять є одночасно і їх апробацією, під час якої зміст поняття поглиблюється, розширюється і набуває нових рис. Саме тому цей процес і є завершальним етапом у формуванні категорії.

Поділ навчальної роботи з формування понять на три етапи має умовний характер. На практиці вони настільки взаємопов'язані, що у чистому вигляді їх виділити доволі складно. Проте кожний із них обов'язковий, а дотримання наведеної схеми роботи — запорука ефективності засвоєння категорій. У досвідченого викладача методика роботи з поняттями, як правило, доведена до автоматизму. А вчителю, який починає викладати теоретичний курс “Основи правознавства”, варто враховувати під час підготовки до уроку кожену дрібницю. Так, при вивченні теми “Національно-державний устрій України” програмою і підручником передбачено засвоєння близько двадцяти правових понять, а саме: “державний устрій”, “унітарна держава”, “державна територія”, “територіальний устрій”, “автономна республіка”, “національний устрій”, “державна мова” тощо. Хоча більшість із них вузькі, а половина — частково відомі, кожне вимагає пояснення, кожне може бути засвоєне лише за умови дотримання всіх трьох етапів формування понять (підведення фактичної бази; узагальнення, формулювання і визначення поняття; його використання).

Усвідомлене й ефективне засвоєння учнями понять курсу “Основи правознавства” залежить від методів, які використовує вчитель при їх формуванні. Головною умовою результативності цієї роботи є активна пізнавальна діяльність школярів, яка здійснюється у процесі розповіді, бесіди, створення проблемних ситуацій, а також під час самостійної роботи з документами. Найбільш поширеним і водночас ефективним методом організації активної пізнавальної діяльності школярів у процесі формування понять є бесіда з постановкою логічних завдань різного ступеня складності та створенням правових ситуацій. Саме у процесі такої бесіди можна спиратися на власний досвід, на факти й узагальнення, засвоєні під час вивчення інших шкільних дисциплін. А ось характер бесіди індуктивний чи дедуктивний — залежить від співвідношення між знаннями учня і тими фактами та узагальненнями, які належить засвоїти, вивчаючи курс “Основи правознавства”.

І практика викладання, і спеціальні методичні дослідження свідчать, що головну роль у формуванні понять відіграє індуктивний метод. Його суть полягає у виведенні загального положення з ряду одиничних фактів або у мобілізації попередніх знань учнів, використанні нового матеріалу, здійсненні на цій основі логічних узагальнень і визначенні понять. Проте визнання пріоритету індуктивної бесіди у формуванні понять зовсім не виключає можливості застосування методу дедукції. Суть його полягатиме у підведенні під уже сформульоване теоретичне положення бази фактичних даних дещо вузких понять, що розкривають зміст загальної категорії, підтверджують її визначення.

Слід додати, що при формуванні понять методи індукції та дедукції настільки взаємопов’язані, що на практиці їх важко розмежувати. Це, зокрема, пояснюється тим, що у процесі індуктивної бесіди на третьому етапі формуван-

ня поняття (коли здійснюється його апробація) воно використовується і для вивчення нових понять, нових теоретичних положень. Саме на цьому ґрунтується навчальний метод дедукції.

Контрольні завдання та запитання

1. Назвіть та охарактеризуйте прийоми та засоби формування правових знань у школярів.

2. Розкрийте методичку формування навичок та умінь на уроках з курсу “Основи правознавства”. Наведіть класифікацію умінь.

Розділ 6

НАОЧНІСТЬ НА УРОКАХ ПРАВознавства

Характеристика та значення наочності на уроках правознавства. Правила застосування і методичні вимоги до наочності. Методика її виготовлення.

Сучасний процес навчання курсу “Основи правознавства” не можна уявити без використання наочності. Саме вона мусить доповнювати урок правознавства. Використання наочності на уроках правознавства сприяє більш ефективному засвоєнню знань. Учитель повинен пам’ятати, що зорова пам’ять у багатьох дітей розвинута сильніше, ніж слухова, а в комплексі зорова й слухова пам’ять значно покращують процес запам’ятовування правових понять, термінів, визначень тощо. Тому немає сумніву щодо прогресивного значення застосування наочності на уроках правознавства. Однак дуже часто молоді вчителі не вміють правильно її використовувати. Пропонуємо кілька порад з власного педагогічного досвіду щодо методики застосування наочності на уроках правознавства.

Слід запам’ятати, що на уроці варто використовувати лише ту наочність, яка доповнює урок і відповідає його

темі. Використовуючи картину, діаграму, схему, таблицю, ілюстрацію тощо, варто на неї посилатися лише тоді, коли розпочинається розповідь чи коментар. Тут важливий елемент несподіваності, який буде спонукати учнів до роботи. В іншому випадку, якщо на початку уроку повісити наочності на дошці чи стіні, то учні не зможуть зосередитися на важливому матеріалі, який подає учитель, а будуть відволікатися на наочний матеріал, і тому бажаного ефекту урок не матиме.

Добираючи наочність до чергового уроку правознавства, вчитель повинен пам'ятати і про чіткість написів, контурів таблиць тощо. Тому наочність повинна бути таких розмірів, щоб учні на задніх партах не докладаючи зусиль чітко й виразно могли її читати. Якщо цього не можна досягти в класі, то краще використовувати наочність зменшених розмірів, але в такому разі вона мусить бути на парті у кожного школяра.

Створення образів, які допомагають у вивченні предмета, методисти рекомендують проводити кількома шляхами. Зокрема використовуючи схематизацію поданого матеріалу. Наприклад, будуючи схему системи органів державної влади, чи певну її гілку в Україні, або створюючи зорові образи — коли уявлення, стаючи дедалі конкретнішим і наочнішим, стає ніби типовим представником цілої групи предметів і явищ.

Зорові образи сприяють розвиткові творчої уяви, яка має величезне значення при вивченні правознавства в школі. Разом з тим слід пам'ятати, що пізнавальне значення зорового образу значно послаблюється, коли не супроводити його сприймання поясненням. Тому вчитель постійно мусить коментувати, створюючи образ. Оскільки коментуючи, розповідаючи він спрямовує увагу учнів на ті або інші риси об'єкта сприймання, пояснює, що саме зображено на малюнку, аналізуючи при цьому зв'язки між явищами.

Наочність на уроках правознавства значно підвищує інтерес учнів до матеріалу, який вивчається, а з іншого боку

робить виклад матеріалу вчителем яскравішим, жвавішим, сприяє засвоєнню знань. Використання наочності на уроках правознавства має ще й велике виховне значення. Кіртини, схеми, портрети, фото, кінофільми, посилюють емоційність сприйняття правових норм, сприяють правопому вихованню учнів.

Педагогічні можливості інноваційних технологій викладання правових дисциплін у вищому навчальному закладі.

У навчальному процесі ВНЗ все більшу роль стають відігравати інноваційні технології викладання.

Ставлення до інноваційних технологій викладання досить неоднозначне. Одні педагоги вважають їх прогресивним кроком у розвитку педагогічного процесу. Є також думка, що такі заняття є компромісом зі студентами, які не хочуть наполегливо працювати. Беззаперечно, що інноваційні технології викладання підвищують інтерес студентів до предмета, розвивають творчість, навчають працювати з різними джерелами знань, знімають перевантаження студентів домашніми завданнями, розширюють кругозір.

Створення умов для їх розробки, апробації та застосування у навчальному процесі, пошук розумного співвідношення нового з традиційним вимагають розв'язання цілого комплексу навчально-методичних, психолого-педагогічних та інших проблем. Це, зокрема, вироблення навчально-методичного підходу до реалізації інформаційних технологій у навчальному процесі; розробка методики використання інформаційних технологій у практичній діяльності; підготовка педагогічних кадрів, які б могли впроваджувати в навчальний процес інформаційні технології; підготовка студентів до використання інформаційних технологій для отримання знань і умінь; матеріально-технічне забезпечення навчального процесу.

Доведено, що поширення новітніх інформаційних технологій у навчальному процесі навчального закладу по-

винно проходити в кілька етапів. Спочатку слід вивчати інформаційні технології як складові нової системи вищої освіти. Потім перейти до використання інформаційних технологій як навчального засобу при вивченні окремих дисциплін. Далі — до розробки нових навчальних дисциплін, які зорієнтовані на новий зміст, мету та методи підготовки студентів в умовах становлення інформаційних технологій.

Останнім часом все більшу роль у процесі навчання школи відіграють *інформаційні технології навчання*. В Україні практично не залишилося такої школи, яка б не мала комп'ютера. Застосування сучасних інформаційних технологій навчання стало нагальною потребою у педагогічній практиці середніх навчальних закладів для підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Інформаційні технології навчання — це сукупність електронних засобів і способів їхнього функціонування, які використовуються для реалізації навчальної діяльності.

У результаті широкого запровадження інформаційних технологій до навчального процесу навчального закладу можна розв'язати низку важливих завдань. Зокрема, індивідуалізувати процес навчання; налагодити дієвий зворотний зв'язок зі студентом; збільшити швидкість засвоєння навчального матеріалу студентами.

Крім того, застосування в навчальному процесі навчального закладу інформаційних технологій створює передумови для інтенсифікації навчального процесу. Вони дають змогу широко використовувати на практиці психолого-педагогічні розробки, які забезпечують перехід від механічного засвоєння до набуття умінь самостійно здобувати нові знання. Саме цього і вимагає диференційоване навчання. В результаті цього стару парадигму освіти (викладач — підручник — студент) замінено на нову: студент — підручник — викладач. Мета викладача на сучасному етапі — організувати самостійну пізнавальну діяльність студентів, навчити їх самостійно здобувати знання та застосовувати їх

на практиці. Завдання викладача — відбирати для зазначених цілей такі методи, технології навчання, які б не тільки і не стільки давали змогу опанувати готові знання, скільки добувати знання самостійно з різних джерел, формувати особисту позицію, вміти її аргументувати, використовувати раніше здобуті знання як метод для отримання нових знань. Фактично засвоєння та узагальнення готових знань стає не самоціллю, а одним із допоміжних засобів інтелектуального розвитку людини.

Саме тому інформаційні технології сприяють розкриттю, збереженню і розвитку особистих якостей студентів. Однак широке використання їх у навчальному процесі навчального закладу буде ефективним тільки в тому випадку, якщо буде сформовано правильне уявлення про місце і роль цих технологій у навчальному процесі.

Ще один аспект інноваційних технологій викладання у сучасній вищій школі — мультимедійні технології.

Мультимедійні технології — це нові інформаційні технології, які забезпечують навчальний процес одночасно комп'ютерною графікою, текстом, мовою, звуком, рухомих та нерухомих відео.

Педагогічні можливості мультимедійних технологій дуже великі. Відповідно до статистичних досліджень, проведених ученими, застосування мультимедійних технологій значно збільшує успішність учнів та студентів. Саме ці технології створюють психологічні умови, які сприяють кращому сприйняттю і запам'ятовуванню матеріалу. Вченими доведено, що проведення занять з використанням мультимедійних технологій активує праву півкулю мозку, яка відповідає за асоціативне мислення, народження нових ідей, інтуїцію, покращує психоемоційний стан студента. Головна перевага мультимедійних технологій викладання полягає у можливості одночасного використання інтерактивної взаємодії викладача-лектора як з програмно-апаратними засобами, так і зі студентською аудиторією.

Слід наголосити й на тому, що зміст педагогічної діяльності з використанням мультимедійних технологій кардинально відрізняється від традиційного освітнього процесу, оскільки дуже ускладнюється діяльність викладача, спрямована на розробку курсу, який він викладає. Викладач мусить опанувати спеціальні навички та прийоми педагогічної роботи, тому що розробка курсів на основі мультимедійних технологій вимагає не лише вільного володіння навчальним матеріалом, а й спеціальних знань у сфері сучасних інформаційних технологій та навичок роботи з технічними засобами. З іншого боку, викладач під час викладання значно розвантажується, перекладаючи центр ваги на студента. Тепер функція викладача полягатиме в підтримці студента, наданні йому інформації чи консультацій, допомозі в орієнтуванні у великій кількості навчального матеріалу, засвоєнні різноманітної інформації, полегшенні розв'язання проблем, які виникають під час засвоєння матеріалу. Таким чином, встановлюються рівноправні, партнерські зв'язки викладача та студента. Звичайно, застосування мультимедійних технологій у педагогічному процесі вимагає більш активних та інтенсивних дій між викладачем та студентом.

Слід також сказати, що застосування мультимедійних технологій у ВНЗ значно ускладнює технологію проведення занять, оскільки викладач повинен одночасно подавати новий матеріал, керувати мультимедійною установкою, слідкувати за зображенням на екрані та реагувати на студентську аудиторію для встановлення стійкого зворотного зв'язку.

Таким чином, впровадження у педагогічний процес ВНЗ мультимедійних технологій значно змінить характер викладацької діяльності, місце, роль та функції викладача в навчальному процесі.

Провідні світові ВНЗ з метою вдосконалення навчального процесу нового типу створюють програмні мультимедійні комплекси які містять прикладні програмні про-

дукти, бази даних із відповідних предметів, інноваційні методичні матеріали, спрямовані на забезпечення навчального процесу. Звичайно, основним елементом кожного мультимедійного комплексу є відеокурси лекцій.

Слід зазначити, що мультимедійний програмно-методичний комплекс наповнюється залежно від місця дисципліни в навчальному плані, можливості відтворення її у віртуальному чи мультимедійному середовищі.

Як уже зазначалося, проблема поширення мультимедійних технологій під час викладання окремих дисциплін актуальна у навчальних закладах. Звичайно, що не слід в один день перевести викладання усіх дисциплін із застосуванням новітніх інноваційних технологій, зокрема мультимедійних. Адже досвід показує, що головною умовою запровадження інформаційних технологій у процес навчання є наявність висококваліфікованих фахівців-професіоналів, які б не лише знали досконало свій предмет, а й були добре обізнані та підготовлені і в галузі інформаційних технологій, володіли відповідними методами та формами організації навчального процесу з використанням електронно-обчислювальної техніки. Звичайно, на цьому етапі викладацькому складу слід сформувати інформаційну культуру, яка б відповідала рівню вимог нових інформаційних технологій. Причому кадрову проблему слід розв'язувати одночасно в двох напрямках. Спочатку здійснювати підготовку викладачів, які б могли застосовувати мультимедійні технології в навчальному процесі. Одночасно необхідно створювати групу спеціалістів — розробників комп'ютерних навчальних програм, де викладач-лектор готує тексти, а їх електронну реалізацію забезпечують програмісти-розробники. Оскільки на цей момент усі навчальні заклади не готові на належному рівні створювати навчальні мультимедійні програми, то важливо використовувати вже наявний вітчизняний та закордонний досвід у цьому напрямі, зокрема створювати в межах закладу авторські мультимедійні продукти з кіль-

кох (визначити) курсів. Можна було б об'єднатися кільком навчальним закладам, які вже мають навчальні мультимедійні продукти або відповідну базу даних. Розробка цих напрямів дасть змогу на більш високому рівні проводити навчальний процес у ВНЗ.

Говорячи про такі новітні інноваційні форми організації навчального процесу, як мультимедійні, не слід забувати про те, що вони повинні розглядатися викладачами як допоміжні щодо розумової роботи учасників навчального процесу. Якими б значними не були новітні інформаційні технології, яких визначних особливостей вони не мали б, у кожному випадку вони повинні сприяти навчальному процесу, тому не слід їх застосовувати, віддаючи дань сучасній моді в освіті. І звичайно, кожен викладач мусить індивідуально використовувати мультимедійні технології в навчальному процесі залежно від мети, форм, методів проведення занять і рівня підготовки аудиторії.

Проведення лекцій із використанням інформаційних технологій передбачає використання робочого місця лектора, що забезпечує відображення з екрана комп'ютера на великому екрані, розвинутої мультимедійної технології роботи лектора, зворотного зв'язку з учнями. Типовий мультимедійний курс у вигляді графічної, текстової та відеоінформації призначений для використання в лекційній аудиторії, обладнаній мультимедійним робочим місцем на базі персонального комп'ютера.

Застосування інформаційних технологій на лекціях дає змогу задіяти додаткові стимули для фокусування довільної уваги учнів навіть при фронтальній роботі з аудиторією, зробити емоційно насиченим і цікавим матеріал, який за традиційних форм викладання швидко викликає нудьгу та втому.

Проведення семінарських занять із застосуванням цих технологій вимагає використання локальної мережі чи мережі Інтернет у комп'ютерному класі. Ці заняття можна проводити під керівництвом учителя, який використо-

сервер як для повідомлення нової інформації і формування індивідуальних завдань, так і для контролю виконання та діалогу з учнями.

Інформаційні технології можна використовувати під час самостійної та індивідуальної роботи, при підготовці до занять і контрольних робіт.

Інтенсивний розвиток технічних засобів навчання створює значні дидактичні можливості для реалізації різних форм інформаційних технологій навчання у процесі вивчення правознавства. Реалізація цих можливостей значно залежить від рівня розвитку та дидактичної обґрунтованості програмних продуктів, що застосовуються для комп'ютерної підтримки навчального процесу.

Контрольні завдання та запитання

- 1. Визначте роль та місце наочності на уроках з курсу "Основи правознавства".*
- 2. Розкрийте правила застосування та методичні вимоги до наочності.*
- 3. У чому полягає методика виготовлення наочності?*
- 4. Охарактеризуйте педагогічні можливості інноваційних технологій викладання правових дисциплін у вищому навчальному закладі.*

Розділ 7

ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

Класифікація ТЗН. Дидактичні принципи використання ТЗН на уроці правознавства. Прийоми застосування ТЗН на уроках правознавства.

Є кілька класифікацій технічних засобів навчання (ТЗН) залежно від критерію, за яким класифікують урок. Для уроків правознавства підходить класифікація, в основі якої є “канал надходження інформації” — слуховий, зоровий, зоровий та слуховий одночасно. Залежно від цього фахівці поділяють ТЗН на *три групи*: 1) *фонограми* (записи на магнітній стрічці або диску); 2) *відеограми* (у формі слайдів, діафільмів, незвучених кінофільмів); 3) *відеофонограми* (у формі озвученого кінофільму, з використанням спеціально розробленої програми ПЕОМ, відеозаписи або поєднання фонограми з відеограмою).

Найпершим помічником учителя з ТЗН першої групи є магнітофон, музичний центр. Використовуючи ці ТЗН на уроках правознавства, вчитель може запропонувати учням на слух елемент запису засідання Верховної Ради, суду тощо. У записі можуть бути навмисно допущені по-

милки. Прослухавши текст, учні можуть знайти їх і прокоментувати.

На магнітну стрічку можна записати основні правові поняття, які учні повинні засвоїти у 9-му класі. Причому можна, посилаючись на знання учнів, відшукати в тексті навмисно раніше допущені помилки, прослуховувати визначені законодавством правові поняття. Це вчить концентрувати увагу учнів і одночасно оволодівати визначеною на уроці сумою знань.

На магнітну стрічку можна записати уривки з текстів законів України. Після їх прослуховування учням рекомендується відповісти на поставлені вчителем запитання, вчитися коментувати прослухані уривки законодавства.

Більшого ефекту на уроках правознавства надають ТЗН другої групи. Саме їх більш широко можна використовувати на уроках, оскільки вони значно доповнюють процес набуття правових знань, уроки перетворюються з нецікавих лекцій на кваліфіковані дискусії вчителя, учнів, груп. Використання на уроках слайдів, діафільмів, незвучених кінофільмів доповняють урок правознавства візуальними матеріалами, що допоможе учням краще й легше опанувати предмет. Будь-яка таблиця схема може бути продемонстрована класу через діапроектор. За його допомогою можна спроектувати на екран підготовлені вчителем тести, відповіді на домашні завдання. Перевірка домашньої роботи учнями за зразком, спроектованим через діапроектор, залучає до роботи весь клас, розвиває навички самоконтролю в учнів, а вчителю дає можливість індивідуально проконтролювати виконання завдання. Технічні засоби другої групи економлять час учителя: не варто перед уроком робити записи крейдою на дошці, писати картки для самостійної роботи — усе це є на плівці.

Усе більшого значення в процесі навчання правознавства набувають відеофонограми. Так, зроблена відеофонограма засідання Верховної Ради України, на якому новообраний президент складає присягу на вірність укра-

їнському народові, створить у класі атмосферу відповідальності, відданості закону та народу і сформує в учнів позитивні якості. Можна зняти на плівку і використовувати в навчальному процесі відеофільм про роботу виборчої комісії, судового засідання тощо.

Важливу роль у процесі викладання правознавства в сучасній школі відіграють ПЕОМ. Більшість шкіл України мають сучасні комп'ютерні класи. Тому вчитель правознавства може проводити певну кількість занять з використанням ПЕОМ. Зокрема, розробивши тестові завдання з кожного розділу навчальної програми, можна закласти їх у пам'ять ПЕОМ і виконувати на уроках правознавства. Встановивши в комп'ютерному класі гарну законодавчу базу, наприклад, "НАУ", "Законодавство", "Ліга" тощо, можна вивчати нове законодавство України на кожному уроці правознавства.

Всі зазначені в цій темі ТЗН сприяють ефективному опануванню учнями матеріалу з курсу "Основи правознавства".

У викладанні курсу "Основи правознавства" важливе місце належить наочним засобам навчання. Маючи велику силу емоційного впливу, засоби навчання та виховання сприяють реалізації навчально-виховних завдань, пробуджуючи в учнів інтерес до вивчення явищ правового життя.

У сучасному шкільному процесі засоби навчання та виховання виконують різноманітні функції. Передусім вони сприяють засвоєнню учнями знань, виробленню уявлень, понять. Вони можуть викликати у школярів інтерес до матеріалу, який вивчається, поглибити та посилити його, сприяють контролю над пізнавальною діяльністю учнів.

Учні не тільки пізнають світ у процесі його вивчення, а й одночасно оцінюють нові факти, події, явища, визначають їх значущість для себе. Функції засобів навчання і виховання нерозривно пов'язані з ціннісними аспектами пізнання і покликані виробити й актуалізувати цілі, ідеали, установки, норми.

У викладанні курсу “Основи правознавства” засоби навчання і виховання допомагають моделювати суспільні явища та процеси. При цьому наочність може бути використана як під час вивчення зовнішніх властивостей об’єктів, що досліджуються, або їх моделей, так і при усвідомленні об’єкта зв’язку і відносин між багатьма явищами або процесами. Моделювання явищ та процесів може бути забезпечене за допомогою *конкретної* або *абстрактної наочності*.

До засобів конкретної наочності належать фотографії явища або об’єкта дійсності, картини, малюнки. Суттєвою ознакою засобів конкретної наочності є той факт, що моделювальна властивість і реальний об’єкт схожі за зовнішніми ознаками. Конкретна наочність сприяє формуванню в учнів чітких і правдивих уявлень про зовнішній прояв об’єктивних закономірностей.

Розуміючи суть багатьох правових понять, учні часто стикаються з певними труднощами: їм доводиться систематизувати, виділяти головне, узагальнювати. Тут на допомогу приходять абстрактна наочність. Вона виражається в такому прояві знання, за якого ми легко вловлюємо (зором і слухом) головні їх особливості. У сфері зорової абстракції наочність передбачає упорядкування елементів системи, легкий огляд.

Засобами абстрактної наочності є схеми, діаграми, плани, таблиці, мультиплікація і т. ін. Вони створюються шляхом графічного моделювання реального об’єкта, під яким слід розуміти процес відображення сутності окремих правових явищ за допомогою умовних знаків.

Серед візуальних засобів навчання набули поширення друковані наочні засоби — схеми, картини, карти, таблиці. Засвоєнню складних юридичних понять та процесів сприяє побудова та розгляд різноманітних схем і таблиць, таких як “Поділ влади в Україні”, “Судова система”, “Порядок прийняття законів”, “Форми вини” тощо. Використання таких схем і таблиць підвищує рівень теоретичної під-

готовки учнів, одночасно даючи їм змогу систематизувати свої знання. Найпростішим засобом є опрацювання схеми або таблиці, поданої у підручнику або спеціально підготовленої як роздатковий матеріал. Однак найбільш ефективною є динамічна побудова схеми (таблиці) під час викладу матеріалу. Схема або таблиця не подаються у готовому вигляді, а складаються поступово. Для цього можна використати декілька прийомів. Найсучаснішим, але, на жаль, недоступним для абсолютної більшості шкіл є використання новітньої проекційної мультимедійної техніки. Іншим технічним засобом є кодоскоп. Він дає змогу поступово відкривати певні елементи (схеми) таблиці, яка заздалегідь повністю подається на кодотранспаранті, або поетапно проектувати пошарове зображення елементів схеми (таблиці) на окремих кодотранспарантах. Найдоступнішим засобом для більшості шкіл залишається побудова схем (таблиць) на дошці. Можна заздалегідь підготувати окремі елементи (схеми) таблиці, роздрукувавши чи написавши її на аркуші формату А-4 (А-3). Ці елементи слід помістити в прозорі файли і під час уроку прикріпити в необхідному порядку на дошці за допомогою клейкої стрічки або магнітів, якщо дошка має металеву основу. Схеми й таблиці за наявності відповідної техніки можна проектувати за допомогою відеопроєктора.

Використання картин дає змогу вчителю збагатити уяву учнів яскравими конкретними образами, виховати високі громадянські почуття. У процесі ознайомлення учнів з економічною системою нашого суспільства на уроці часто використовують географічні карти, таблиці, набори картин з історії, комплекти наочних посібників.

До візуальних площинних засобів навчання належать діафільми та діапозитиви.

Діафільми та діапозитиви — це серії зображень на певну тему, які можуть ознайомити з важливими правовими актами державних органів.

Образну модель дійсності здатні створити аудіовізуальні засоби навчання — кіно та телебачення. Навчаль-

ний кінофільм, якому властива особлива виразність і велика сила емоційного впливу, є одним із найбільш дієвих засобів навчання. Невичерпним і найбільш цікавим джерелом для аналізу є ситуації з популярних серед молоді кінофільмів.

При вивченні прав та обов'язків громадян, питань правового регулювання різних сфер життя суспільства, діяльності державних органів, використовують навчальні фільми (історичні), фільми, створені відповідно до завдань правового виховання.

До додаткових засобів навчання належать грамплатівки, магнітофонні записи, радіопередачі. Радіо і звукозаписи, завдяки властивим їм виразним засобам (образне слово, інтонація, природні шуми тощо), можуть відтворити картини дійсності різноманітних органів влади, донести до учнів живе слово.

Наступний етап розробки засобів навчання і виховання — визначення властивостей різних їх видів залежно від завдань викладання курсу, його змісту й методів.

Для вивчення сутності і завдань нашої держави, її політичної та економічної систем, відмінностей від інших держав найбільш дієвими виявилися засоби передачі знань у формі бесіди, лекції, повідомлень школярів, які підготовлені під керівництвом учителя. Посилити доказовість, достовірність розповіді вчителя (учнів), створити необхідні емоційні передумови для більш глибокого та ґрунтовного засвоєння знань, викликати стабільний інтерес до матеріалу, який вивчається, і бажання самостійно розширити свої знання, допоможуть серії картин, діапозитиви, документальні звукозаписи, діафільми.

Специфіка цих засобів навчання і виховання полягає у можливості наблизити учнів до різних боків життя, типізувати суспільні явища. Картини, показані в кадрі діафільму або діапозитива, концентрують увагу учнів, примушують осмислити побачене. Таким чином, спеціальний досвід набуває для них особистісного характеру, відчувається, засвоюється ними.

Активізувати сприйняття матеріалу про правове становище людини у суспільстві можуть кінофільми, телепередачі, в яких повнота політичних, соціально-економічних прав та свобод усіх членів суспільства розкривається через долі конкретних людей. Усвідомлення того, що люди, про яких розповідає навчальний кінофільм (телепередача), реально існують, визначає особливе сприйняття школярами подій суспільного життя і дає змогу пропонувати їм конкретні завдання за матеріалами фільму.

Вивчення питань державного і суспільного устрою вимагає передусім розкриття важливих понять і положень ("державна", "автономія", "унітарна республіка", "Верховна Рада України" тощо). Для передачі знань учням із цих питань учитель переважно використовує такі традиційні форми викладу, як бесіда, лекція.

Для закріплення понять, встановлення між ними логічного зв'язку педагог може використовувати умовно-графічну наочність (таблиці, схеми).

На таких уроках виникає проблема створення чітких уявлень про роботу органів державної влади та управління. Доповнити знання учнів про роботу Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, місцевих органів державної влади й управління допомагають кінофільми, телепередачі. Кіно і телебачення забезпечують можливість ніби незримо брати участь у роботі різних органів влади, знайомитися з діяльністю місцевих рад, громадських організацій, що значно підвищує переконливість і достовірність знань, які повідомляються. Факти суспільного життя подаються в кінофільмах і телепередачах не ізольовано, а у зв'язку з усією сукупністю суспільних явищ, взаємопов'язаних між собою, що позитивно впливає на активізацію розумової діяльності школярів, їх уміння узагальнювати ці явища.

Подальші кроки у розробці системи засобів навчання і виховання пов'язані з моделюванням навчально-виховного процесу, з проведенням поелементного аналізу зміс-

у окремих питань курсу “Основи правознавства”, можливих методів роботи вчителя на конкретному уроці. Це дає змогу визначити склад і зміст засобів навчання, які доцільно використовувати на уроці. Таблиці з курсу “Основи правознавства” становлять структурно-логічні схеми, діаграми, що допомагають організувати засвоєння опорних знань.

У таблицях у вигляді графічних моделей подається упорядкований поділ елементів надзвичайно складних понять. Їх огляд сприяє охопленню головних рис багатьох понять.

Вагомим доповненням до таблиць із курсу “Основи правознавства” є діапозитиви. Вони конкретизують відповідні схеми таблиць. Поряд зі схемами в діафільмах є ілюстрації, які допомагають учителю розкривати певні питання.

Навчальні фільми яскраво відтворюють картини життя нашої країни, подають матеріал для пояснення учням складливих положень Конституції України.

Дидактичні посібники і технічні засоби навчання входять до навчального процесу як його компоненти. Засоби навчання і виховання найбільш повно можуть реалізовувати свої можливості, бути максимально використані тоді, коли методика їх використання враховує сутність сучасного навчального процесу як колективної пізнавальної діяльності учнів під керівництвом і за активної участі педагога.

Методика роботи з технічними засобами навчання і виховання містить наочний показ типів діяльності, які розкриваються у навчальному посібнику, видів знань, досвіду матеріальних та ідеологічних відносин і можливостей його здобуття. На цій основі виникає можливість у доступних для учнів формах залучати їх до різних видів діяльності. За допомогою вправ, пізнавальних завдань можна розвивати вміння, формувати досвід творчої діяльності і емоційно-чуттєве ставлення до навколишнього світу тощо.

Реалізуючи методичний задум навчально-виховного за-
няття, педагог планує найбільш оптимальні варіанти вико-
ристання засобів навчання і виховання з урахуванням ви-
мог програми курсу і включає їх у свій план. Прикладом
такої підготовчої роботи є спеціальна карта підготовки вчи-
теля до уроку. Вона може бути своєрідною моделлю на-
вчального процесу з конкретної теми.

Серед різноманітних засобів навчання і виховання тра-
диційними є графічні моделі, які відображають сутність і
взаємозв'язок правових ідей, понять, явищ. У серії на-
вчальних таблиць з курсу "Основи правознавства" наве-
дені схеми, діаграми, образотворчий матеріал, які дають
змогу органічно включити їх до навчально-виховного
процесу як додатковий матеріал до пояснення, переказу,
повторення й закріплення.

Основною вимогою ефективного використання друко-
ваних посібників на уроках з курсу "Основи правознав-
ства" є правильне поєднання демонстрації зі словами вчи-
теля. Узагальнюючи зміст навчальних таблиць, учні за їх
допомогою виділяють головні смислові положення, питан-
ня тощо. На уроках організовується робота за змістом таб-
лиці з певних питань.

Діаграми, таблиці будуть сприяти організації дискусії,
що може бути продовжена під час диспутів із різних тем у
позаурочний час.

Високий ступінь узагальнення окремих питань курсу
вимагає використання таблиць. Робота з ними будується
за принципом поступового сприйняття їх учнями за ступе-
нем викладу.

Методика використання аудіовізуальних засобів на-
вчання передбачає дотримання таких основних етапів:

- 1) попереднє вивчення змісту цього засобу (перегляд
його або вивчення монтажного листа, анотації до нього);
- 2) визначення дидактичного призначення та основних
методичних прийомів;
- 3) планування роботи на уроці (питання, завдання в
процесі демонстрації, завдання і вправи після перегляду

як підготовчих до наступної демонстрації на інших уроках);

4) організація роботи з активного сприйняття учнями аудіовізуального посібника (створення робочого листа, виконання завдання тощо).

Наприклад, деякі серії діапозитивів “Школярам про юридичну відповідальність” дають змогу узагальнювати знання, проводити дискусії не тільки на уроках, а й на інших заняттях. Окремі діапозитиви допомагають організувати закріплення і повторення знань з окремих галузей права, сприяють розвитку вмінь, вихованню свідомого ставлення до обов’язків громадян, непримиренності до антигромадських вчинків.

Більшість навчальних діафільмів побудовано так, щоб зміст правового матеріалу осмислювався школярами через вчинки, діяльність різних людей, оцінку, вибір рішення, особливо в новій для школярів ситуації. Наприклад, на уроці з адміністративного права, використовуючи діафільм “Що таке адміністративний проступок?”, робота розпочинається з роз’яснення поняття адміністративного правопорушення, проступку. Пізніше демонструється фрагмент, який узагальнює отримані школярами знання. Наступні кадри учні коментують за запропонованим планом: 1) перерахуйте приклади адміністративних проступків, які є у фрагменті; 2) дайте на основі змісту фрагмента визначення адміністративного проступку.

Для підготовлених учнів можна запропонувати інший варіант: 1) назвіть учасників адміністративно-правових відносин, які показані в діафільмі; 2) назвіть представників органів державного управління, які є учасниками адміністративно-правових відносин. До діафільму повертаємося при розкритті основних видів стягнень за адміністративні порушення і при розповіді про форми правоохоронної діяльності школярів.

Усі діафільми допомагають ілюструвати розповідь педагога, організувати самостійну роботу учнів із зоровим

рядом фільму і текстом навчального посібника. Так, якщо до розповіді додати невелику закінчену частину фільму, педагог зможе запропонувати проаналізувати окремі кадри або фрагменти фільму і зіставити їх із текстом параграфа. У процесі виконання роботи можна заповнити порівняльну таблицю. У лівій частині коротко формулюються положення, ідеї переглянутих кадрів, а в правій — розділ й абзац параграфа, які відповідають їм за змістом. Завершується робота повторювальною бесідою.

Більшість діафільмів із курсу містять у собі питання і завдання, юридичні казуси, задачі, які дають змогу різноманітно будувати заняття, вчити школярів умінню використовувати набуті правові знання. Так, після демонстрації діафільму, можна запропонувати учням дібрати факти з періодичної преси, що підтверджують зміст діафільму.

Методика роботи з навчальними кінофільмами на уроках планується в більшості випадків з урахуванням фрагментарної демонстрації фільму з метою ілюстрації викладеного матеріалу або його закріплення.

На основі змісту фільму педагог в одних випадках своїм вступом створює ситуацію очікування в уяві учнів, а в інших — постановкою питання звертає увагу на той чи інший аспект.

Можлива і демонстрація невеликого цілісного фільму на уроці з організацією самостійної роботи учнів для сприйняття й закріплення його змісту.

У практику ввійшли і такі форми, як організація уроків-диспутів, дискусій за сюжетами фільмів на морально-правову тематику. Фільми можна використовувати як повністю, так і фрагментарно для постановки проблеми, пізнавальних завдань, для організації самостійної роботи або проведення заняття з елементами диспуту.

Формуючи проблему фільму, слід звернути увагу школярів на оцінку вчинків героїв, аналіз причин вибору ними того чи іншого варіанта поведінки тощо.

Широко в навчально-виховній роботі використовується навчальне телебачення. “Перший Національний”, “1+1”, ІТТІ та інші телеканали проводять передачі як безпосередньо для уроку, так і для позаурочної роботи.

Процес роботи над матеріалом телепередачі складається із трьох частин:

- а) підготовчий етап;
- б) етап прийому й обробки отриманої інформації;
- в) аналіз та узагальнення отриманих знань.

Із метою попереднього ознайомлення з передачею і можливою методикою її сприймання підготовлено спеціальні нотації і методичні рекомендації.

Незнання змісту телепередачі-уроку, відсутність підготовчого етапу призводить до зниження ефективності використання прийому телепередач на уроці, ускладнює вибір необхідної методики і зусиль, спрямованих на досягнення мети й завдань заняття. У певних випадках доцільно показувати не всю передачу, а її частину, фрагмент, включити додатковий матеріал краєзнавчого характеру, використовувати наочні посібники.

Більшість навчальних телевізійних передач побудовано на поєднанні розповіді ведучого з демонстрацією окремих фрагментів фільмів, репортажів, інтерв'ю.

Методика їх використання на уроках курсу вимагає від учителя виокремлення смислових компонентів передачі, постановки пізнавальних завдань, контролю за роботою школярів. Під час телепередачі часто виникає необхідність організації роботи з навчальним посібником і робочим зошитом, коригування записів учнів. Зазвичай це складання простого плану телепередачі, формулювання завдань, висновків, робота з таблицями тощо. Доцільно найбільш складні схеми, діаграми, підсумкові висновки, які прозвучали у телепередачі, готувати завчасно і під час перегляду вивішувати на спеціальних транспарантах або записувати на дошці. Під час узагальнення вони є основою повторювально-узагальнюючої бесіди.

Певні труднощі під час прийому передачі полягають у тому, що монологічний характер, іноді декларативний стиль викладання матеріалу зменшує увагу школярів. Тому доцільно до передачі готувати одну або кілька пізнавальних задач, які б підвищували інтерес школярів до побаченого.

Реалізувати потенціал, закладений у змісті курсу “Основи правознавства”, тільки за рахунок уроків неможливо. Позаурочна робота тісно пов’язана зі змістом уроку: вона розвиває, продовжує його логіку, але в інших умовах, підвищує ефективність використання змісту курсу. У позаурочний час можна використовувати і ЗМІ. Вчитель добирає їх, керуючись цілями і завданнями своєї виховної роботи.

Реалізація плідної взаємодії уроку і позаурочної роботи під час використання засобів навчання і виховання підвищує ефективність засвоєння правових знань, залучає учнів до різних видів діяльності й відносин.

Останнім часом у деяких школах з’являється сучасна відеоапаратура, яку використовують і у процесі вивчення правознавства. Найпростішим варіантом її використання є перегляд з наступним аналізом попередньо записаних фрагментів передач юридичної тематики або аналіз ситуацій (про що йшлося вище), але не на підставі опису, а з використанням відеопоказу. Однак за наявності відеокамери виникає можливість самостійно готувати певні відеофрагменти для поточних уроків. Йдеться про моделювання певних ситуацій (правопорушень чи помилкових дій) з їх фіксацією на плівку та наступним аналізом. Таке моделювання можливе у повсякденних ситуаціях (купівля продуктів у магазині, користування транспортом, порушення правил дорожнього руху тощо). При цьому підготовка таких відеофрагментів (розробка сценарію, моделювання, зйомка, монтаж) за наявності спеціалізованих класів (10—11-х) може бути виконана в багатьох випадках учнями. Використання сучасної техніки сприяє підвищенню

цікавленості учнів, концентрації їхньої уваги, сприяє підвищенню ефективності уроку.

Телеурок із правознавства, методика його організації та проведення.

З учнями 9-го класу вчитель правознавства хоча б один раз на семестр повинен спробувати провести телеурок (кіноурок). Як правило, перелік рекомендованих телеуроків заздалегідь публікує МОН України, й вчителю потрібно лише стежити за датою транслявання кінофільму. Часто в школах записують кінофільми на правові теми самостійно. Крім того, телебачення (“Перший Національний”) у наш час транслює багато освітніх, розвивальних правових програм, перегляд яких можна рекомендувати учням.

Проведення телеуроку (кіноуроку) вимагає від учителя та учнів певної попередньої підготовки, зокрема вчитель заздалегідь повинен попередити учнів про перегляд кінофільму, визначити завдання і питання, які будуть винесені на обговорення після перегляду кінофільму. Учні повинні зрозуміти, що такий вид заняття проводиться з навчальною метою, а не для задоволення свого кіносмаку. Тому варто здійснювати перегляд фрагмента кінофільму протягом частини уроку. 15—20 хвилин уроку слід приділити обговоренню переглянутого та раніше визначених питань.

Під час телеуроку (кіноуроку) в дітей активно працює слухова та слухова пам’ять і процес навчання проходить інтенсивніше.

Контрольні завдання та запитання

1. *Наведіть класифікацію ТЗН.*
2. *Визначте дидактичні принципи використання ТЗН на уроках з курсу “Основи правознавства”.*
3. *Охарактеризуйте прийоми застосування ТЗН на уроках з курсу “Основи правознавства”.*
4. *Розкажіть про методику організації та проведення телеуроку з курсу “Основи правознавства”.*

Розділ 8

УРОК ПРАВОЗНАВСТВА В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ ТА МЕТОДИКА ЙОГО ПРОВЕДЕННЯ

Теоретичні основи уроку в сучасній школі. Урок як основна форма навчання учнів правознавства. Місце уроку правознавства в шкільному курсі навчальних дисциплін. Вимоги до сучасного уроку правознавства. Підготовка та проведення всіх видів занять.

Успішна реалізація навчально-виховних завдань шкільного курсу “Основи правознавства” залежить як від змісту навчальної дисципліни (добору, групування та викладу матеріалу), так і від способу його подання. Важливу роль має раціональне поєднання конкретного матеріалу та логічного, переконливого узагальнення. Одночасно програма курсу зорієнтована на використання всіх відомих форм і методів проведення занять, передбачає постійне вдосконалення організаційних форм навчання. Насамперед, йдеться про перехід від методики, типовою рисою якої є пояснювально-ілюстративний характер викладання матеріалу, до методики, заснованої на організації активної самостійної роботи школярів. У процесі цієї роботи учні вчаться моделювати процеси та явища, що

відбуваються у сучасному світі, зіставляти засвоєні правові поняття та терміни з поняттями інших гуманітарних дисциплін, осмислювати їх, спираючись на власний життєвий досвід, та переосмислювати первісні уявлення про права і свободи громадян, правову державу тощо.

У зв'язку з цим основою навчального процесу у викладанні шкільного курсу "Основи правознавства" повинні бути форми, методи та засоби навчання, які б забезпечували високу пізнавальну активність та самостійність учнів. Невід'ємним компонентом навчання має стати розв'язання правових ситуацій і виконання практичних завдань, спрямованих на розвиток у школярів самостійного мислення та формування навичок, застосування набутих знань на практиці. Використання у навчанні різних форм занять (комбінованих уроків, семінарів, підсумкових співбесід) слід поєднувати з різноманітними формами позакласної роботи — диспутами, конференціями, зустрічами, самостійною роботою з джерелами права. Проте в цілому викладання курсу "Основи правознавства" — складного, проблемного, якісно оновленого — передбачає творчу ініціативу вчителя у виборі форм і методів класної та позакласної роботи.

Вивчення курсу "Основи правознавства" відбувається у різноманітних формах, що відрізняються розкладом занять, місцем їх організації, складом учнів та роллю учителя в їх проведенні. Однак основною формою організації навчального процесу в школі є урок, що одночасно акумулює змістовну, процесуальну та результативну функції навчально-виховної роботи. Тому провідна роль у методиці викладання шкільного курсу "Основи правознавства" належить уроку, вдосконаленню його форм та підвищенню пізнавально-освітньої ефективності.

Урок — це діалектичний феномен. Він є частиною навчального процесу й одночасно його цілим. Як частина навчального процесу він дає змогу вирішувати допоміжні завдання, в цьому плані кожний окремо взятий урок ви-

пливає з попереднього. У цій серії уроків горизонтального ряду здійснюється динаміка навчального процесу: те, що було метою попереднього уроку, стає засобом наступного, що обумовлює тісний взаємозв'язок уроків, природну варіативну повторювальність від одного уроку до іншого, яка забезпечує поступальний рух до кінцевої навчально-виховної мети. Зазначимо, що кінцеві завдання кожного уроку випливають із завдань, які вирішувалися на попередньому уроці з оглядом на майбутній. Кожний урок повинен забезпечувати досягнення практичної, освітньої, виховної і розвиваючої мети шляхом розв'язання конкретних завдань. Тому перше, з чого починає вчитель правознавства при підготовці до уроку, — це формулювання практичних завдань уроку. Виховні, освітні й розвивальні завдання визначає сам учитель правознавства. Їх не завжди можна конкретно сформулювати до кожного уроку, оскільки вони залежать від групи, класу, від рівня освіченості та виховання класу; від подій, які відбуваються на цей момент у школі, селі, місті, країні; від особистості самого вчителя правознавства, його інтелігентності, винахідливості, компетентності і, насамкінець, від стимулів, зумовлених навчальним матеріалом. Крім того, слід зазначити, що урок правознавства повинен бути змістовним і вмотивованим.

З урахуванням загальних положень дидактики, особливостей і специфіки курсу як логічно поєднаної системи знань можна виділити такі *вимоги до проведення уроків* з курсу "Основи правознавства":

— урок має в комплексі вирішувати завдання освіти, виховання та розвитку учнів (з урахуванням навчальної мети уроку);

— тема уроку визначається програмою та викладається відповідно до змісту підручника. Учитель має простежити, щоб інформація, яку отримують учні, була не тільки теоретично розроблена, а й доступна для розуміння та за-

своєння. Ретельний добір та дозування навчального матеріалу сприяє реалізації мети уроку й одночасно запобігає перевантаженню школярів домашніми завданнями;

— додатковий матеріал, що використовується вчителем на уроці, має ілюструвати та конкретизувати поняття курсу. При цьому вчителю не слід уникати ознайомлення школярів зі спірними питаннями, дискусійними концепціями тощо;

— зміст уроку кожної теми має бути якомога тісніше пов'язаний з реаліями сьогодення, процесами та явищами, що відбуваються у найближчому соціальному оточенні школяра та у суспільстві в цілому. Інакше засвоєні морально-правові поняття перетворюються на абстрактні, схоластичні догми, жодним чином не пов'язані з особистим досвідом учня;

— кожний урок має будуватися з урахуванням реалізації головної навчально-виховної мети курсу (виходячи, звичайно, з можливостей і специфічних завдань теми). Тому в процесі підготовки до нього важливо визначити місце теми у тематичному блоці, розділі, її значення в усій системі правознавства. Уроки курсу “Основи правознавства” мають бути взаємно пов'язані за змістом, завданнями, дозуванням навчального матеріалу, методичними прийомами роботи з учнями та розвитком у них певних умінь та навичок. Кожне поняття, сформоване у попередніх темах, має збагачуватись і розкриватись під час вивчення наступних розділів курсу й одночасно бути підґрунтям для засвоєння нового навчального матеріалу;

— будучи частиною педагогічного процесу, урок одночасно має бути тематично цілісним і завершеним. Учителю слід чітко визначити дозування навчального матеріалу, уникаючи перенесення недоопрацьованої теми на наступний урок;

— урок курсу “Основи правознавства” повинен сприяти розвитку пізнавальної активності та самостійності учнів. Тому під час підготовки до нього важливе місце нале-

жити добру ефективних засобів та методів навчання для керування пізнавальною діяльністю учнів та розвитку в них здатності самостійно засвоювати знання;

— курс “Основи правознавства”, як і всі суспільствознавчі шкільні дисципліни, вимагає реалізації на уроках ретроспективних та перспективних міжпредметних зв’язків. Його зміст побудовано з урахуванням знань, які здобуваються учнями у процесі вивчення інших предметів гуманітарного циклу (історії, літератури). Залучаючи ці знання під час опрацювання окремих тем, формування понять і у вирішенні правових ситуацій, учитель має враховувати і перспективні міжпредметні зв’язки. Набуті учнями правові знання, засвоєні терміни, поняття мають бути використані при вивченні інших дисциплін, стати основою формування нових предметних знань і категорій.

Класифікація уроків правознавства. Типи уроків правознавства. Особливості підготовки, побудови та проведення уроків учителем у середній школі. Уроки, запозичені у ВНЗ (лекція, семінар, урок-практикум, диспут, конференція, урок-екскурсія).

Важливу роль у підвищенні пізнавальної активності учнів, розвитку в них умінь та навичок самостійної роботи має правильний вибір типу уроку, що якнайкраще спрямував би зусилля школярів на вивчення й осмислення правознавчого матеріалу, сприяв би організації їхньої діяльності на творчому рівні. У дидактичній та методичній літературі є різні варіанти типології уроків. Найбільш поширеною у практиці викладання шкільних дисциплін є *класифікація знань за ланками навчального процесу*: подання нового матеріалу, його закріплення, повторення, перевірка знань та комбіновані уроки. Не заперечуючи теоретичного і практичного значення цієї типології, слід зазначити, що з неї випадають такі характерні для старшої школи уроки, як лекції, семінари, заняття лабораторного типу тощо.

Враховуючи особливості курсу та специфіку навчального процесу у старших класах загальноосвітньої школи, цілком можливим і доцільним є групування уроків, в основі якого — *характер діяльності вчителя та учнів на уроці*. Відомо, що вчитель на уроці виконує дві основні функції: інформаційну — постає головним джерелом інформації, та управлінську — організовує діяльність учнів щодо засвоєння навчального матеріалу, формування вмінь та навичок. Характер діяльності учнів на уроці визначається роботою вчителя та переважанням у ній однієї із зазначених функцій. Тобто, якщо в роботі вчителя переважатиме викладення навчального матеріалу, самостійна робота учнів залишатиметься обмеженою, хоча і буде скеровуватись учителем за допомогою відповідних методичних засобів. І навпаки, коли вчитель організовує самостійну роботу учнів над іншими джерелами інформації, їхня діяльність за змістом, тривалістю в часі та формами буде значно більшою та ефективнішою. У групуванні уроків за характером діяльності вчителя та учнів виділяють такі їх *типи: уроки подання вчителем нового матеріалу (шкільні лекції); заняття лабораторного типу, семінари; повторувально-узагальнюючі уроки; підсумкові співбесіди, залікові уроки*.

Зважаючи на особливості курсу “Основи правознавства”, його понятійний характер, значну частину уроків із цього предмета доцільно проводити у вигляді шкільних лекцій. Переказ великого за обсягом та складного за змістом нового матеріалу за обмеженості навчального часу може здійснюватися лише шляхом подання нових знань. До того ж курс насичений великою кількістю понять, які вимагають чіткого формування та виявлення взаємозв’язків, переконливої та емоційної конкретизації теоретичних положень. Уроки-лекції (уроки викладу нових знань) характеризуються певним співвідношенням діяльності вчителя та учнів. Вчитель протягом 30—35 хв подає новий матеріал, виступаючи як джерело інформації і за-

стосовуючи методи лекції, розповіді, бесіди, показу тощо. Протягом 10 хв він організовує діяльність учнів на репродуктивному і частково пошуковому рівнях та активізує цілеспрямоване сприйняття пізнавальної інформації під час розгляду законодавчих актів України. Діяльність учнів на уроці детермінована роботою вчителя і містить елементи колективної бесіди (що активізує не всіх школярів), елементи нотування у зошити тощо. Тривалість самостійної роботи учнів обмежена кількома хвилинами, оскільки основну частину уроку займає усний виклад інформації.

З метою розвитку пізнавальної самостійності учнів, закріплення у них умінь та навичок роботи з різними джерелами, окремі уроки з вивчення нового матеріалу курсу "Основи правознавства" варто проводити як уроки лабораторного типу (практикуми). На уроках цього типу під керівництвом учителя йде колективна та індивідуальна робота учнів над текстами нормативних актів, підручниками, довідковою літературою. Результати індивідуальної роботи обговорюються колективно (іноді складаються спільний план, конспект, таблиця, що відбивають зведений варіант підсумків виконаної роботи). Слід зауважити, що плануючи лабораторний урок, вчитель має враховувати змістовну доступність джерел, якими користується учень, та вміння, застосовані під час самостійної роботи.

На початку уроку вчитель оголошує тему і план, характеризує джерела, з якими працюватимуть учні, дає точний і якісний інструктаж щодо змісту завдання, яке має бути виконане протягом уроку або певного часу. Усвідомивши суть завдання, учні визначають шляхи його виконання і протягом 25—35 хв самостійно працюють з документами. Наприкінці заняття результати індивідуальної роботи обговорюються, з-поміж робіт обираються найбільш вдалі. Вчитель має оцінити роботу не лише з огляду на якість виконання, а й щодо розкриття теми.

Уроки лабораторного типу — один із важливих шляхів реалізації пізнавального навчання. Протягом самостійної

(індивідуальної) роботи щодо здобуття знань процес розвитку вмінь та навичок відбувається набагато інтенсивніше, ніж на уроках-лекціях, де учні лише фрагментарно залучаються до активної роботи. Під час проведення лабораторних занять можлива індивідуальна допомога тим школярам, що не встигають.

Важливу роль в активізації пізнавальної діяльності учнів, набутті ними навичок постійного засвоєння знань мають уроки-семінари. Основна увага при їх підготовці зосереджується на попередній самостійній роботі учнів із вивчення нового матеріалу. Урокам-семінарам властиві такі особливості: попереднє (за 2—3 тижні) оголошення вчителем теми і плану уроку, рекомендації джерел, їхня характеристика; самостійна домашня робота школярів над запропонованими джерелами, які розкривають зміст уроку за основними пунктами плану; поглиблене (іноді з елементами дослідження) розроблення учнями окремих питань за рекомендацією вчителя. Безпосередньо на семінарі відбувається обговорення підготовлених виступів та відповідей на запитання, які ставляться в процесі заняття викладачем та учнями. Велику роль при цьому відіграє вступне та підсумкове слово вчителя. Йому належить спрямовувати хід заняття, доповнювати виступи школярів, оцінювати їх за якістю виконання. Наприкінці заняття викладач у стислій формі підбиває підсумки.

До уроків семінарського типу належить така форма нетрадиційних занять, як урок-диспут. Обрана для нього тема має характеризуватися проблемністю та емоційним забарвленням. Як і під час підготовки до семінару, тема диспуту, орієнтовний перелік питань та список необхідної літератури оголошуються за 2—3 тижні. Учням надається можливість, спираючись на значну кількість джерел, підготувати доповідь з будь-якого питання (за інтересами). У процесі підготовки та проведення диспуту учні усвідомлюють проблему та її основні аспекти, висловлюють свою позицію, зіставляють її з міркуваннями однокласників,

порівнюють виступи, дають їм оцінку, узгоджують за допомогою вчителя трактування дискусійної проблеми. Цінність таких уроків полягає у можливості формування в кожного учня власного ставлення до питань, що обговорюються.

Головне дидактичне завдання всіх перерахованих типів уроків — засвоєння нового навчального матеріалу. Проте семінари та уроки лабораторного типу суттєво впливають на оптимізацію навчального процесу, їх підготовка та проведення посилюють елементи самостійної діяльності учнів щодо здобуття знань з різних джерел, дають можливість сильнішим із них виявити свої здібності під час виконання завдань дослідницького характеру. Тому, плануючи вивчення нового матеріалу з курсу “Основи правознавства”, вчитель має керуватися принципом педагогічно обґрунтованої різноманітності уроків, використовувати поряд із комбінованими уроками, шкільними лекціями інші форми занять.

Крім уроків із вивчення нового матеріалу, певне місце у викладанні курсу має належати повторювально-узагальнюючим урокам. В основі їх проведення є вивчений навчальний матеріал (тематичного блоку, розділу), який слід узагальнити під певним кутом зору. Тема і план уроку повідомляються за 3—4 дні. Учні вдома (користуючись підручником, конспектом, текстами нормативних актів) готуються до уроку, переосмислюючи вивчений матеріал відповідно до сформульованої теми і плану. Безпосередньо на уроці, за викликом чи за бажанням, школярі дають розгорнуті відповіді на поставлені запитання, доповнюють та уточнюють відповіді товаришів і роблять необхідні висновки. Наприкінці заняття вчитель має узагальнити зроблені висновки та підвести підсумки уроку.

З позиції співвідношення діяльності вчителя та учнів на уроці до однієї групи належать уроки-опитування, підсумкові співбесіди та залікові уроки, їх завдання полягає в уточненні й узагальненні набутих знань і виявленні сту-

пеця засвоєння провідних понять та ідей курсу. Робота вчителя на цих уроках фактично обмежується запитаннями, прослуховуванням відповідей та оцінкою. Проте вона містить й елементи коригування відповідей учнів, роз'яснення їм незрозумілих положень або хибних тверджень. Основна діяльність на залікових уроках покладається на учнів, які повинні звітувати про набуті знання, уміння та навички, виявити рівень самостійного мислення.

Поряд із названими типами занять бажано також використовувати різноманітні форми *нетрадиційних уроків* (рольові ігри, колоквиуми, "круглі столи", екскурсії тощо). Кількісне співвідношення окремих типів уроку залежить від характеру навчального матеріалу, обсягу навчального часу, наявності різних джерел та рівня підготовленості учнів.

Успішне засвоєння учнями курсу "Основи правознавства", ефективність застосування окремих форм занять значно залежать від методів і методичних прийомів, які використовуються вчителем у навчальному процесі.

Структура уроку правознавства. Нетрадиційні уроки з правознавства. Інноваційні уроки.

Структура уроку правознавства повинна бути гнучкою. Вона визначається етапом навчання, місцем уроку серед інших, характером поставлених завдань. Проте не завжди можна дотримуватися запропонованої структури. Часто вчитель правознавства під час пояснення нового матеріалу, спираючись на попередні знання учнів, проводить їх одночасне опитування. Іноді постановка домашнього завдання проводиться на початку уроку. Тому зараз немає обов'язкових вимог стосовно структури уроку правознавства й учитель може її коригувати, керуючись особливостями класу та матеріалу, який викладається на конкретному уроці.

Урок як організаційна одиниця навчання триває 45 хв. Яким чином його побудувати так, щоб він відповідав описаним фахівцями вимогам? Розглянемо його структуру.

Цей час структура уроку правознавства не відрізнялася від структури інших уроків. Вона містила організаційний момент, перевірку домашнього завдання, пояснення нового матеріалу, його закріплення, постановку домашнього завдання. Така структура частково нівелює особливості предмета “Основи правознавства”, ускладнює створення відповідної атмосфери навчання правознавства. З іншого боку, відсутність організаційних рамок уроку, найважливіших моментів у ньому, часто не створює сприятливих умов для навчання учнів.

Тому в структурі уроку правознавства повинні бути інваріативні, тобто стабільні, і варіативні моменти. До складу структури кожного уроку входять: *вступна (початок), основна і заключна частини*. Кожна із зазначених частин виконує притаманні їй функції, які відображають специфіку предмета.

Розглянемо початок уроку. Він повинен проходити у швидкому темпі і тривати приблизно 3—5 хвилин. Його можливий зміст: привітання учителя, організаційний момент, пояснення завдань уроку. Виголошення завдань уроку може бути лаконічним і розгорнутим. У кожному випадку воно повинно настроювати школярів на активну роботу. Установка може бути просто повідомлена вчителем або проведена в формі евристичної бесіди, коли зазначається, що цей урок є одним із серії уроків за темою.

В основній частині уроку вчитель, пояснюючи новий матеріал, формулює нові юридичні поняття, терміни. Подаючи новий матеріал, учитель мусить постійно звертатися до знань учнів, які вони здобули на попередніх уроках. Це, з одного боку, дає змогу перевірити засвоєні знання учнів на попередніх уроках, а з іншого — активізує діяльність учнів на цьому уроці. Важливо, щоб учитель постійно пам’ятав про мотивацію та стимулювання учнів на уроці. Необхідно запевнити учнів у важливості курсу “Основи правознавства” для майбутнього життя. З метою активіза-

ції роботи учнів, подаючи новий матеріал, учитель може використовувати наочність, ТЗН тощо.

Заключна частина уроку містить підведення підсумку уроку, оцінку роботи учнів і визначення домашнього завдання. Виходячи з обмеженості часу та віку учнів, учителю слід подумати над закінченням уроку. Учні в останній чверті уроку стомлюються, а їх увага розсіюється. Тому вчителю слід включити в завершальний етап уроку прийоми, які знімають утому. Для цього в структуру уроку можна ввести елемент гри або розв'язання тестових завдань.

Останнім елементом уроку є підведення підсумків, що передбачає наочну демонстрацію знань і умінь, які учні засвоїли на уроці в результаті застосування ігрових моментів.

Під час підведення підсумків уроку, на якому вивчалися нові юридичні поняття, терміни, можна використовувати кросворд чи тести. На цьому етапі оцінюють діяльність учнів. При цьому вчитель користується всіма засобами заохочення: нарахування балів, виставлення оцінки у вигляді балів з коментарем, які б відкривали учням перспективу в подальшій роботі. На цьому етапі, як правило, відбувається і постановка домашньої роботи з необхідними поясненнями вчителя.

Низку уроків шкільного курсу “Основи правознавства” можна провести у *нетрадиційній* формі. В чому їх суть?

Термін “нетрадиційний урок” з’явився у 70-ті рр. ХХ ст. Учителі почали використовувати нетрадиційні форми проведення уроків унаслідок загострення проблеми, пов’язаної зі зниженням зацікавленості школярів навчанням.

Нетрадиційний урок — це імпровізоване навчальне заняття з нетрадиційною структурою, яка не відповідає звичайному уявленню про урок.

Ставлення до нетрадиційних уроків досить неоднозначне. Деякі педагоги вважають їх прогресивним кроком у розвитку педагогічного процесу. Побуває також думка, що такі заняття є компромісом з учнями, які не хочуть на-

полегливо працювати. Беззаперечно, що нетрадиційні уроки підвищують інтерес учнів до предмета, розвивають творчість, навчають працювати з різними джерелами знань, знімають перевантаження учнів домашніми завданнями, розширюють кругозір.

Найбільш поширеними формами таких уроків є *лекція, семінар, залік, конференція, диспут, інтегрований урок, ділова гра, рольова гра, комп'ютерний урок* тощо.

Розглянемо деякі з них.

Шкільна лекція — усний виклад учителем навчального матеріалу протягом одного заняття. Зазначимо, що проводити лекцію доцільно в старших класах. Якщо курс правознавства викладається у спеціалізованій школі в молодших класах, застосування цієї форми організації навчального процесу не дасть бажаного результату.

Обов'язкові атрибути шкільної лекції:

- чітке визначення мети лекції;
- на дошці — тема та план, терміни, цифровий матеріал;
- під час читання лекції слід виділяти інтонацією початок нового пункту плану, головне у питаннях, допомагати записувати те, що меншою мірою висвітлено в підручнику, уникати монотонності, виконувати записи разом з учнями;
- вивчення літератури з певної проблеми, її диференціація, відбір і компонування матеріалу з теми, його структурування на доцільні пізнавальні блоки, опрацювання визначень і понять, виділення матеріалу, який важко засвоюється, матеріалу для самостійної роботи;
- обов'язково після кожного питання та в кінці лекції використовувати зворотній зв'язок;
- вибір оптимальних методів навчання (виділення методів перевірки знань, умінь, навичок і методики вивчення нового матеріалу);
- підготовка навчальних і наочних посібників (підбір ілюстративного матеріалу, додаткової літератури, підго-

товка матеріалу для самостійної роботи), використання наочності підвищує ефективність лекції на 20—30 %.

На лекції викладаються теоретичні положення і найбільш важливі принципові питання. Лекція — це також засіб виховання інтересу до науки, формування навичок творчої роботи.

Ефективність проведення лекційного заняття залежить від: педагогічного досвіду, раціональної послідовності викладення матеріалу, знання навчального матеріалу, техніки мови викладача, контакту з учнями.

Щоб гарно прочитати лекцію в учнівській аудиторії, варто добре до неї підготуватися. Підготовку до заняття слід розпочинати заздалегідь, не пізніше ніж за тиждень до його проведення. Кожна лекція повинна мати чіткий план, у якому весь зміст повинен бути поділений на частини. Пропонуємо обов'язково складати план-конспект лекції, а потім можна імпровізувати, тільки добре підготувавшись. У процесі підготовки до лекції спочатку з'ясуйте тему і визначте її мету, потім розробіть план лекції, складіть перелік питань, які повинні бути розглянуті на лекції відповідно до програми, насамкінець ознайомтеся з літературою, відповідними розділами підручника "Основи правознавства", допоміжними навчальними посібниками. На наступному етапі підготовки необхідно відібрати і систематизувати потрібний матеріал, написати конспект лекції. У конспекті варто відбирати найбільш істотний матеріал, щоб устигнути прочитати його за відведений на урок час. Перед уроком варто чітко відпрацювати лекцію, а саме: запам'ятати матеріал, підготувати наочні навчальні матеріали і демонстрації, продумати найбільш раціональне використання під час лекції аудиторної дошки.

Весь матеріал лекції слід поділити на смислові частини з чітким виділенням головного. Нові факти в лекції слід подавати в розумній кількості. У вступній частині лекції наголосіть на актуальності теми, зв'язках цієї лекції з попередніми й наступними заняттями, потім розкрийте тему та предмет лекції, основну її ідею.

Кожна частина має головну думку. Такі частини не рівнозначні за своїм значенням. Найважливіші з них слід подавати першими, другорядні — потім. Це полегшує засвоєння змісту лекції учнями. Правильне співвідношення смислових частин лекції створює логічну перспективу лекції в цілому, її чітку композицію.

На початку лекції для встановлення контакту з аудиторією слід ставити запитання, пов'язані з попереднім матеріалом, визначати ступінь його засвоєння і готовність до сприйняття нового, виставляти оцінки. Потім чітко сформулювавши мету і завдання повідомити учням тему, цільову настанову і план лекції.

У вступній частині потрібно зосередити увагу учнів, що стимулює їхню активність, чітко визначити галузь застосування матеріалу лекції, поставити проблемну ситуацію і послідовно вирішити її разом з учнями, пов'язуючи навчальний матеріал з юридичною практикою.

Основна частина лекції містить навчальні питання, в яких викладається зміст теми, наводиться система доказів із застосуванням найбільш доцільних методичних прийомів. Навчальні питання слід викладати в їхньому діалектичному розвитку з аналізом та узагальненням умов і факторів, що впливають на зміст і зміни. Кожне теоретичне положення має бути обґрунтоване й доведене. Формулювання й правові визначення мають бути чіткими, насиченими глибоким змістом, усі докази й роз'яснення спрямовані на досягнення поставленої мети, на розкриття основної ідеї, а також доведення до учнів прикладної спрямованості навчального матеріалу.

Кожне навчальне питання слід закінчувати коротким висновком, логічно підводьте учнів до наступного питання лекції; висновки викладаються чітко та ясно. Намагайтеся не читати, розповідайте "своїми словами", ведіть бесіду, інакше увага тих, хто навчається, різко знижується. Мова вільна, набагато дійовіша. Лекція повинна бути настільки відпрацьованою, щоб учитель лише інколи звер-

тався до конспекту. Заглядаючи в конспект, дайте зрозуміти, що робите це лише для того, щоб не порушувати стрункості викладу.

Велике значення під час лекції має вміння встановлювати контакт лектора з аудиторією. Важливо слідкувати за увагою учнів і підтримувати її різними методами, методичними прийомами і засобами. Так, увагу учнів можна активізувати, ілюструючи лекцію конкретними фактами і прикладами, з юридичної практики, наочними навчальними посібниками, у тому числі за допомогою технічних засобів навчання.

Викладач повинен відчувати реакцію учнів, їхнє ставлення до викладених питань матеріалу. У випадку втрати контакту з учнівською аудиторією (неуважність, відволікання тощо) слід своєчасно змінювати стиль проведення заняття (наводити цікаві приклади, факти, застосовувати наочність, жарти тощо). Не варто диктувати протягом усієї лекції. Для запису виокремлюйте тільки головні думки, і бажано, щоб учні конспектували їх у власному викладі. Юридичні поняття можна продиктувати, найбільш важливі краще повторити двічі і дуже повільно. Те, що повинні записати учні, варто виділити інтонацією або зміною темпу лекції. Безперервна розповідь протягом усього заняття стомлює, знижує активність учнів. Розповідь повинна чергуватись із показом, поясненнями, ілюструванням, перевіркою.

Також слід заздалегідь відвести час для можливого додаткового роз'яснення.

Ефективність лекції залежить не лише від її логічної стрункості, а й від психологічної переконливості, врахування особливостей учнів, тому однією з важливих вимог до лектора є знання основ психології. Щоб лекція була цікавою та вдалою, вчитель мусить активізувати учнів до плідної діяльності. Тобто максимально їх завантажувати, розумно використовувати різні прийоми активізації уваги, ставити запитання, які активізують учнівську діяльність, наводити на роздуми, сприяти дискусії, вдало вирі-

щувати ігрові ситуації, аналізувати конкретні ситуації, вводити елементи самостійної роботи, вдаватися до роздумів уголос. Чимале значення мають тембр голосу, який мусить бути бадьорим за інтонацією, і темп лекції, який вчителю краще змінювати у потрібних місцях, а також залежно від уваги учнівської аудиторії. Вчитель має зрозуміти, чи всі учні засвоїли зміст лекції.

Лекція повинна ставити логічно завершене ціле. У всьому має відчуватися закінченість: розповідь завершується висновками, оцінки — коментарем, завдання на самостійну роботу — поясненнями.

Урок-семінар використовується у старших класах, зазвичай після проведення лекцій. Передбачає обов'язкове оголошення питань, винесених на семінар, не пізніше, ніж за тиждень до його проведення. Завдання мають бути різноманітними (тези, конспект, схема, карта, дослід тощо), посильними. Вчитель обов'язково повинен дати список рекомендованої літератури. Після опрацювання в класі всіх питань необхідно підбити підсумки. Семінар може проводитися як із метою вивчення нового матеріалу, так і з метою узагальнення знань чи опрацювання додаткових джерел, їх поглиблення.

Крім того вчитель, який проводить урок-семінар, повинен опанувати сучасну методику підготовки і проведення семінарських занять. Він мусить надати семінару творчого характеру, постійно заохочувати активність і зацікавленість учнів у обговоренні питань, поглибленні знань. Також рекомендується на семінарах застосовувати методики проблемного навчання, різноманітні активні форми, а також сприяти полеміці та творчій дискусії протягом заняття.

Основним завданням уроків-семінарів у старших класах є прищеплення умінь і навичок публічних виступів, культури полеміки й обстоювання своїх поглядів.

Під час проведення семінарського заняття дуже важливо правильно вживати юридичні терміни, навчати вислов-

люватися лаконічно, здійснювати контроль учнів, використовувати різну допоміжну літературу, аналізувати прогалини у знаннях учнів.

Іноді вчителі правознавства проводять у старших класах практичні та лабораторні заняття. Як правило практичні заняття проводять відвідуючи засідання судів. Метою таких занять є поглиблення і розширення знань учнів про галузі права. На відміну від практичного заняття, лабораторна робота має елементи дослідницького характеру.

Важливо завжди підкреслювати практичну значущість навчального матеріалу. На практичних або лабораторних заняттях учні повинні розуміти, що набуті ними навички можуть бути потрібними для виконання професійного завдання, при цьому слід визначати характерні помилки, давати рекомендації для їхнього усунення. У процесі практичного заняття викладач проводить опитування з окремих питань і організує вивчення найбільш складних правових рішень, реалізованих у законодавстві.

У структуру стандартного уроку можна ввести ігрові елементи, які ламають старе уявлення про структуру уроку. Наприклад, цілий урок можна провести у формі рольової гри, “брейн-рингу”, “поля чудес”, КВК тощо. Усім цим формам властиві підбір учителем заздалегідь переліку питань, передача їх учням для вивчення й узагальнення. Для кожного нетрадиційного уроку правознавства вчитель мусить виробити правила: час на обмірковування питань; порядок відповідей; нарахування балів за відповіді; оцінювання відповідей. Звичайно, не слід перетворювати кожний урок правознавства на гру, достатньо робити це один — два рази на чверть. Нетрадиційні уроки значно активізують діяльність учнів на уроках. Невимущена обстановка на уроці сприяє активному засвоєнню нового матеріалу і надовго залишається в пам’яті учнів.

Рольову гру як одну з форм правового навчання вчитель правознавства повинен використовувати також, оскільки вона є ефективним засобом навчання. Під час навчання

можна використовувати дві форми інсценування занять. Перша — заздалегідь підготовлене інсценування, друга — імпровізоване, яке порівняно з першим виникає ніби ненавмисно, випадково і несподівано під час обговорення певних навчальних проблем. Ознаками рольової гри є розподіл ролей між учасниками, наявність складного завдання чи проблеми, розходження інтересів учасників, взаємодія учасників ігрового заняття, частково за допомогою проведення дискусії.

Вчитель створює проблемну ситуацію, розробляє сценарій дії кожного учасника і залучає його до процесу розігрування ролей, у ході процесу здійснює окремі коригувальні впливи, підбиває поточні й остаточні підсумки. Цей метод вимагає від учителя ретельної підготовки, вміння методично правильно провести заняття. Кожен учасник рольової гри аналізує обстановку і вносить пропозиції з урахуванням правової проблеми, яку він розв'язує. Природно, що він може у процесі обговорення погоджуватися чи не погоджуватися з думками учасників.

Проведення таких ігор має ретельно готуватися. Тему гри слід визначити не пізніше як за 1—2 тижні, а для більш складної гри — навіть за 3—4 тижні до її проведення. У найпростіших іграх (більшість ігор з трудового законодавства, деякі ділові ігри з кримінально-процесуального права) розподіл ролей доцільно проводити безпосередньо перед початком гри (це сприятиме тому, щоб всі учні готувалися до виконання кожної з ролей). В інших, більш складних іграх, ролі слід розподілити заздалегідь, щоб учасники встигли не лише ретельно вивчити свої “службові обов'язки” у грі, а й підготувати необхідні документи, матеріали, а іноді й обладнати приміщення. Однак у всіх випадках бажано використовувати жеребкування для розподілу ролей, враховуючи їх складність та можливості окремих учнів.

Перед початком гри доцільно нагадати учням основні правові норми, що стосуються теми. Це бажано зробити

шляхом опитування учнів (як правило тих, хто не отримав активних ролей у грі). Також необхідно визначити цілі гри. Для активізації роботи кожного учня на уроці, їх залучення до участі у грі доцільно поставити завдання перед учнями — спостерігати за діями кожного з учасників із метою подальшого аналізу дій, визначення допущених помилок.

Обов'язковою складовою кожної рольової гри має бути підсумковий аналіз. Для цього можна запропонувати учням оцінити дії кожного з учасників гри, визначити допущені ними помилки, а також продемонструвати, як слід було діяти правомірно. Доцільно також запропонувати самим учасникам зробити самоаналіз своїх дій, запитати, з якими зауваженнями вони згодні, а які вважають помилковими.

Після такого багатостороннього аналізу вчитель має підвести підсумки гри, акцентувати увагу учнів на найважливіших та найактуальніших для них нормах, що вивчались у процесі гри.

Для активізації учнів можна застосувати ще один прийом: під час розподілу ролей слід доручити кожному учаснику підібрати одну свідомо допущену помилку та заздалегідь повідомити про неї вчителю. Бажано, щоб ця помилка не була очевидною, а вимагала виявлення глибоких знань та уваги під час гри.

Набуто значний досвід у проведенні рольових ігор із різних галузей законодавства.

Так, під час вивчення трудового законодавства можливе проведення ігор, що імітують прийняття на роботу, накладення дисциплінарних стягнень, звільнення.

Під час гри “Прийняття на роботу” закріплюються знання учнів про правила прийняття на роботу різних категорій працівників. У процесі гри розподіляються ролі: керівник підприємства, начальник відділу кадрів, а також претенденти на роботу. Претендентів на роботу має бути кілька (з урахуванням їх вікових категорій): дев'ятиклас-

пик у віці 15 років, який влаштовується на роботу у вільний від навчання час; випускник школи (17 років), який уперше влаштовується на роботу; вчитель, що переходить на нове місце роботи; водій, який повернувся з лав збройних сил, тощо.

Бажано також підготувати картки з назвами документів, що потрібні для прийняття на роботу, а також не обов'язкових при укладанні трудового договору: паспорт, свідоцтво про народження, військовий квиток, диплом про закінчення вищого навчального закладу, свідоцтво про неповну та повну середню освіту, трудова книжка, довідка з ЖЕКу, характеристика, медична довідка, згода батьків, згода школи, направлення служби у справах неповнолітніх, довідка з попереднього місця роботи тощо.

Після розподілу ролей учням пропонується по чергово відібрати із запропонованих документи, що потрібні їм для укладання трудового договору з урахуванням ролі, яку вони грають. Після цього учень повинен провести з "керівником підприємства" переговори, під час яких слід визначити необхідні та додаткові умови трудової угоди (місце роботи, посада та кваліфікація, питання оплати праці, початок роботи тощо), враховуючи вимоги Кодексу законів про працю (КЗпП) України до відповідних категорій працівників.

Наступний епізод гри пов'язаний з роботою "начальника відділу кадрів", який повинен перевірити документи, що будуть йому надані, та прокоментувати їх комплекtnість і правильність підбору. Крім того, він повинен здійснити юридичне оформлення прийняття на роботу — запропонувати написати заяву та підготувати наказ про прийняття на роботу.

Під час проведення гри можна і не давати картки з назвами документів, а запропонувати учням самостійно підготувати їх відповідно до умов завдання.

Інша гра допомагає закріпити знання учнів щодо підтримання трудової дисципліни та накладання дисциплінарних стягнень на її порушників.

Для проведення гри розподіляються ролі працівників, що порушили правила трудової дисципліни (запізнення на роботу; недбалість, що призвела до псування деталі; прогул тощо). Крім того, бажано визначити “порушників”, застосування заходів стягнення до яких обумовлене додатковими процедурами. Так, “порушник” може бути депутатом ради, головою чи членом профспілкового комітету, неповнолітнім. Крім того, визначаються “керівник підприємства”, “начальник”, “майстер”, “начальник відділу кадрів”, “голова” та “члени профспілкового комітету”. У разі визначення “порушників”, для яких діють додаткові гарантії, необхідно передбачити резерв учасників гри, які отримають ролі у процесі гри в разі виникнення такої потреби.

До початку гри вчитель готує опис ситуацій (порушень), для яких потрібно буде вжити заходів дисциплінарного впливу. Учасникам, які виконують ролі представників адміністрації, належить вимагати від “порушників” пояснень. Можна запропонувати одному з “порушників” відмовитися від написання пояснення, на що повинна бути відповідна реакція “представників адміністрації” (вони мають скласти акт про відмову написати пояснення). Отримавши пояснення від “порушників”, “представники адміністрації” повинні визначити можливі стягнення залежно від того, яке саме порушення сталося. У разі винесення догани “співробітник відділу кадрів” або “директор” повинні підготувати відповідний наказ.

За умови застосування такого заходу, як звільнення, “керівник” повинен звернутися до профспілкового органу після отримання пояснення. У цьому епізоді гри беруть участь “представники адміністрації”, які повідомляють про порушення і заходи, що пропонується застосувати, “порушник” дає пояснення. На підставі цього члени профспілкового комітету повинні прийняти рішення про надання згоди на звільнення чи про відмову в ньому. Рішення як “адміністрації”, так і “профкому” мають бути аргументо-

нанні, містити чіткі посилання на норми закону. Відповідно до рішення профспілкового органу “представник адміністрації” готує відповідний наказ чи розпорядження.

Якщо “порушник” має додаткові гарантії щодо застосування до нього заходів дисциплінарного впливу або звільнення, “представник адміністрації” повинен взяти це до уваги. Саме для цього мають бути “резервні” учасники гри, які отримують відповідні ролі, — “членів районного комітету профспілки”, “комісії у справах неповнолітніх” тощо, що повинні розглянути подання та прийняти необхідні рішення. Аналогічно проводиться гра з питань звільнення з роботи.

Рольові ігри успішно можуть бути проведені під час вивчення теми “Демократія. Вибори. Референдум”. Вони закріплюють знання учнів про виборче право України, формують уміння реалізовувати свої політичні права на участь в управлінні державою. Для успішного їх проведення потрібно досить ґрунтовно знати виборче законодавство, виходячи за межі звичайної шкільної програми. Застосовувати таку гру доцільно у найбільш сильних класах та класах із поглибленим вивченням правознавства.

Під час першої гри імітується проведення двох засідань окружної виборчої комісії для реєстрації претендента на кандидата в депутати та кандидата в народні депутати України. Для проведення гри розподіляються ролі: голова та заступник голови комісії, секретар, члени комісії, претенденти в кандидати від політичної партії та їх представники, спостерігачі, представники преси. Розподіл ролей доцільно провести заздалегідь, бо для успішного проведення гри необхідний тривалий час, щоб підготувати відповідні документи.

Готуючись до гри, учні — “претенденти в кандидати” комплектують необхідні документи відповідно до шляху висунення — протоколи зборів, заяви, списки членів партії тощо відповідно до вимог законодавства. Слід звернути увагу учнів на умовність деяких документів, зокрема

списків великої кількості людей та підписних листів, де можна обмежитися кількома записами, зімітувавши і вказавши лише останні номери списку.

У процесі гри учні — “члени виборчої комісії” — проводять “засідання комісії”. Необхідно зосередити увагу учнів на важливості виконання процедурних моментів — перевірки кворуму, повідомлення про присутніх спостерігачів, проведення голосування та чіткого визначення його результатів. На засіданні претенденти подають документи щодо свого висунення, а члени комісії перевіряють їх відповідність до вимог законодавства та приймають рішення про реєстрацію. При цьому беруться до уваги особливості висунення кандидатів у той чи інший спосіб.

Наступна гра присвячена роботі дільничної виборчої комісії. Її організація багато в чому нагадує попередню, але дещо змінюється склад учасників. Серед тих, хто бере участь у грі, — члени комісії на чолі з головою, спостерігачі. Крім того, повинні бути призначені учні, що виконуватимуть роль виборців.

Для підвищення зацікавленості у грі бажано дещо змінити звичайну обстановку в класі, наблизивши її до “інтер’єру” виборчої дільниці. Встановити відповідним чином парти (столи), позначити місце кабінки для голосування, підготувати урну тощо. Одночасно учнями — “членами комісії” — готуються необхідні документи — списки виборців, бюлетені тощо.

Під час проведення гри імітується робота виборчої дільниці та дільничної виборчої комісії у день виборів. Серед помилок, які найчастіше трапляються, а також можуть бути свідомо допущені учасниками гри за пропозицією вчителя, — непроведення огляду урни для голосування перед його початком, урну не опломбовано, не заповнений та не опущений в урну членами комісії контрольний листок з появою на дільниці першого виборця, спроба отримання бюлетеня без пред’явлення документів, що засвідчують особу, або кількох бюлетенів. Один із виборців,

вдлючи з себе необізнаного, може звернутися по допомогу у заповненні бюлетеня до члена комісії. Слід також звернути увагу учнів на порядок дій комісії після закінчення голосування та під час підбиття підсумків голосування на дільниці.

Один із блоків ігор стосується кримінального та кримінально-процесуального законодавства. Ці ігри варто проводити комплексно, послідовно розвиваючи умовну справу. Це підвищує зацікавленість учнів та ступінь їх участі у грі.

У комплексі ігор “Слідчі дії” можна запропонувати учням розіграти ситуації допиту обвинувачуваного, свідка, визнання предмета чи особи, очної ставки тощо. Для виконання ролей призначаються лише основні учасники: слідчий, підозрюваний, свідок, адвокат. Якщо процесуальні норми вимагають участі інших осіб (учасників визнання особи, понятих, представників неповнолітнього, педагога тощо), то учасники гри повинні заявити про це для їх додаткового призначення або самостійно запрошити додаткових учасників із числа присутніх учнів. Для спрощення гри та економії часу слід завчасно запланувати проведення всіх цих дій без реального складання протоколу, лише із зазначенням його введення.

Після “закінчення слідства” можна перейти до найскладнішої гри в цьому комплексі — “Судовий процес”. Для цього призначаються судді, секретар судового засідання, підсудний, адвокат, прокурор (державний обвинувачувач), свідки, експерт тощо. Склад учасників залежить від фабули та обставин справи, що пропонується для розгляду. У процесі проведення цієї гри не обійтися без спрощень, але основні стадії процесу (підготовча частина, судове слідство, судові дебати, останнє слово підсудного, винесення вироку) є обов’язковими. Крім того, повинні бути збережені основні процесуальні моменти (порядок допиту свідків, забезпечення права на захист тощо). З метою активізації учнів, підвищення їх зацікавленості для

цієї гри необхідно створити обстановку, наближену до інтер'єру зали судових засідань (розташування меблів, наявність місця для “видалення” свідків тощо).

Для розгляду в іграх доцільно пропонувати учням реальні або близькі до реальних ситуації. Це розвиває фантазію учнів, дає змогу їм активніше долучитися до “розслідування” обставин справи. Такими ситуаціями можуть бути крадіжка, розбійний напад, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень.

Крім вищезгаданих, доцільним є проведення рольових ігор й іншої тематики, зокрема дії щодо купівлі товару низької якості, участь у референдумі, створення дитячої та громадської організації (її установчі збори) тощо.

Суттєвою перешкодою для широкого впровадження рольових ігор є обмеженість часу, відведеного на вивчення правознавства в цілому, але, враховуючи ефективність ігор для всебічного засвоєння матеріалу, а також зацікавленість учнів, варто використовувати їх у навчальному процесі.

Слід зауважити, що перелік можливих рольових (ділових) ігор досить широкий і, безумовно, не обмежується вищенаведеними. Так, низка цікавих ігор пропонується у посібнику “Права людини. Методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв” (К.: Право, 1996). Власні напрацювання мають і багато вчителів правознавства (Конституція України і Основи правознавства в школі: Книга для вчителя. — К., 1999).

Подібними до рольових ігор є *правові інсценування*. Заняття методом інсценування рекомендується проводити, в основному, під час розгляду ситуацій, в основі яких лежать проблеми діяльності рад, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, посадових осіб. У зв'язку з цим вчитель повинен уміло обрати та підготувати тематику інсценування, воно має мати практичне спрямування і бути корисним у майбутній діяльності учнів, цікавим за змістом і нестандартним за характером вирішення. Тому вчитель має

вдумливо підійти до опрацювання конкретної дидактичної ситуації, яка містить загальну ситуацію та конкретну дидактичну проблему, чітко розподілити ролі згідно з характером їхньої майбутньої діяльності.

Головне призначення правового інсценування — вичеплення і вироблення практичних навичок взаємин між учасниками без прямого втручання учителя. Особливостями методу розігрування ролей є ознайомлення учнів з конкретною дидактичною ситуацією, яка найповніше відповідає майбутній діяльності й вимагає вирішення; розподіляють ролі між собою.

Уміле, педагогічно обґрунтоване інсценування стимулює навчально-пізнавальну активність учнів, їхню зацікавленість, сприяє більш ефективному оволодінню навчальним матеріалом, формує практичні навички і вміння правової діяльності, заохочує до активного пошуку правового вирішення завдань шляхом виконання ролей і загальної дискусії.

Інсценування заняття може здійснюватись у двох варіантах. Перший — ролі розподіляються між окремими учасниками, а всі інші, які не отримали ролей, виконують роль активного глядача або функції “арбітра”. Другий — учасники гри розподіляються на невеликі групи. Кожна група виконує роль певної посадової особи, учасника ситуації тощо. Спочатку йде активна дискусія в цих групах з метою розв’язання дидактичної проблеми. Після цього представники груп пропонують усім для дискусійного обговорення свій власний варіант.

Учні грають ролі і приймають рішення на основі аналізу нормативно-правових актів, документів, дій інших учасників і власних правових рішень. Не всі ситуації можна передбачити заздалегідь, хоча, в цілому, дії учасників підлягають чітко визначеним правилам.

Учасники-глядачі дають правову оцінку діям виконавців конкретних ролей. Учитель здійснює їх синтез та аналіз. Щоб з’ясувати ставлення виконавців ролей до опонен-

тів, необхідно дати їм можливість відповісти на критику, обґрунтувати власну позицію. Після цього знову організується дискусія з метою формування найбільш обґрунтованого варіанта розв'язання правової проблеми. Підсумки дискусії підбиває вчитель.

Відтворюючи на заняттях детально підібрану до теми реальну ситуацію з правової практики, метод інсценування створює умови для прийняття обґрунтованих рішень для цілеспрямованої та змістовної правової діяльності, навчає правильно застосовувати правові норми. Виступаючи в ролі певних посадових осіб і виконуючи їхні функціональні обов'язки, учні краще розуміють програмовий матеріал, мотиви та характер власних дій. Корисно побувати в ролі злочинця, урядовця, керівника установи для того, щоб у майбутньому краще зрозуміти причини його поведінки у тій чи іншій типовій ситуації. Інсценування забезпечує такі умови для занять, які не в змозі створити інші методи навчання, а саме, випробувати на собі результати власних рішень і дій.

Дидактично-виховна дієвість методу інсценування є дуже високою, тому що за його допомогою можна реалізувати таку дидактичну мету, якої не можна досягти за допомогою традиційних методів навчання — опановувати матеріал та отримувати знання легко, ефективно, граючи.

У зв'язку з розвитком інформаційних технологій до навчального процесу шкіл запроваджуються нові форми пізнавальної діяльності. Таким є *інтерактивне навчання*. Інтерактивне навчання — це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету — створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчує свою успішність, інтелектуальну спроможність. Організація інтерактивного навчання передбачає використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, моделювання життєвих ситуацій. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, виробленню ціннос-

тей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії, дає змогу вчителю стати справжнім лідером шкільного колективу. Інтерактивна взаємодія виключає як домінування одного учасника навчального процесу над іншими, так і однієї думки. Застосування інтерактивних технологій висуває певні вимоги до структури уроку з використанням інтерактивних технологій навчання (інтерактивний урок). Інтерактивне навчання й інтерактивний урок, як якісно новий тип уроку, обумовлені процесами інформатизації суспільних відносин та впровадженням новітніх педагогічних технологій навчання в сучасній школі.

Структура таких занять складається з п'яти елементів: мотивація; оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів; надання необхідної інформації; інтерактивна вправа — центральна частина заняття; підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку.

Підготовка та проведення всіх видів занять. Вчитель у сучасній школі повинен не лише гарно проводити заняття, а й уміло до них готуватися. Для цього він повинен уміти творчо використовувати передовий педагогічний досвід, шукати більш ефективні форми і методи проведення занять. Наведемо деякі рекомендації щодо проведення занять. Перш за все під час проведення уроків потрібно визначитись у виборі методів і прийомів навчання. Різноманітність способів викладання матеріалу вимагає певної системи і порядку, заздалегідь передбачених учителем. Потрібно пам'ятати також, що заняття повинно бути добре підготовлено й організовано.

У процесі *підготовки та проведення* заняття вчитель повинен зважити можливості учнів щодо засвоєння навчального матеріалу. Крім того, звернути увагу на забезпеченість учнів навчальною, методичною та довідковою правовою літературою, за потреби — технічними засобами навчання. Перед уроком добре вивчити й знати вимоги керівних документів і навчально-методичної документа-

ції. Потім радимо відібрати навчальний матеріал, далі — обрати методику проведення заняття. Умовно кожне заняття складається з трьох частин (вступної, основної та заключної), які органічно пов'язані між собою, хоча мають певну самостійність у вирішенні певних завдань.

Молодому вчителю слід дотримуватися певних вимог під час проведення уроків. Зокрема, обов'язково слід дотримуватися дидактичних принципів (систематичності й послідовності навчання, наочності, міцності, ґрунтовності знань, зв'язку навчання з юридичною практикою, принципу виховного розвивального навчання); високого наукового рівня проведення уроку; досягнення оптимальної психологічної обстановки на уроці: забезпечення позитивного емоційного настрою, створення атмосфери доброзичливості, взаєморозуміння, довіри; педагогічна доцільність і вибір різноманітних методів, форм і прийомів навчання; формування навичок самостійної роботи, правового виховання, бажання і вміння вчитися.

За своєю структурою заняття має бути логічним, композиційно струнким і завершеним. Структура заняття має бути гнучкою, але мати чітку, єдину внутрішню логіку. Слід уникати шаблону та композиційної одноманітності.

Крім того, молодому вчителю варто ретельно готуватися до кожного заняття, передбачати хід його проведення. Спочатку потрібно чітко сформулювати мету уроку з визначенням його змісту і виховних завдань. При цьому врахувати роль і місце конкретного уроку правознавства у загальній структурі курсу "Основи правознавства", особливості навчального матеріалу й особливості класу. Також радимо врахувати при підготовці до уроку систему вивчення матеріалу, тобто послідовність проведення етапів уроку, спосіб і засоби управління пізнавальною діяльністю. Пропонуємо завчасно та якісно підготувати навчально-методичну документацію: план-конспект проведення заняття, дидактичні матеріали тощо. План-конспект уро-

ку має бути зручним для користування, у ньому слід передбачити вирішення не тільки навчальних, але й виховних завдань.

Ґрунтовно підготовлений план-конспект уроку чітко відображає основний зміст будь-якого обсягу тексту. Подисмо кілька важливих, на нашу думку, рекомендацій щодо складання плану-конспекту уроку. Передусім план-конспект уроку має бути робочим документом, тобто таким, який би максимально допомагав вирішувати поставлені перед учителем завдання. Не радимо вам робити такий план об'ємним (переписувати весь текст питання підручника), оскільки ви постійно будете зосереджені на кожній його букві. Крім того, план має повністю відображати всю структуру заняття. Є велика кількість методичних рекомендацій стосовно форми складання плану-конспекту уроку. Для вчителя правознавства він може бути складений у довільній формі, але досить зручній для швидкої орієнтації.

Проводячи заняття, слід виділяти головне, інакше складається враження, що все однаково важливе у занятті, — це помилка багатьох учителів.

Вчитель має навчити учнів і правильної організації праці, адже відомо, що стомлюються більше від того, що працюють невміло, ніж від того, що працюють багато. Під час проведення заняття вчитель повинен тісно пов'язувати навчальний матеріал із прикладами юридичної практики, акцентувати увагу учнів на важливості матеріалу для подальшого навчання і життєдіяльності.

Слід завжди пам'ятати, що ефективність проведеного уроку залежить від педагогічної майстерності вчителя, ступеня його підготовленості до уроку, активності учнів та розуміння ними матеріалу. Крім того, зміст навчання має обов'язково відповідати програмі навчальної дисципліни. Основою педагогічної майстерності у підготовці та проведенні уроків має стати постійна, напружена праця вчителя.

Які б форми та методи вчитель не добирав, готуючись та проводячи заняття, він повинен, у першу чергу, потурбуватися про те, щоб зміст матеріалу був зрозумілий кожному учневі, інакше вони будуть змушені запам'ятовувати незрозумілий матеріал і "зубрити". Тому в ході заняття дуже важливо слідкувати як учні розуміють матеріал, який подає вчитель.

Також для організації навчальної праці необхідно навчитися створювати для неї сприятливі умови, дотримуватись правил гігієни, зазначати мету навчальної діяльності, планувати її, застосовувати найбільш раціональні форми та методи навчання, використовувати самоконтроль і самооцінку, колективну навчальну роботу.

Важливо щоб учитель правознавства привчав учнів до самостійної роботи, оскільки вона є основою для підготовки до наступних занять, серед наявних форм саме вона посідає провідне місце.

Педагогічна майстерність учителя включає вміння організовувати і забезпечувати ефективну самостійну роботу учнів. Вчитель має ставити перед учнівською аудиторією для самостійного розв'язання проблемні завдання. Також слід уміло контролювати цю роботу, оскільки саме це сприятиме розвитку самостійного творчого мислення учнів, розвиватиме їхній пізнавальний інтерес до навчання.

Ефективність самостійної роботи залежить від дієвого і систематичного контролю за самостійною роботою, створення умов, відповідних до вимог гігієни праці, забезпечення рівномірного навантаження учнів, відповідності об'єму програмного матеріалу часу, що відводиться програмою, забезпечення навчальною літературою, приміщеннями, обладнанням.

Зазначимо, що самостійна робота учнів вимагає наявності в них певних навичок організації індивідуальної діяльності, знання наукових основ організації розумової праці.

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягають теоретичні основи уроку в сучасній школі?
2. Дайте визначення уроку як основної форми навчання учнів курсу “Основи правознавства”.
3. Охарактеризуйте роль та місце уроку в курсі “Основи правознавства” у шкільному циклі навчальних дисциплін.
4. Опишіть вимоги до сучасного уроку з курсу “Основи правознавства”.
5. Наведіть відомі вам класифікації уроків правознавства, їх типи.
6. Визначте особливості підготовки, побудови та проведення уроків учителем у середній школі.
7. Охарактеризуйте типи уроків, запозичених у ВНЗ (лекція, семінар, урок-практикум, диспут, конференція, урок-екскурсія).
8. Опишіть структуру уроку з курсу “Основи правознавства”.
9. Перерахуйте та охарактеризуйте відомі вам нетрадиційні уроки з правознавства.

Розділ 9

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

Суть та значення проблеми міжпредметних зв'язків. Основні аспекти змісту міжпредметних зв'язків на уроках правознавства. Методичні прийоми та засоби встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства.

Викладання шкільного курсу “Основи правознавства” відбувається у тісному взаємозв'язку з іншими предметами. Найближчі дисципліни — це історія України, всесвітня історія. Ефективні міжпредметні зв'язки можна проводити, вивчаючи суміжні теми: “Виникнення та історичний розвиток держави та права”, “Основні етапи розвитку української державності”, “Найвизначніші пам'ятки правової культури”.

У результаті введення до навчального процесу курсу “Основи правознавства” постало завдання органічного включення нового предмета до системи навчально-виховної роботи школи, у тому числі за допомогою встановлення ґрунтовних міжпредметних зв'язків.

Це зумовлено потребою формувати знання школярів як фундамент, основу для майбутньої практичної діяльності.

Сучасний високий рівень інтеграції наук рухає завдання, метою якого є озброєння учнів уміннями самостійно встановлювати взаємозв'язок між різноманітними явищами дійсності для оптимального вирішення практичних завдань.

Включення курсу до навчально-виховного процесу викликане необхідністю сучасного життя надавати формуванню правосвідомості особистості цілісного характеру, коли людина зі шкільної лави здобуває стійку звичку узгоджувати з нормами права свої дії, вчинки інших людей у різних сферах життя.

Використання *міжпредметних зв'язків* зумовлене й необхідністю послідовного формування у школярів інтересу до навчання, прагненням до самостійного встановлення взаємозв'язків між явищами, насамперед у суспільно-політичній сфері життя, виробленням умінь давати правильну морально-правову оцінку явищам сучасності.

Звідси випливає і мета встановлення зв'язків курсу з іншими предметами. Вона полягає у поглибленні процесу свідомого засвоєння учнями правових знань, оволодіння ними відповідних умінь, й у поєднанні з іншими засобами — активізації процесу правового виховання.

Встановлення міжпредметних зв'язків сприяє усуненню перевантаження курсу фактичним матеріалом, невинного дублювання під час вивчення питань, які так чи інакше вивчалися на уроках із різних предметів. У цьому напрямі міжпредметні зв'язки є найважливішим фактором оптимізації процесу правового виховання в початковій діяльності, сприяють підвищенню її результативності.

Однак реалізація міжпредметних зв'язків як фактор оптимізації навчання зазвичай викликає в учителів найбільші труднощі.

Місце курсу в системі навчальних предметів не дає змоги планувати роботу з посиланнями на попередні зв'язки з іншими предметами. Різні розділи курсу, най-

більше пов'язані з відповідними розділами інших предметів (наприклад, з історії України (новітній період), новітньої історії і т. ін.), вивчаються раніше, ніж ці предмети. Також незначний потенціал використання міжпредметних зв'язків з курсами нової історії, окремими предметами природничого циклу. Більш суттєві можливості має встановлення таких зв'язків із предметами, які вивчаються у старших класах. Об'єктивна їх реалізація в інтересах правового виховання є доцільною у процесі правового виховання при вивченні, наприклад, дисциплін “Людина і світ”, “Суспільствознавство”, у встановленні зв'язків цих предметів із правовим курсом.

Таким чином, змістовна значущість міжпредметних зв'язків правового курсу є менш суттєвою, ніж встановлення подальших зв'язків інших предметів із правовим курсом. Однак це не зменшує дидактичної, методичної цінності тих можливостей встановлення міжпредметних зв'язків курсу, які зазначені в програмі. Ця цінність значно підвищується у зв'язку із завданням забезпечення комплексності правового виховання, зокрема створення під час викладання курсу передумов для подальшого процесу правового виховання в навчальній діяльності старших класів

За умови творчого підходу вчителя до реалізації попередніх міжпредметних зв'язків курсу з іншими предметами це завдання успішно реалізується у 9-му класі. Говорячи про встановлення міжпредметних зв'язків як фактора правового виховання, варто розглядати всю сукупність явищ, що становлять процес правового виховання в навчальній діяльності.

Стосовно завдань, які постають перед системою правового виховання в школі, і зокрема перед правовим курсом, слід точніше визначити компоненти правосвідомості, що є об'єктом цілеспрямованого впливу вчителя в процесі міжпредметних зв'язків — знання та уявлення про державу і право, ставлення не тільки до правових норм, а й до держави.

У механізмі засвоєння ці знання, зокрема під час вивчення нового матеріалу учнями або в процесі самостійної роботи, поступають своєрідними подразниками, здатними встановити в корі головного мозку тимчасові зв'язки. Іншими словами, пригадування раніше вивченого матеріалу є своєрідним "містком" до відтворення в пам'яті цілого комплексу фактів, явищ. Відтворені за допомогою асоціацій знання є стійким фундаментом для засвоєння нових знань. Цьому значно сприяє емоційний ефект, що супроводжує процес пригадування або "пізнавання" отриманих раніше знань.

Таким чином, знання є найважливішою умовою успішного встановлення й реалізації міжпредметних зв'язків у викладанні курсу. Але, щоб ця умова реально існувала і одночасно включалася в процес глибокого оволодіння правовими знаннями, необхідно заздалегідь його програмувати, вводити у навчальний процес. Це означає, що викладачам, які встановлюють зв'язок із правовим курсом, у своїй діяльності потрібно спиратися на важливість створення "загальної ланки". Для засвоєння знань про державу і право необхідно їх знати і враховувати у своїй роботі, одночасно створюючи аналогічні передумови для найбільш глибокого засвоєння знань з інших предметів. Разом з тим учитель має рацію, створюючи ці передумови, сприяючи активізації процесу правового навчання і виховання в старших класах, де вчителі, встановлюючи зв'язок з курсом, відтворюють і поглиблюють правові знання учнів.

Знання про державу і право, способи правомірних дій у сукупності з досвідом реалізації цих дій на практиці є основою набуття необхідних для особистості навичок і вмінь правомірної поведінки. Знання про державу і право є базою для вироблення відповідних уявлень учнів. Формування цього елемента правосвідомості є важливою частиною правового виховання. Тому цінним є те, що визначений обсяг конкретних знань дає змогу сформулювати в учнів загальні уявлення про право, закони і таким

чином стати основою для широких узагальнень у галузі права.

Встановлення міжпредметних зв'язків значно допомагає розширити діапазон дій учителя у процесі відбору найбільш доцільних із педагогічного погляду правових фактів і явищ. Реалізація міжпредметних зв'язків істотно сприяє формуванню уявлень про поняття, процес вироблення яких у школярів, як правило, ускладнений у зв'язку з відносною абстрактністю їх змісту. Наприклад, поняття “мораль” і “право” значно легше засвоюються учнями в результаті попереднього нагадування відповідних фактів раніше вивченого матеріалу з курсу літератури та історії.

Знання й уявлення про державу і право сприяють формуванню позитивного ставлення учнів до законів. У цьому випадку міжпредметні зв'язки є фактором опосередкованого впливу на формування певного компонента правосвідомості учнів. Це зумовлено невеликим обсягом матеріалу інших предметів, який відповідає завданням встановлення зв'язків курсу з ними.

У програмі курсу визначені основні навчальні предмети, з якими можливе встановлення зв'язків у процесі викладання. Специфіка його змісту дає змогу залучити до кола міжпредметних зв'язків низку гуманітарних і природничих дисциплін: усі курси історії, які викладаються у базовій школі, літературу (5—7-й кл.), фізичну (8-й кл.) й економічну географію України (9-й кл.). Меншою мірою використовується зміст зоології (7-й кл.) й анатомії, фізіології та гігієни людини (8—9-й кл.).

Вагоме місце у комплексі міжпредметних зв'язків курсу належить історії. Це зумовлено насамперед використанням принципу історизму в навчанні основам правознавства, методичною доцільністю, зумовленою рівнем професійної підготовки вчителя.

Серед курсів історії особлива роль у здійсненні міжпредметних зв'язків із правовим курсом належить “Оповіданням з історії України” (5-й кл.). Причиною цього є від-

повідність кількох тем цього курсу, зокрема присвячених утворенню і розвитку держави, завданням розкриття найважливіших правових положень. Відповідно зростають можливості використання зв'язків із оповіданнями з історії України для підготовки учнів до сприйняття нового матеріалу шляхом пригадування. У цьому випадку важко розраховувати на точне відтворення учнями матеріалу початкового курсу історії. Однак нагадування вчителем ключових моментів, як правило, викликає в учнів бажання продемонструвати свої знання ще до спеціального вивчення цієї теми на уроках із курсу “Основи правознавства”.

Базою для залучення історії стародавнього світу й історії середніх віків до комплексу міжпредметних зв'язків є насамперед наявність у змісті цих предметів яскравого, емоційного матеріалу, низки важливих із дидактичного погляду тем і запитань. Учні, як правило, добре засвоюють важливі історичні факти. Їх використання в межах міжпредметних зв'язків емоційно збагачує досліджуваний правовий матеріал. Крім того, залучення змісту вищезначених курсів історії сприяє виробленню загальних уявлень про походження держави, державу і право.

Наприклад, в “Іліаді” Гомера Зевс зважає на “терезах долі” жереби данайців і троян, Ахіллеса і Гектора. Традиційно терези символізують справедливість і правосуддя. Так, з терезами правосуддя в руках завжди зображалися в єгиптян вищий суддя потойбічного світу Осіріс, а у греків – богиня правосуддя Феміда.

Чому саме терези стали символом правосуддя? Чи означає це, що всі мають бути однаковими? Що розуміють під поняттям “зважений підхід”?

Встановлення міжпредметних зв'язків з курсом історії України сприяє засвоєнню нового матеріалу з певних тем. Це зумовлено можливостями залучення у процес пізнавальної активності школярів елементів порівняльного аналізу. Зв'язок із курсом історії України сприяє виробленню в учнів більш ґрунтовних уявлень про історію роз-

витку держави та права на території України, окремі функції держави, про деякі галузі права.

Залучення до міжпредметних зв'язків нової історії спрямоване на розв'язання завдань із посилення історичного фону в сприйнятті учнями основних відомостей про державу, її організацію і функції; виробленню вміння підходити до вивчення явищ або об'єктів з погляду їх виникнення й розвитку. Частина правового курсу вивчається паралельно з новою історією. Це дає змогу широко застосовувати набуті історичні знання для самостійного встановлення учнями зв'язків із новою історією, активізує їх пізнавальну діяльність, робить уроки більш цікавими, змістовними.

До основних результатів здійснення міжпредметних зв'язків з історією належать: знання, розуміння учнями того, що питання держави, її конституційної основи, необхідно розглядати з урахуванням минулого нашої країни, всієї цивілізації, на історичному фоні інших державних утворень; уявлення про право, закони як невід'ємну складову державного механізму; поважне ставлення до держави і права як вияв інтересу всього народу; вміння обґрунтувати правову ідею та поняття.

Зв'язок із курсом літератури створює додаткові можливості для уточнення й конкретизації найважливіших понять ("мораль", "право", "законність", "правова норма", "відповідальність"). Після вивчення низки літературних творів учні в цілому знайомі зі змістом цих понять. Однак конкретних морально-правових уявлень з погляду науки про мораль, право в них, як правило, не складається. Це зумовлено специфікою мети і завдань літератури в школі — формування естетичного смаку, знайомство з формами літературного відображення дійсності, аналіз літературного матеріалу, досліджуваного в базовій школі, а також вивчення рівня знань учнями літературних творів — свідчать про істотні передумови реалізації цих факторів на уроках з курсу "Основи правознавства". Механізм реаліза-

ці відносно простий: нагадування учням загального змісту того чи іншого вивченого раніше літературного твору; розповідь про головних героїв, явища; спроба учнів дати морально-правову оцінку вчинкам героїв, явищам; корекція вчителем цих оцінок. Установлення зв'язків з літературою найбільш ефективно не стільки у підготовці учнів до прийняття знань, скільки у вивченні нового матеріалу. У більшості випадків матеріал літератури постає як ілюстрація.

Урок “Державний захист сім'ї і дитинства” може бути наповнений міжпредметними зв'язками з курсами української і світової літератури, де висвітлюється багато позитивних і негативних прикладів сімейного життя, розкриті національні сімейні традиції українського народу та інших народів, які живуть в Україні.

Правові аспекти можна знайти в художніх творах Г. Шевченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, Л. Толстого, В. Короленка, Марка Твена, В. Винниченка.

Установлення зв'язків курсу з фізичною й економічною географією України полягає у забезпеченні допоміжним матеріалом низки складних для засвоєння школярами розділів курсу, наприклад “Конституція. Конституційне право”. Положення, які містяться в програмах і підручниках із фізичної та економічної географії України, в першу чергу, сприяють виробленню важливого компонента правосвідомості — ставлення до держави і права. У структурі міжпредметних зв'язків географія сприяє підготовці прийняття учнями нового матеріалу. Значна насиченість підручників, зокрема фізичної й економічної географії України, фактичним матеріалом дає змогу успішно використовувати його в процесі викладання курсу “Основи правознавства”. Так, на уроці “Національно-державний устрій України” вчитель зобов'язаний використовувати карту адміністративно-територіального устрою України. Нагадавши учням про те, що Україна — унітарна держава, пропонуємо пригадати з курсу географії, які адмі-

ністративно-територіальні одиниці входять до складу нашої держави. Назвавши їх (24 області та Автономна Республіка Крим, два міста зі спеціальним статусом — Київ і Севастополь), слід звернути увагу учнів на особливості правового статусу Криму згідно з розділом X Конституції України тощо. Урок “Правове регулювання земельних і сільськогосподарських відносин” дає учителеві можливість широкого використання міжпредметних зв’язків із курсами історії (“Руська правда”, “Литовські статuti”, “Конституція Пилипа Орлика”), літератури (твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Кобилянської) та географії (земельні ресурси, земельні кадастри), що зробить засвоєння матеріалу більш усвідомленим.

Включення до програми курсу “Основи правознавства” зв’язків із зоологією й анатомією, фізіологією і гігієною людини зумовлено наявністю у змісті цих предметів матеріалу, який відповідає за вирішення завдань природоохоронної освіти. Міжпредметні зв’язки правового курсу з природничими дисциплінами сприяють розкриттю цілісного змісту правових основ охорони природи, що відображають можливості, перспективи й об’єктивні труднощі процесу взаємодії суспільства й природи в нашій країні.

Зрозуміло, що в програмі не знайшли відображення зв’язки з усіма предметами, які містять реальні можливості для оптимізації викладання курсу. Аналіз змісту обов’язкових у базовій школі дисциплін, а також вивчення передового педагогічного досвіду свідчить про широкі можливості використання зв’язків із такими предметами, як “Рідний край” (природознавство, 5-й кл.), фізична географія (6-й кл.), географія материків (7-й кл.).

Міжпредметні зв’язки сприяють посиленню педагогічного інструментарію уроку, в комплексі з іншими засобами допомагають найбільш ефективному засвоєнню знань про право, формуванню правових уявлень. Однак у різних умовах викладання права встановлення міжпредметних зв’язків є складним чи неможливим у зв’язку з низкою

об'єктивних та суб'єктивних обставин: відсутністю необхідного матеріалу в програмах і підручниках з інших предметів, невідповідністю викладання суміжних питань у дисципліні, недоцільністю з методико-педагогічної чи виховної позиції використання навіть відповідного за змістом і спрямованістю матеріалу тощо.

Перший урок курсу “Основи правознавства” присвячений праву. Перед вивченням нового матеріалу учням пропонується питання: “Які закони вам відомі”? Учні мають уявлення про “закони Хаммурапі”, “закони брахманів”, “закони Соломона”, англійське криваве законодавство проти жебраків, “Руську правду”, “Конституцію Пилипа Орлика” тощо. Поряд із нагадуванням загальних положень про ці юридичні джерела і коротку характеристику їхньої спрямованості доцільно запропонувати учням дати визначення поняття “закон”. Після корекції вчителем запропонованих визначень можна перейти до формування поняття “право” як системи загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених державою.

Під час повторення матеріалу учні мають відповісти на такі питання: “Які стародавні джерела права вам відомі? Яке призначення права в суспільстві? Яке призначення правових норм, записаних у стародавніх джерелах права?”. На уроці “Право, мораль, культура” вчитель у процесі розповіді, бесіди підводить учнів до засвоєння моралі як системи принципів і правил, норм поведінки, що відображають встановлені в суспільстві погляди на добро і зло, честь і совість, обов'язок і справедливість. Тут найважливішим моментом є формування уявлення про мораль як засіб оцінки вчинків людей. У цій частині уроку ефективним є використання наглядних у школярів загальних уявлень про мораль, отриманих ними після вивчення деяких літературних творів.

Одним із ключових завдань учителя на уроці “Правоохоронні органи” є ознайомлення учнів з діяльністю державних органів, створених для забезпечення законності та правопорядку. З курсу історії 8-го і 9-го класів школярі отримали окремі уявлення про деякі форми забезпечення

законності в царській Росії і країнах Західної Європи. Облік і активізація цих знань сприяють підготовці школярів до глибшого усвідомлення ролі правоохоронних органів України, їхніх основних завдань і функцій.

На початку уроку слід звернути увагу учнів на організацію судової справи в царській Росії за часів посилення самодержавства у XVII ст. Школярі пригадують про діяльність приказів, багато з яких керували не тільки визначеною галуззю управління, але й збирали податки, здійснювали судочинство, призначали покарання.

До змісту вступної бесіди можна залучити вивчений раніше матеріал про судову реформу в Росії другої половини XIX ст. Тут учитель нагадує основні моменти: скасування станового й негласного суду реформою 1864 р.; проголошення незалежності суду від адміністрації; впровадження змагальності процесу за участю прокурора й адвоката; розгляду справ за участю присяжних засідателів; установа декількох судових інстанцій, тобто тих компонентів судової реформи, що повинні були підвищити законність у суді, підсилити вплив громадськості на судовий процес.

З огляду на відносну новизну отриманих із різних предметів знань з цього питання, можна запропонувати учням дати оцінку прогресивного значення судової реформи 1864 р. порівняно з судочинством XVII ст.

При використанні учнями знань з інших предметів уроки звільняються від схематичності, наповнюються конкретними фактами, яскравими образами. Учні демонструють підвищений інтерес до вивчення правових питань, прагнуть самостійно встановлювати зв'язки між проявами повсякденного життя і правом. Проблемні питання міжпредметного характеру сприяють мобілізації творчих здібностей учнів, стимулюють їх розумову діяльність.

Для того щоб міжпредметні зв'язки були ефективними, необхідно знати форми їх використання. Наведемо кілька таких форм:

- звертання до вже відомого матеріалу з подібних дисциплін;
- збіг у часі вивчення двох курсів;
- звернення до тих розділів знань, систематичне вивчення яких ще попереду.

Правильно вибравши форму міжпредметних зв'язків, учитель зможе знайти потрібні прийоми використання вже складених у практиці форм правового навчання учнів у школі.

До таких методичних прийомів належать:

- систематичне повторення перед уроком засвоєного раніше питання не тільки з цього, а й із суміжного курсу;
- залучення раніше отриманих знань з інших предметів для аналізу й узагальнення викладеного на уроці;
- постановка пізнавальних завдань, спрямованих на актуалізацію матеріалу, відомого учням з інших предметів;
- викладання матеріалу вчителем із посиланням на матеріали, які школярі вже знають з інших предметів;
- проведення комплексних, у тому числі узагальнюючих уроків, які містять матеріал із кількох близьких за змістом дисциплін;
- синтезування знань учнів за допомогою складання на уроках порівняльних і синхроністичних таблиць, таблиць, які фіксують етапи розвитку явища, що вивчається у суміжних дисциплінах;
- організація на уроці самостійної роботи учнів із навчальними посібниками за кількома курсами одночасно з метою відновлення в пам'яті знань, отриманих під час вивчення одного з курсів, і для кращого засвоєння нових знань з іншого;
- проведення невеликих письмових робіт, які вимагають відновлення знань із пройдені програми з подальшою перевіркою вчителем отриманих відповідей і виділенням при цьому найбільш суттєвого.

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягає суть та значення проблеми міжпредметних зв'язків?

2. Охарактеризуйте основні аспекти змісту міжпредметних зв'язків на уроках з курсу "Основи правознавства".

3. Розкрийте методичні прийоми та засоби встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства.

Розділ 10

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Мета та завдання правового виховання учнів на уроках правознавства. Виховні можливості уроку. Вибір проблеми при вирішенні виховних завдань. Формування правової культури. Виховання активної правової позиції. Методика організації та проведення виховних заходів у школі та під час позакласної роботи.

Особливість курсу “Основи правознавства” полягає в тому, що він покликаний сформувати *правове виховання*, правову культуру, що означає, насамперед, поважне ставлення до законності, правопорядку, справедливості, до того, що право повинно втілювати, захищати й забезпечувати.

Дев’ятикласники, однак, ще багато чого не усвідомлюють, і для них поки ще право не становить цінності. Курс покликаний роз’яснити на реальних і виразних фактах, що право є головною цінністю держави. І кожен учень, майбутній громадянин, повинен розуміти точний зміст кожної сформульованої норми права.

Але все зазначене є лише передумовою формування ставлення учнів до права й правопорядку як особистісної

цінності. Як уже зазначалося, правові знання й уміння самі по собі не виникають. Недостатньо для цього й розкриття корисності права для різних сфер життя нашого суспільства.

Для досягнення виховних цілей необхідно переконати учня в значущості досліджуваних норм правопорядку для нього особисто, для його повсякденного буття, для задоволення матеріальних і духовних потреб. Доцільно включати в бесіду питання, що стимулюють міркування учнів над особистим значенням тієї або іншої норми, того або іншого розділу курсу. Наприклад, учитель пропонує: “Прочитайте параграф про... й подумайте, навіщо вам потрібні знання про нього? Подумайте й ви, школярі, навіщо громадянам треба знати цивільне право?” Те саме стосується й адміністративного та інших галузей права. Іншими словами, виховання правової свідомості зводиться до емоційного впливу, звернення до особистих потреб учнів. Але цього мало. Необхідно формувати емоційно-ціннісне ставлення не тільки до особливо важливих норм, але й до правопорядку в цілому, до соціальних цінностей.

Емоційно-ціннісне ставлення за твердженням психологів відрізняється за трьома показниками: якістю, силою напруги й об’єктами. Для вчителя, що викладає цей курс, важливими є два останні. Іншими словами, необхідно намагатися викликати певну емоційну реакцію (позитивну або негативну, залежно від предметного змісту досліджуваного й мети вчителя) на основний зміст курсу, щодо тих цінностей, які він може подати. Сила цього впливу цілком залежить від учителя, його зацікавленості, переконаності, виразності фактів, що викликають інтерес до його коментарів, від уміння узагальнювати й систематизувати матеріал так, щоб учні бачили за загальними частинами і його значення, і загальний зміст, усвідомлений як особистісна цінність.

Найважливішим завданням сучасної української школи є формування в особі сьгоднішніх школярів майбут-

шого нації, виховання свідомих, відповідальних людей, справжніх громадян своєї держави. Визначальною характеристикою громадянської зрілості є розвинена правосвідомість — усвідомлення своїх прав, свобод, обов'язків, свідоме ставлення до закону, до державної влади. Передумовою формування та розвитку правосвідомості особистості є насамперед освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах сучасного суспільного життя, що досягається засобами громадянської освіти та виховання.

Головна *мета правового виховання* — зацікавити учнів правознавством, озброїти їх уміннями діяти в життєвих ситуаціях відповідно до вимог законів.

Для досягнення цієї мети пропонується вирішити такі завдання:

1) ознайомити учнів із правом і юридичною системою, роллю права та юристів у житті суспільства, прищепити інтерес до права та мотивувати його застосування;

2) забезпечити практичне розуміння права, що може бути використано учнями в їх повсякденному житті;

3) започаткувати розуміння дітьми фундаментальних принципів, цінностей, таких, як права людини, демократія, правова держава та інші, що становлять основу Конституції України, законів, правової системи та суспільства в цілому;

4) сприяти вихованню правової культури і становленню активної громадської позиції, залученню до участі в розвитку громадянського суспільства й правової системи України;

5) розвинути базові навички, формуючи критичне мислення, рефлексію, уміння розмірковувати, спілкуватися, спостерігати, вирішувати проблеми;

6) сприяти формуванню навичок правомірної поведінки, впевненості в необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до антиправової поведінки, навичок відповідної реакції на неправомірні дії;

7) вчити учнів діяти в різноманітних життєвих ситуаціях відповідно до норм права, аналізувати з правової позиції процеси та ситуації, що відбуваються у суспільстві.

Завдання правового виховання учнів під час навчання в школі полягають:

— у формуванні в учнів системи знань з питань держави та права, активного розвитку інтересу в учнів шляхом системного розширення і розвитку питань з певної проблеми;

— формуванні поваги до української держави, органів державного управління;

— прищепленні навичок правомірної поведінки;

— вихованні активної суспільно-правової позиції;

— формуванні потреб і вмінь активно захищати у встановленому законом порядку свої власні права та інтереси, а також права та інтереси інших.

Загальна мета правового виховання школярів — формування правової культури шляхом накопичення учнями правових знань, а також формування правових переконань.

Вимоги до знань учителя правознавства:

— знання загальної теорії держави та права;

— знання системи галузей права;

— обізнаність у джерелах курсу (низка підручників та посібників);

— обізнаність у державних, юридичних, наукових та періодичних виданнях;

— вміння підбору ілюстративного та іншого додаткового матеріалу.

Процес навчання праву становить складну взаємодію трьох основних елементів: діяльності вчителя, діяльності учня і змісту навчання, визначеного програмою курсу і матеріалом, що вивчається.

На уроках правознавства вчитель використовує для досягнення мети такі *методи виховання*: переконання; постановка перспективи; вправи; вимоги педагогічного

стимулювання; виховання прикладом; розвиток самостійної діяльності.

Одним з боків усебічно розвиненої особистості є наявність у неї високої культури поведінки. Адже не можна шикати людину культурною, коли вона, маючи ґрунтовні й широкі знання, добре працюючи або навчаючись, порушує норми моралі чи закони.

Здатність людини розуміти норми моралі і законів та відповідним чином поводитись не є природженою. Ці якості формуються під впливом спеціальних виховних заходів, у спілкуванні людини з іншими людьми, у процесі її участі в різних видах діяльності.

Метою правового виховання учнів є формування у них *правової культури* громадянина вільної України. Правова культура складається передусім зі свідомого ставлення громадянина до своїх прав і обов'язків, глибокої поваги його до законів і правил людського існування, готовності дотримуватись і виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами та рішучої боротьби з порушниками законів.

Залучення учнівської молоді до правової культури збагачує її духовне життя. Разом із тим знання молодію людиною своїх прав і обов'язків розширює можливості їх реалізації, у тому числі й у власних інтересах. Правове виховання зміцнює життєву позицію, підвищує громадянську активність, загострює почуття непримиренності до антиправових явищ.

Підкреслюючи значення правової культури учнів, слід визначити, що правове виховання не ставить перед собою мети озброїти їх досконалим і повним знанням чинного законодавства. Мету правового виховання можна вважати досягнутою, якщо учні знатимуть основні принципи законодавства і керуватимуться ними у своєму житті, ґрунтуючись на глибокій переконаності в їх правильності та необхідності.

Школа не ставить перед собою і такої мети — дати учням професійну юридичну підготовку. Правове навчання і виховання слід розглядати як частину загальноосвітньої підготовки учнів. Адже правова культура є складовою загальної національної культури. Тому правове виховання як один із напрямів виховної роботи сприяє соціальному зростанню учнівської молоді, утвердженню в її свідомості високогуманних принципів, втілених у праві, підвищенню її соціальної активності.

Правове виховання учнів, порівняно з іншими напрямами виховання, має свою специфіку. Воно визначається передусім соціально-правовим статусом учнівської молоді в нашому суспільстві. Школярі матеріально залежать від батьків чи опікунів, їхня самостійність і активність у діяльності коригуються педагогічним колективом, у них недостатній обсяг правових знань і досвід правових відносин, вони мають засвоювати правові знання, які регулюють їх життя і діяльність як неповнолітніх, і ті правові норми, якими доведеться керуватися у своєму майбутньому житті і діяльності.

Вивчення досвіду роботи школи з правового виховання учнів переконує, що в цій справі є певні недоліки:

- відхилення у бік кримінальної тематики;
- захоплення окремими правовими питаннями замість розкриття всієї системи принципів права, їх місця в житті суспільства, обґрунтування їх справедливості;
- перенесення основної уваги на пояснення того, що закон містить “обмеження”, “заборони”, замість того, щоб показати моральну суть правових норм, сформулювати досвід належної поведінки;
- порушення взаємозв’язку між розкриттям загальних положень права і форм конкретної поведінки, внаслідок чого використовуються приклади, що викликають тільки пізнавальний або розважальний інтерес;
- недостатнє наголошування на особистісній відповідальності за скоєне.

На жаль, значна частина педагогів вважає, що результативність правового виховання залежить від рівня їхньої сумлінності, усвідомлення мети виховання і своєї відповідальності, кількості проведених виховних заходів. Хоч ці показники відіграють не останню роль, але основне — в діяльності педагогів і вихованців, у характері стосунків між ними.

Розбудова національної школи вимагає подолання надмірної опіки у виховній роботі. Педагоги спільно з учнями і на чолі з ними мають творчо вирішувати загальні життєво важливі проблеми, думати над тим, як здійснити заплановане, постійно вдосконалювати життя і діяльність школярів.

Важливо кожному аспекту правового виховання надавати практичної спрямованості. Мається на увазі, що учні повинні не тільки отримувати правову інформацію під час виховних заходів, не тільки ознайомлюватися зі своїми правами й обов'язками, а й свідомо використовувати отримані знання відповідно до конкретного виду діяльності, правильно користуватися своїми правами, виконувати свої обов'язки в конкретних життєвих ситуаціях.

У зв'язку з цим доцільно залучати учнів до активної участі в охороні правопорядку, боротьбі з правопорушеннями, захисті матеріальних і моральних цінностей суспільства. Залучення учнів до доступної і посиленої правохоронної діяльності зі встановлення порядку в школі та за її межами формує в них уміння боротися з антисуспільними явищами та навички правомірної поведінки.

Успіх правового виховання значно залежить і від того, наскільки виховна робота активізує внутрішні можливості самої дитини. Основною метою діяльності педагогічного колективу слід вважати досягнення такого рівня розвитку правової свідомості особистості, коли контроль з боку педагога за її поведінкою замінюється самоконтролем, а вдосконалення морально-правової сфери свідомості стає функцією самої особистості.

Мету правового виховання можна вважати досягнутою, якщо учень набув здатності самостійно керувати своєю поведінкою. Така здатність досягається не тільки завдяки правовиховній роботі, а й самостійною роботою особистості над собою, її участю у правоохоронній діяльності.

Важливою умовою успіху у правовому вихованні учнів є його *планування*. Проблеми правового виховання мають становити органічну систему планів класних керівників, вихователів груп продовженого дня, учнівського самоврядування школи. У них повинні бути зазначені точне місце і роль кожного учасника правовиховного процесу, визначені всі необхідні умови тісного взаємозв'язку цього процесу з іншими напрямками виховання. Плани мають ґрунтуватися на всебічному аналізі стану дисципліни і порядку в класі, школі, враховувати вікові особливості учнів та рівень їхньої правової свідомості, передбачати систему органічно пов'язаних між собою виховних заходів.

У правовому вихованні важливим є питання, звідки до учнів надходить правова інформація, який виховний інститут має на них найбільший вплив. Джерелами правових знань законослухняних школярів є школа, газети, журнали, кіно, телебачення, радіо, художня література, юридична література, друзі, учителі, родина, однокласники. Деяко інша картина щодо джерел інформації неповнолітніх правопорушників: телебачення, школа, родина, газети, кіно, друзі, вчителі, юридична література, журнали, художня література, товариші по школі. За порадами з правових питань у разі потреби учні звертаються до батьків, друзів, учителів і т. ін.

Підвищенню результативності правового виховання сприяє ретельний аналіз проведеної роботи, виявлення ступеня ефективності тих чи інших виховних заходів, виявлення та усунення причин і умов правопорушень. Узагальнення і висновки допомагають розробляти нові заходи для вдосконалення правового виховання учнів та всієї навчально-виховної роботи школи. У кінцевому підсумку це

сприяє зміцненню дисципліни і порядку в школі, попередженню правопорушень неповнолітніх.

Вирішальну роль у правовому вихованні учнів має особистість учителя. Але його виховна роль сьогодні може бути реалізована тільки за умови, що його пов'язує з учнем спільність інтересів, багатство і різноманіття взаємовідносин між ними, неформальне спілкування. Педагог повинен поводитися так, щоб учні прагнули спілкуватися з ним і після уроку, ділитися думками і сумнівами, успіхами і невдачами. Здійснюючи правове виховання учнів, педагог сам повинен бути зразком точного і неухильного виконання норм законів і своїх обов'язків, бездоганною поведінкою не давати учням приводу для морального виправдання свого негативного ставлення до правил поведінки. Зрозуміло, що забезпечити правовиховну роботу з учнями може тільки вчитель, який добре обізнаний з основними положеннями юридичної науки, добре знає методику виховання учнів правовими знаннями, формує у них правову свідомість, вироблення навичок і вмінь правомірної поведінки.

Правове виховання в загальній системі національного виховання вирішує тільки йому властиві завдання. До них передусім належить *формування правової свідомості* учнів. Правова свідомість людини є головним чинником, який впливає на вибір способів поведінки, на готовність до дії в тій чи іншій ситуації.

Слід відкинути неправильне уявлення про те, що порівняно з моральним чи трудовим вихованням формування правової свідомості є більш пізнім етапом соціалізації індивіда. Навіть у ранньому віці, "з молоком матері", дитина вибирає перші елементи правової культури. Вона включається у правоподібну діяльність, набуває навичок і за своєю стандарти нормативно-оцінної поведінки; перші юридичні уявлення бере з казок, набуває в рольових іграх поняття про функції права і його представників, поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але картину право-

вого життя. З розширенням кола спілкування, ускладненням діяльності й виконанням ролей ця сфера свідомості, як і інші, інтенсивно збагачується і розвивається.

Правова свідомість школяра формується на основі правових знань, уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які склалися в нашому суспільстві і становлять суспільну свідомість, що має вирішальний вплив на формування правосвідомості особистості, тобто індивідуальної свідомості. Від індивідуальної правосвідомості залежить поведінка конкретної особи.

Вплив суспільної свідомості на індивідуальну в умовах школи здійснюється шляхом реалізації виховних можливостей навчальних предметів, а також шляхом позаурочної виховної роботи. Педагог у цьому разі постає активним посередником між суспільною правосвідомістю і правосвідомістю учнів. При цьому враховуються індивідуальні особливості кожного учня, його знання, почуття, оцінні судження, які сформувалися у процесі його життя і виховання.

Правову свідомість слід розглядати як складову наукового світогляду, що відображає правовий бік суспільних явищ і фактів. Тому і формування її здійснюється разом із формуванням політичних, моральних, естетичних та інших поглядів і переконань.

Для правового виховання добирається обсяг і зміст життєво важливої і доступної для шкільного віку правової інформації, яка дасть змогу за обмежений час досягти максимального виховного ефекту, не перевантажуючи пам'ять школяра непотрібними фактами і деталями. Правові знання допомагають співвідносити свої вчинки і поведінку своїх товаришів не тільки із загальноприйнятими моральними нормами, а й з вимогами законів, а також вносити в свою поведінку корективи, змінювати її у правильному напрямку. Правда, часто школярі хоч і не знають конкретних правових норм, але не скоюють правопорушень. Регулятором їхньої поведінки в таких випадках є дотримання норм моралі і звичаїв. Однак це не означає,

що можна обійтися без правових знань. Водночас не слід перебільшувати значення цих знань, які самі по собі не можуть стати вирішальною умовою дотримання людиною правових норм. Окремі учні, які скоюють правопорушення, іноді краще знають певні вимоги законів, ніж їхні ровесники, але це не стримує їх у конфліктних ситуаціях, не стає регулятором їхньої поведінки.

Правові знання сприяють формуванню в учнів чіткого уявлення про те, що є правомірним і що неправомірним у конкретній ситуації, якими є правові наслідки певної дії чи вчинку. У такому разі хоча людина конкретно не знає тексту правової норми, але у неї є певне уявлення про це. Якщо в основі правових уявлень лежать тільки знання моральних норм, то молода людина не завжди зможе розібратися, чи є вчинок неправомірним, чи аморальним.

В основі правових поглядів і переконань лежать правові знання та уявлення. Школяр, у якого сформовані правові погляди і переконання, не лише усвідомлює їх істинність, а й готовий діяти відповідно до норм законів. У процесі формування правових поглядів і переконань важливо, щоб їхню основу склали істинні знання, які правильно відображають певні правові норми. Інакше погляди і переконання будуть помилковими. Формування правових поглядів і переконань проходить ефективніше, коли знання є особисто значущим для учня, коли у нього виробилося до них позитивне ставлення. Оцінні ставлення до правових норм, правопорушень, правоохоронних органів та їх діяльності, до своєї власної поведінки виявляються в оцінних судженнях учня.

Рівень правової обізнаності з питань кримінального законодавства у правопорушника може бути вищим, ніж у законослухняного підлітка. Пояснюється це тим, що правопорушник уже допустив порушення певних правових норм, міг притягатися до відповідальності. Звідси можна зробити висновок, що правова обізнаність сама по собі ще не спонукає до виконання правових приписів.

Найістотніша відмінність правосвідомості законослухняних громадян і осіб із відхиленнями у поведінці виявляється на рівні оцінних ставлень до права і правових установок. Якщо для законослухняної особи таким мотивом дотримання правових приписів є солідарність із ними, то правопорушника це не стримує від порушень закону, бо він упевнений у своїй безвідповідальності. Під час вирішення завдань щодо вибору способів поведінки в конфліктних ситуаціях правопорушник, як правило, надає перевагу протиправним способам вирішення конфлікту.

Таким чином, посилення регулятивної функції права пов'язане з підвищенням правової свідомості особистості й особливо тих її компонентів, які визначають ставлення до права і глибину його засвоєння, участь у формуванні правової поведінки.

Важливо також, щоб правова інформація супроводжувалась і певними емоційними переживаннями. Емоційна сфера правової самосвідомості як соціально-психологічне явище, закономірно містить і короточасні переживання, викликані правовими явищами, і відносно стійкі стани цих переживань, які називаються правовими почуттями. За своєю суттю вони є однією з форм вираження емоційного ставлення особистості до правових цінностей.

Одним із завдань правового виховання є *формування в учнів правових почуттів*, які б регулювали їхню поведінку: почуття законності обраної мети, правомірності шляхів і засобів її реалізації, справедливості, нетерпимості до порушників норм права, відповідальності тощо. Інакше основними регуляторами їхньої поведінки будуть прості емоції (гнів, страх), які ведуть до ситуативної поведінки, нерідко неправомірної. Наявність правових почуттів допоможе учневі долати різні труднощі, конфліктні ситуації, внутрішні суперечності, вибрати з різних шляхів тільки той, який відповідає нормам права і моралі.

Правові почуття виконують роль: по-перше, психологічних чинників, що сприяють правильному подоланню

внутрішніх суперечностей духовного світу особистості; по-друге, психологічного ставлення особистості до правових звичаїв і їх наслідків; по-третє, мотивів правомірної поведінки; по-четверте, емоційних форм саморегуляції, самооцінки вчинків і дій особистості; по-п'яте, емоційних компонентів ціннісної орієнтації відповідно до норм права, правил поведінки.

У процесі формування правових почуттів важливо передусім розкрити їх зміст. Так, школярі мають знати, що почуття відповідальності виявляється:

в усвідомленому ставленні до своєї громадської діяльності та оцінці її з погляду власної вимогливості;

здатності до самоаналізу, самооцінки;

умінні своєчасно і точно виконувати доручення, доводити справу до кінця;

виявленні ініціативи і самостійності у виконанні будь-якої діяльності;

здатності передбачати наслідки своїх дій і вчинків, готовності визнати свою провину;

емоційному переживанні виконаного завдання;

– умінні дати оцінку власній поведінці, зайняти принципову позицію в конкретній ситуації, непримиренності до порушників дисципліни.

Правові почуття виховуються через сприймання, систематизацію й узагальнення емоційно забарвлених правових фактів і різних переживань, які виникають унаслідок тих чи інших правових ситуацій. Підвищувати емоційну насиченість правової інформації можна шляхом образного її викладу, опису правових фактів, наведення цікавих прикладів для ілюстрування правового матеріалу, уявного введення учнів у правові події (“уявіть собі...”), використання епізофрагментів, художніх творів тощо. Все це особливо впливає на учнів молодшого і середнього шкільного віку. Старшокласникам більш імпонує матеріал, коли доводиться логічно мислити, аргументувати свою правоту, шукати істинну за допомогою інтелектуальних зусиль.

Правові почуття можуть виражатися у позитивному ставленні до правових явищ чи негативному — до порушників вимог закону. Постають такі почуття не у “чистому” вигляді, а поряд з іншими переживаннями, які мають моральний зміст. Моральні почуття формуються в особистості раніше, ніж правові, як і її моральний досвід.

Виховання правових почуттів вимагає врахування вікових особливостей учнів. Методика впливу на учнів старших класів має відрізнитися від впливу на молодших школярів. Якщо учень побив товариша у третьому класі, то можна вести розмову з ним і його батьками про те, що він не дотримується правил поведінки учнів. Якщо ж так вчинив старшокласник, то розмова ведеться передусім із самим учнем про те, що він вчинив по-хуліганськи, за що повинен нести правову відповідальність.

Другим завданням правового виховання учнів є *вироблення у них навичок і звичок правомірної поведінки*. Як і навички, звички є автоматизованими діями — у цьому їхня спільність. Різниця між ними полягає в тому, що навичка — це тільки вміння, здатність виконати ту чи іншу дію без особливого контролю свідомості, а звичка містить потребу у виконанні відповідних дій.

Таким чином, учні повинні не тільки знати норми права, а й відповідно поводитися, щоб їхні слова не розходились із вчинками. Потрібно вимагати усвідомлення учнями того, що зовнішня поведінка людини має бути виявленням її внутрішнього світу, високих морально-правових якостей.

Навички і звички дотримання норм законів і моралі розглядаються як продукт і закономірний результат свідомого ставлення учнів до виконання своїх обов'язків, дотримання правових та інших соціальних норм. Разом з тим вони не перетворюють учня на автомат, який діє машинально. Будь-які дії чи вчинки нормальної людини завжди пов'язані з її свідомістю.

Для формування навичок і звичок правомірної поведінки школярів інформують, яким чином поводитись у тій чи

тій конкретній ситуації, як використовувати норми закону в боротьбі з порушеннями правил поведінки, на які привів норми при цьому слід спиратися. Водночас створюючи умови, в яких такі норми застосовуються, учні "тренуються" у правомірній поведінці.

Оскільки в кінцевому підсумку вся виховна робота спрямовується на формування соціальної активності особистості, третім завданням правового виховання є *формування в учнів активної позиції у правовій сфері*, тобто негативного ставлення до правопорушень, прагнення взяти участь у боротьбі з цими негативними явищами, які, на жаль, ще є у нашому житті, вироблення уміння протистояти негативним впливам.

Формування непримиренності до антисуспільної поведінки передбачає передусім розуміння учнями ролі і суті права, Конституції України в житті нашого суспільства, суворого дотримання законності, принципу єдності прав, свобод, обов'язків та відповідальності. Це буде "базою" правомірної поведінки, основою активності особистості школяра. Проте виховання нетерпимого ставлення до правопорушень не треба прирівнювати, а тим більше зводити до виховання негативного ставлення до людини, яка скоїла правопорушення.

Рівень активності у правомірній поведінці може бути різний. В юридичній літературі розглядають різні рівні активності особистості щодо вимог закону. Так, при дотриманні особистістю правових норм виявляється мінімальний ступінь активності, оскільки тут вимагається тільки уникнення дій, заборонених правом. Коли ж особистість виконує правові норми, вона виявляє більше активності в діяльності. Під час виконання правових норм особистість виявляє найвищий ступінь ініціативи й активності.

Соціально-правову активність школяра можна виховати тільки правдою — правдою шкільного життя, правдою навколишнього середовища за межами школи. На жаль,

учні ще нерідко спостерігають фальш відкритих уроків, перед якими проходять спеціальні репетиції письмових контрольних робіт, зміст яких знають наперед, несправедливість щодо їхніх батьків на виробництві тощо. Все це сприяє вихованню у молоді байдужості, цинізму, нещирості.

Четвертим завданням правового виховання, яке пронизує всю правовиховну роботу, є *подолання в системі правової свідомості окремих учнів помилкових поглядів і переконань, негативних навичок і звичок поведінки, які сформувалися внаслідок помилок і недоліків виховання.*

Інколи учні є свідками того, що окремі норми закону обходять, і під впливом цього у них формується впевненість у тому, що за порушення певних правових норм не завжди настає правова відповідальність. Так, вивчення 200 особових справ вихованців спеціального профтехучилища свідчить про те, що значна частина з них вчинила не одне, а кілька правопорушень. Отже, школярі знали, що направлення до спеціального закладу відбудеться не відразу після першого негативного вчинку.

Специфічним недоліком правової свідомості окремих школярів є помилкові уявлення про зміст правових норм. Часто вони знають про заборони, але неправильно уявляють їх суть, наслідки дотримання чи недотримання. Учні не завжди переконані, що незнання закону не звільняє від відповідальності тих, хто його порушив.

Для окремих учнів, зокрема тих, які вчиняють правопорушення, характерним є невміння зіставляти свої дії і вчинки з вимогами правових норм. Коли їм доводиться давати правову оцінку конкретному правопорушенню, вони, внаслідок незнання закону, спираються на власне уявлення про протиправне. При цьому їхні уявлення базуються не на знаннях конкретних норм закону, а на відомих їм нормах моралі. Наприклад, деякі учні вважають, що не повідомляти органам міліції про правопорушення або злочин, який стався чи про підготовку якого вони знають, не

керуватися законом, і пояснюють таку свою поведінку не-
обґрунтованим “втручатися в чужі справи”.

Такі недоліки правової свідомості є однією з причин
спроможностей неповнолітніх. Усунення цих дефектів у
свідомості окремих школярів неможливе без глибокого
визначення наявних в учнів правових уявлень, поглядів і пе-
реконань, без знання того, як сприймається ними правова
інформація, без посилення цілеспрямованої діяльності
школи з формування правової свідомості учнівської мо-
лоді.

Наявність в окремих учнів неправильних правових по-
нять, поглядів і переконань вимагає спеціальної виховної
роботи з метою їх виправлення. Дослідження перекону-
ють, що такий учень неохоче розлучається зі своїми по-
милковими переконаннями. Коли руйнується система цих
поглядів, учневі потрібно запропонувати нову систему,
яка задовольняла б його потреби, стала б орієнтиром у
житті. Якщо учень усвідомив хибність своїх поглядів і пе-
реконань, він стає більш поступливим щодо пропонованої
йому програми життя і діяльності, починає керуватися
нею за власним бажанням.

У процесі переорієнтації помилкових правових погля-
дів і переконань враховують те, що учні живуть у конкрет-
них умовах, які мають на них певний вплив. Змінити їхні
погляди важко доти, доки вони піддаються впливу попе-
реднього оточення. Наприклад, якщо підліток є членом
негативної вуличної групи, то однією з умов причетності
до неї є дотримання ним тих самих поглядів, якими керу-
ються члени групи. Примусити члена групи змінити свої
погляди важко, оскільки він намагається поводитися так,
щоб це не вимагало ревізії його поглядів. Тому в процесі
правового виховання, коли йдеться про подолання помил-
кових поглядів, потрібно в ряді випадків подбати і про змі-
ну оточення.

Правове виховання школярів покликане також підви-
щити виховну і профілактичну роль школи у попереджен-

ні аморальних, антисуспільних проявів поведінки серед учнів. Знання неповнолітніми певного обсягу правових норм, своїх обов'язків перед суспільством, усвідомлення ними шкоди, відповідальності й покарання за порушення закону сприяє виробленню у них правової свідомості, зобов'язує поводитись у певних рамках, утримує від порушення правил поведінки.

На жаль, окремі вчителі вважають, що проводити виховні заходи з правової тематики необхідно тільки з метою уникнення учнями негативних вчинків, і тому правовиховну роботу організують тільки з педагогічно занедбанними учнями, акцентують увагу тільки на кримінальній тематиці. У таких випадках із поля зору педагогів випадає формування правової культури таких учнів. Адже їм необхідно мати знання і з інших галузей права, знати ті положення, які безпосередньо стосуються неповнолітніх і допомагають їм виконувати свої соціальні функції.

Постановка правового виховання в конкретній школі чи класі залежить від багатьох умов: від рівня морально-правової свідомості учнів, згуртованості учнівського колективу і його громадської думки, стану дисципліни і порядку, наявності важковиховуваних учнів.

Розкриті нами завдання правового виховання учнів слід розглядати не як послідовні етапи правовиховної роботи школи. Вирішення таких завдань здійснюється в органічній єдності та взаємозалежності у навчально-виховному процесі школи і за її межами шляхом реалізації конкретного змісту правового виховання.

Зміст правового виховання учнів визначається особливостями права як регулятивного явища, його суспільними функціями і зростаючим значенням в організації й управлінні суспільством.

Юридичне регулювання охоплює господарські, цивільні, адміністративні, сімейно-шлюбні, природоохоронні та інші суспільні відносини, які стосуються і неповнолітніх. Проте школярам немає потреби знати особливості права,

що виконує регулятивну функцію в усіх сферах суспільних відносин, зокрема тих, які не мають істотного значення для їх виховання.

З огляду на це при визначенні змісту правового виховання доцільно керуватися тим, що школярам треба дати знання таких правових положень, які допоможуть їм правильно обрати лінію поведінки в житті й діяльності, сформувати у них погляди і переконання в необхідності поводитись належним чином. Тому зміст правового виховання має передбачати ознайомлення школярів з основними положеннями, що стосуються державного, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального права, природоохоронної роботи.

У законодавстві державне право посідає провідне місце. Цією норми регулюють найважливіші суспільні відносини, які закріплюють основи організації суспільства і правового статусу особи, устрій держави. Ознайомлення учнів існуванням держави і права допоможе їм зрозуміти роль нашої держави в розвитку суспільства. При цьому важливо розкрити ознаки і загальну характеристику правової держави, діяльність у ній правових інститутів, що спрямована на забезпечення дотримання законності в державі.

Особливим питанням у правовому вихованні є вивчення основних положень конституційного законодавства України. У процесі їх вивчення учні мають усвідомити, що в Конституції України виражена воля українського народу, закріплені основи суспільного і державного ладу, основні права, свободи та обов'язки громадян України, матеріальні та юридичні гарантії цих прав, принципи виборчого права, функції законодавчої, виконавчої і судової влади. При цьому важливо спиратися на відповідні закони України "Про громадянство України", "Про освіту", "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" тощо.

Важливу роль у нашому житті відіграє адміністративне право, яке регулює організацію і діяльність апарату дер-

жавного управління та норми адміністративного права, до яких належить низка правил: санітарних, протипожежних, дорожнього руху, користування транспортом, поведінки в громадських місцях, військового обліку та багатьох інших, що стосуються діяльності різних підприємств, установ, їхніх працівників, а також поведінку громадян.

У процесі засвоєння основних положень адміністративного права учні мають зрозуміти, що коли людина вчинила порушення встановлених загальноприйнятих правил, то на неї накладають адміністративне стягнення. До таких порушень належать: порушення правил дорожнього руху, правил охорони природи, дрібне хуліганство, незаконне виготовлення радіопередавальних пристроїв і користування ними тощо. Важливо наголосити, що адміністративна відповідальність настає з 16 років, показати, які права у цьому сенсі мають служби у справах неповнолітніх.

Під час вивчення окремих положень адміністративного законодавства необхідно більше уваги звертати на дотримання учнями правил поведінки у школі, вимог статуту школи, правил поведінки в громадських місцях, адже вони містять основні вимоги щодо поведінки школярів у школі та за її межами. Ці вимоги охоплюють такі важливі питання життя і діяльності учнів, як ставлення до навчання, праці, шкільного майна, товаришів, старших, дисциплінованість, охайність учнів і багато інших. Якщо учень за роки навчання у школі навчиться дотримуватися цих елементарних правил, сформує у себе відповідні навички і звички, то це буде запорукою того, що він здатний буде у майбутньому виконувати ті вимоги, які ставитимуться до нього у подальшому житті та діяльності.

Кожній людині щоденно доводиться виконувати певні дії: купувати тролейбусні квитки, продукти харчування, відвідувати кінотеатри, брати в бібліотеці книжку тощо. Цим самим вона вступає у відносини, що регулюються нормами цивільного права.

Норми цивільного права визначаються взаємовідносинами між конкретними громадянами, між громадянами і організаціями, між самими організаціями. Цивільне право накладає певні права й обов'язки на громадян і організації. При цьому діти, як і дорослі, вважаються правоздатними, тобто здатними володіти цивільними правами й обов'язками. Вони можуть мати майно, яке їм дісталось в спадщину, мають право користуватися житловим приміщенням, можуть бути авторами віршів чи оповідань. Поділяючи неповнолітні мають знати, що не кожна особа, яка має правоздатність, може самостійно втілювати свої права. Оскільки здатність діяти розумно, правильно розпоряджатися своїм майном, брати на себе певні обов'язки людина набуває у певному віці, закон передбачає поняття цивільної дієздатності, тобто здатності особистості здійснювати потрібні дії для використання своїх прав та обов'язків, і встановлює обсяг цієї дієздатності (повністю дієздатними вважаються громадяни, які досягли 18-річного віку; відносна дієздатність громадян стосується неповнолітніх від 15 до 18 років; часткова дієздатність охоплює дітей до 15 років; обмежену дієздатність суд визнає за тими, хто зловживає алкоголем або наркотиками; повністю недієздатними визнаються судом ті громадяни, які є душевно хворими або розумово відсталими).

Вивчення цивільного права вимагає розкриття таких його положень: поняття різних видів власності та їх захист, поняття приватизації та її форми, поняття і види цивільно-правових договорів, спадкування за законом і заповітом, різні види відповідальності за вчинення шкоди.

У процесі правового виховання важливе місце посідає підготовка учнів до трудової діяльності. Вивчення з цієї метою основних положень трудового права повинно підігравати особливу роль у підвищенні рівня практичної і морально-психологічної підготовки учнів до самостійного життя, формуванні у них усвідомленої потреби в праці.

Адже нинішній учень завтра поповнить ряди працівників підприємств і установ та зустрінеться з багатьма юридичними проблемами, в яких потрібно вміти розбиратися.

Крім морально-психологічної готовності до праці, молода людина повинна знати умови прийняття на роботу і звільнення з неї, про тривалість робочого дня і часу відпочинку, охорону й оплату праці, вимоги трудової дисципліни і матеріальної відповідальності. Оскільки маємо справу з неповнолітніми, то важливо при цьому всі ці питання розкривати з урахуванням тих пільг, які їм надає держава.

У процесі вивчення трудового законодавства особливу увагу слід звертати на усвідомлення учнями необхідності наявності у людини таких якостей, як економічне мислення, ініціативність, підприємливість, відповідальність, творчий підхід до справи, свідомо трудова дисципліна, що є необхідним для продуктивної праці.

У трудовому праві важливе місце посідає питання охорони праці, під яким розуміють систему законодавчих актів і відповідних соціальних, економічних, гігієнічних та організаційних заходів, що забезпечують збереження здоров'я і працездатності людини у процесі праці, зокрема це стосується неповнолітніх.

Враховуючи економічно-правові процеси, які відбуваються в нашій країні, учні мають засвоїти поняття про підприємницьку діяльність, види організаційно-правових форм підприємницької діяльності, форми господарських товариств.

Важливим у правовому вихованні школярів є вивчення ними основних положень кримінального права. Учні повинні чітко уявляти, що таке правопорушення і злочин, відповідальність за підготовку і намір вчинення злочину, співучасть у злочині, вік кримінальної відповідальності в Україні. При цьому слід показати особливості кримінальної відповідальності стосовно неповнолітніх, невідворотність відповідальності за скоєний злочин.

Розкриваючи окремі положення кримінального законодавства, звертають особливу увагу на те, що кримінальна відповідальність неповнолітніх настає з 16 років. З погляду психології це такий вік, коли людина повинна подолати собою, контролювати свою поведінку і приводити її у відповідність до вимог життя, тому вона несе повну відповідальність за свої вчинки. За особливо небезпечні злочини неповнолітні підлягають кримінальній відповідальності з 14 років. При цьому учні мають знати, що високий науково-технічний рівень оснащення експертних установ дає можливість розкрити будь-яке правопорушення і знайти злочинця. Притягнуті до кримінальної відповідальності неповнолітні злочинці відбувають покарання у виховно-трудовах колоніях.

Варто зауважити, що направлення туди підлітків є небажаним. Важко гарантувати, що звідти вони повернуться виправленими. Адже, засуджуючи неповнолітнього на три роки позбавлення волі, судді повинні розуміти, що відправляють його в надто негативне середовище, яке дуже погано вплине на особу.

У такому середовищі підліток перебуває в стовідсотковому закритому злочинному товаристві, яке має свої звичаї, закони. У виховно-трудовій колонії підліток вивчить закони кримінального світу і сам стане на нижчий щабель його ієрархічної будови, матиме тісні зв'язки з цим світом і з таким "багажем" увійде знову в нормальне життя. Ускладнена ресоціалізація породжує підсвідомий потяг до того, щоб знову "сісти", тобто потрапити до звичного "простого" світу, в якому для життя досить електорних рефлексів.

Оскільки значна частина злочинів неповнолітніх спрямована проти життя, здоров'я, свободи і гідності людини, актуальним для правового виховання є формування у школярів поваги до людини, гуманного ставлення до неї. Гуманна людина ніколи не образить іншої, не завдасть їй

душевних чи фізичних травм, не допустить правопорушення чи злочину проти особистості. На жаль, понад 50 % школярів не мають уявлень про якості, притаманні гуманній людині. Деякі молоді люди мають тільки загальне уявлення про гуманізм і його окремі компоненти, вибірково виявляють їх у своїй поведінці. Інші мають життєве уявлення про деякі гуманні якості, нерідко розуміють їх у перекрученому вигляді (наприклад, “товариськість” розуміють як одноставність у приховуванні винуватця негативного вчинку). Треті свідомо заперечують необхідність гуманного ставлення до людини, хоча інколи правильно розуміють окремі гуманні якості. Останнім властиві “усвідомлені” антигуманні прояви.

Під час розкриття поняття групового злочину важливо показати учням справжню суть таких категорій моралі, як товаришування і дружба. Дослідження криміналістів переконують, що значна частина правопорушень скоюється групами неповнолітніх.

Дуже важливо пропагувати ідею необхідності непримиренної позиції до будь-яких правопорушень і злочинів. Йдеться про формування громадянської зрілості учнів, спонукання їх до активної участі захисту суспільства, його багатства від злочинних посягань, про психологічну і практичну підготовку учнів до виконання правозахисних функцій у суспільстві, що покладаються на громадян України. При цьому підкреслюють, що закон не тільки заохочує захист усіма громадянами правопорядку в країні, а й захищає особистість правозаступника від злочинних посягань.

Кримінальне законодавство не стоїть на місці. Розробляються нові його положення, які повніше відповідають сучасним умовам розвитку нашого суспільства, більш ефективно захищають інтереси і права громадян, сприяють зміцненню дисципліни і правопорядку. Вживають заходів щодо підвищення ролі й авторитету міліції, суду і

прокуратури, суворого дотримання незалежності суддів, рішучого посилення прокурорського нагляду, вдосконалення роботи слідчих органів.

Останнім часом посилилась кримінальна відповідальність за бандитизм, хуліганство, згвалтування та інші злочини. Водночас законодавство передбачає можливість відстрочки виконання вироку для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на термін до трьох років, якщо ступінь суспільної небезпеки вчиненого ними злочину невисокий. Знання учнями таких відомостей позитивно впливає на їхню поведінку.

Норми права і моралі регулюють сімейні відносини людей. Тому в процесі правового виховання слід ознайомлювати учнів з основними положеннями шлюбно-сімейного законодавства, до яких належать: умови і порядок укладання шлюбу, розірвання шлюбу, шлюбний контракт, особисті та майнові права й обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків і дітей, опіка і піклування.

Одним із напрямів виховної роботи в сім'ї є підготовка дітей до сімейного життя. Така підготовка в правовому аспекті передбачає виховання у них поваги до особи протилежної статі, почуття власної гідності, почуття сорому й совісті, почуття відповідальності за сімейні справи, за виховання дітей, розуміння необхідності піклування про батьків. При цьому важливо формувати у дітей почуття честі сім'ї, яке відіграє роль морального "гальма" для неповнолітнього в ситуації, коли в нього виникає бажання скоїти негативний вчинок. У хорошій сім'ї є свої традиції, які надають їй стійкості, прикрашають її і допомагають виховувати дітей, формувати у них почуття відповідальності за свої вчинки, почуття сорому за допущений аморальний вчинок чи правопорушення.

Важливим питанням змісту правового виховання учнів є природоохоронна робота. Передусім учнів слід ознайомити з основами екологічного законодавства, тобто розкрити зміст законів про охорону надр, водних ресурсів,

повітря, лісу, фауни, флори, а також розкрити роль людини, у тому числі й школярів, в охороні природи та її збагаченні.

Однак від учнів не слід приховувати, що наявна система природоохоронної діяльності в нашій країні поки недостатньо відповідає вимогам чинного законодавства. Однією з причин є відсутність комплексної, системно організованої передпроектної і передпланової оцінки можливих змін природного середовища. Як наслідок, нерідко в окремих галузях народного господарства розробляють і реалізують проекти, що завдають суспільству непоправних економічних, соціальних та екологічних втрат.

Таким чином, реалізуючи зміст правового виховання, озброюючи учнів знаннями з різних галузей права, які перетворюються на їхні особисті переконання і на цій основі формують у них відповідальне ставлення до своєї поведінки, потребу дотримуватись норм моралі і права, активно використовувати надані їм права і свободи, педагогам потрібно вміло дозувати процес набуття навичок і звичок правомірної поведінки відповідно до вікових та індивідуальних особливостей.

Організація правового виховання учнів вимагає дотримання як загальнопедагогічних принципів виховання, так і специфічних принципів правового виховання.

Реалізація загальнопедагогічних принципів у правовому вихованні має особливості. Так, принцип зв'язку правового виховання з життям вимагає врахування стану дисципліни й порядку в колективі класу і школи, дотримання правопорядку в селі чи мікрорайоні міста при здійсненні правовиховної роботи.

Сама специфіка правового виховання вимагає тісного поєднання його з практичною діяльністю школярів, адже знання права нерозривно пов'язані з повсякденною діяльністю і поведінкою учнів. Кожен має певні права й обов'язки, про які треба пам'ятати у школі, на вулиці, у громадських місцях. Усюди школяр вступає в правові

відносини з іншими людьми чи установами. Тому роз'яснення конкретних законів повинно завжди пов'язуватися саме з життєвими інтересами людей, виходити з їхнього досвіду, брати аргументи з умов, які склалися на даний момент.

Оскільки життя не стоїть на місці, змінюються соціальні відносини, вдосконалюється правова наука, приймаються нові законодавчі акти, про все це потрібно своєчасно інформувати учнів. При цьому слід мати на увазі, що правосвідомість неповнолітніх формується й у процесі стихійного залучення їх до правових знань завдяки спостереженню і досвіду, в ході якого здобувається правова інформація про правові явища і формується відповідне ставлення до них.

Реалізація цього принципу має на меті ознайомлення учнів не тільки з тими правовими актами, які стосуються школярів, а й з тими, що регулюють життя і діяльність дорослих. Цим забезпечується знання учнями сьогоденних вимог суспільства до них і правових норм, якими їм доведеться керуватися в майбутньому.

Принцип виховання особистості в колективі вимагає регулювання складної системи моральних і правових взаємин учнів, виконання ними своїх прав і обов'язків на основі статуту школи, правил поведінки учнів, усунення причин можливих конфліктів, порушень вимог шкільного режиму.

Використання виховної сили колективу у правовому вихованні не повинно призводити до зниження особистої відповідальності учня. Інколи основна відповідальність за погану поведінку того чи іншого учня повністю покладається на колектив. У правовому вихованні важливо наголошувати на особистій відповідальності неповнолітнього за скоєний аморальний вчинок чи правопорушення. Адже будь-яке правопорушення є вольовим, вибірковим вчинком особистості, яка саме тому і є повною мірою відповідальною за це.

Принцип спирання на позитивне в особистості школяра, на його досвід, має свою специфіку у правовому вихованні, коли йдеться про учнів, які допускають порушення дисципліни і порядку. Виховну роботу з такими учнями нерідко перетворюють на щоденне моралізування, виставляння недоліків у боротьбі з ними. Таке ставлення, не спонукаючи цих учнів до кращої поведінки, тільки призводить до їх озлоблення.

Кращих результатів домагаються ті педагоги, які навіть у порушника дисципліни знаходять позитивні якості, намагаються спиратися на них у виховній роботі.

Успіх правового виховання залежить від вимогливості всіх працівників школи. Ретельно продумані, педагогічно обґрунтовані вимоги повинні бути усвідомлені всіма працівниками школи, стати життєвим кодексом закладу освіти. Єдність вимог допомагає забезпечити виконання кожним учнем вимог шкільного режиму і встановленого порядку, контроль за їхньою поведінкою.

Вимога єдності, систематичності та послідовності педагогічних впливів у правовому вихованні зумовлена тим, що в її здійсненні беруть участь педагогічний колектив, батьки і самі учні. Всі ці впливи повинні створювати єдину систему, спрямовану на виховання в учнів правової свідомості й правомірної поведінки.

Дотримання цього принципу полягає у тому, що, розпочинаючи правове виховання нового учня чи класу, вчитель встановлює рівень їхньої правової культури, ступінь сформованості тих чи інших якостей, виявляє, що до нього зроблено іншими педагогами, аби визначити, з чого розпочинати, на чому зосередити свої виховні зусилля, що підтримати, продовжити, розвинути.

Успіх правового виховання учнів залежить від урахування їхніх вікових особливостей, життєвого досвіду. Так, у молодших класах доцільно враховувати, що діти тільки починають поступово засвоювати розпорядок дня, правила поведінки, необхідність виконання доручень учителя.

Згодом обсяг обов'язків збільшується, у дітей підвищується інтерес до морально-правових проблем, відповідальність за свою поведінку перед класом і батьками. Далі поглиблюється увага до морально-правових проблем, акцентується участь у шкільному житті, набувається досвід поведінки.

Таким чином, реалізація цього принципу вимагає, щоб зміст правового виховання враховував не тільки вік учня, а й його правовий статус на певному етапі розвитку. Характер норм права і глибина їх пізнання зумовлюється не тільки віком і розвитком учнів, а й необхідністю їх дотримання у повсякденному житті.

Суть системного підходу стосовно правового виховання учнів полягає в єдності мети, завдань і змісту правового виховання, єдності методів, прийомів і форм правовиховної роботи, єдності й узгодженості дій усіх зовнішніх виховних впливів і самовиховання особистості учня, єдності правової свідомості й поведінки школяра, у врахуванні вікових та індивідуальних особливостей учнів, вивченні, аналізі рівня вихованості учнів і відповідному коригуванні правовиховної роботи, вивченні, узагальненні й поширенні кращого досвіду правового виховання учнів.

Аналіз педагогічної, психологічної та юридичної літератури, досвіду роботи школи дає змогу виокремити специфічні принципи правовиховної роботи школи. Один із них — єдність правового і морального виховання. Цей принцип випливає з того, що основу моралі та права становить єдність, яка виражається в спільності їх основних засад, у тому, що право і мораль є виразниками передової свідомості та волі народу.

Принципи і норми моралі мають загальний характер, охоплюють усі сторони суспільного життя і регулюють взаємовідносини між людьми, їхнє ставлення до суспільства і до держави. Ці моральні норми лежать в основі права і правових відносин. Тільки право і правосвідомість охоплюють вужче коло відносин між людьми та їхніх взає-

мовідносин із суспільством та державою, ніж мораль. Це також зумовлює тісний зв'язок між правом і моральним вихованням.

Необхідність поєднання правового і морального виховання пояснюється й тим, що окремі люди не володіють усіма моральними нормами, нерідко неправильно розуміють їх, особливо це стосується молоді, а тому допускають відхилення від них у поведінці. У такому разі правовими нормами здійснюється контроль за тими, хто порушує моральні норми. Тому правове виховання, як засіб профілактики правопорушень неповнолітніх, повинно постійно здійснюватися як складова морального виховання, а не як “автономна” правова освіта.

У реалізації цього принципу важливо вміло поєднувати моральну і правову оцінки поведінки школяра. На жаль, нерідко використовують тільки правові оцінки відхилень у поведінці школяра (“законно чи незаконно”). Оцінка поведінки тільки з правової позиції є однобічною, обмеженою. Вона звужує ефективність права. Часто ця однобічність виявляється в тому, що переконання починається з погрози, покарання, або при поясненні закону робиться наголос на правових санкціях, на їхній каральній силі, а не пояснюється, чому саме потрібно дотримуватися правил поведінки, вимог законів. Таке переконання не завжди добре сприймається з емоційної та психологічної позицій. Переконувати треба не тільки силою закону, погрозою покарання (про це говорити, звичайно, також треба, але не в першу чергу), а передусім розумністю, доцільністю, необхідністю встановлених у суспільстві норм моралі.

В основі правового виховання має бути передусім виховання культури спілкування з людьми, повага до людей, праці, природних багатств, до матеріальних і духовних цінностей, а вже потім, як наслідок, має бути виховання поваги до закону, права, бо саме в правових нормах, правилах поведінки виражені моральні цінності нашого суспільства. Звідси висновок, що кожен вчинок учня, його

поведінку слід оцінювати передусім з позиції моральних норм. З їх засвоєння, прищеплення звички їх дотримуватися і розпочинається процес виховання взагалі. Для цього не треба особливих знань, адже кожному з дитинства відомо, що аморально красти, грабувати, вбивати, гвалтувати. Але як часто під час пояснення неправильної поведінки чи правопорушення ми задовольняємося відповіддю неповнолітнього, що він не знав про відповідальність перед законом за той чи інший негативний вчинок! Таке помилково пояснення злочину, протиправної поведінки досить часто зустрічається в практиці правового виховання. Це свідчить про відрив правової оцінки від моральної. Адже досить поставити питання: “А хіба не відомо було, що такий вчинок не можна допускати, бо це аморально?” — і наведені пояснення втрачає силу. Моральна оцінка має бути основою правової оцінки вчинку. Переконавати в необхідності дотримання законів треба, але тільки на основі моральних норм.

Тісний зв'язок морального і правового виховання дає можливість глибше зрозуміти правові норми, внутрішньо сприйняти провідні правові положення, а не просто засвоїти їх. Моральна переконаність у необхідності дотримання правових норм зміцнює повагу до права, сприяє виробленню у шкільній молоді своєрідного кодексу поведінки.

Одним із важливих принципів правового виховання є *оперативність*. Реалізація цього принципу передбачає своєчасне вміле пропагування і роз'яснення прийнятих законів чи нормативних актів. Метою її є також організація цілеспрямованої правовиховної роботи в тій чи іншій школі або класі у зв'язку з виявленням певних випадків порушення правил поведінки чи правопорушення. І нарешті, цей принцип вимагає, щоб педагог, отримавши нові відомості про конкретного учня, коригував виховну роботу з ним залежно від змісту отриманої інформації.

У процесі правового виховання учнів дотримуються *принципу поєднання переконання з примусом*. Суть цього

принципу полягає в тому, що у правовиховній роботі, крім засобів переконання, у деяких випадках застосовують і за собою примусу (покарання учня адміністрацією школи, за собою служби у справах неповнолітніх, народного суду). Завдяки примусу недисциплінований підліток чи правопорушник змушений дотримуватися загальноприйнятих моральних норм людського співжиття.

Поєднання переконання з примусом у діяльності педагогічного колективу чи інших виховних інститутів залежить від рівня правової свідомості учнів, з підвищенням якого потреба в застосуванні примусу зникає. Домінуючим у правовому вихованні має бути переконання.

Використання примусу вимагає від педагога почуття міри, аби не допустити образи людської гідності чи порушення законності. Звідси впливає необхідність дотримання принципу законності у правовому вихованні школярів. Це вимагає, передусім, щоб педагоги у своїй діяльності самі суворо дотримувалися норм моралі і права. Вони мають сумлінно ставитися до праці, дотримуватися вимог дисципліни праці, берегти і примножувати народне добро, чесно виконувати доручення, поважати правила людського співжиття, тобто бути взірцем високої правової культури.

Учні також мають права й обов'язки. Відповідно до них вони повинні сумлінно вчитися, чесно працювати, брати участь у громадському житті, берегти шкільне майно, виконувати розпорядок дня тощо. Саме в цьому виявляється їх повага до норм моралі і права. Учні повинні усвідомити, що невиконання ними своїх обов'язків, допущення порушень правил поведінки є також порушенням законності і за такі дії потрібно нести відповідальність. Тим самим розвіюється помилкова думка окремих учнів, що неповнолітні нібито звільняються від відповідальності за скоєні вчинки. Водночас слід мати на увазі, що надмірна увага до каральної функції закону може звести правове виховання до залякування школярів, що є педагогічно недоцільним.

Дотримання *принципу законності* означає і те, що ні педагоги, ні учні, ні батьки не повинні зловживати своїми правами. На жаль, учителі й батьки нерідко допускають порушення учнівських прав із “виховною” метою. Так, із метою затримати учня або домогтися виклику батьків до школи, педагоги забирають в учня портфель; щоб добитися послуху, батьки погрожують “вигнати з дому” сина чи дочку, члени учнівського самоврядування також інколи використовують недозволені методи впливу на учнів. Таким чином, під виглядом боротьби за дисципліну учнів педагоги, батьки й учнівське самоврядування часто порушують права учнів на особисту власність, честь і гідність (обшуки, допити тощо). Дотримання принципу законності вимагає рішучої боротьби з подібними випадками у шкільному житті.

У правовому вихованні важливо дотримуватися *принципу єдності прав і обов'язків школярів*. Єдність прав і обов'язків громадянина України ґрунтується на поєднанні інтересів особистості та суспільства. Конституційні права і свободи громадян забезпечуються широкою системою економічних, політичних і юридичних гарантій. Надаючи першочергового значення охороні прав і свобод громадян, наша держава водночас вимагає від кожного громадянина неухильного виконання своїх обов'язків. Адже демократія — це не тільки права, а й висока громадянська відповідальність. І чим ширшими стають права, тим вищою є відповідальність особистості перед суспільством і державою. Тільки сумлінне виконання обов'язків громадянина сприяє реалізації ним у всій повноті своїх прав.

У своїй практичній діяльності з правового виховання учнів педагоги дотримуються двох умов. Одні намагаються перенести центр ваги правової інформації на заборони і санкції, тобто застерегти учнів від того, що закон не дозволяє. Знання обов'язків без прав сприяє формуванню пасивної особистості, байдужої до явищ навколишнього життя. Інші, навпаки, всю правову інформацію зводять до

розкриття прав молоді. Тоді на такому тлі обов'язки видаються незначними, виникає уявлення про те, що ними можна нехтувати, що їх виконання не є обов'язковим. Таким чином, обидві умови не дають користі. Учням слід демонструвати і їхні права, передбачені законом для активної діяльності на благо суспільства й держави, і їхні обов'язки перед суспільством. За цих умов правове виховання стане важливим засобом формування соціальної активності молоді людини з почуттям високої відповідальності.

Усвідомлення учнями своїх прав і обов'язків відбувається поетапно. На першому етапі учні здобувають знання про сутність правових норм (те чи інше громадянське право чи обов'язок), дізнаються про те, за яких умов ця норма діє, якої поведінки вимагає, що буде у разі порушення цього громадянського обов'язку. На другому — школярі здобувають знання про те, чому цю норму слід виконувати. На цьому етапі права й обов'язки сприймаються учнями як необхідні, а усвідомлення необхідності їх дотримання стає не вимушеним, а свідомим. На третьому етапі права та обов'язки усвідомлюються учнями як єдино правильний і можливий спосіб поведінки. Мотивом реалізації норм у свідомості й поведінці учнів постає почуття морального обов'язку, відповідальності, совісті. У цьому разі права й обов'язки виступають внутрішнім регулятором поведінки школярів. Таким чином, дотримання громадянських прав і обов'язків на перших двох етапах є для учня вирішенням морально-правового завдання на основі аналізу й оцінки сукупності фактів, що визначають вибір поведінки, і тільки на третьому етапі прийняті морально-правові норми виступають як регулятори поведінки, обов'язки виконуються усвідомлено, за звичкою.

Знання педагогами особливостей загальних принципів виховання і специфічних принципів правового виховання дає змогу добирати оптимальний зміст, ефективні методи і форми роботи з формування в учнів правової свідо-

ності, вироблення у них навичок і звичок правомірної поведінки.

Добре відомо, що молодші школярі суворіше, ніж дорослі, дотримуються правил гри і дитячого кодексу поведінки (не брешти, не донось, не будь жадібним, не будь боягузом). На ці риси почуття справедливості дітей і слід спиратися у правовому вихованні молодших школярів. Принципи правосуддя цілком доступні дітям 8—10 років, треба тільки використувувати відповідні сюжетні приклади.

У роботі з правового виховання молодших школярів слід урахувувати морально-психологічні особливості дітей цього віку, зокрема те, що вони сприймають “на віру” все сказане вчителем. Його думка для них часто є більш авторитетною, ніж думка батьків. У цьому віці діти дуже вразливі, емоційні. У зв’язку з цим виховна робота з ними базується на використанні моральних установок, переваг чуттєвого сприймання дитиною життєвих стосунків. На прикладах конкретних ситуацій важливо дохідливо пояснювати дітям категорії добра, зла, жорстокості, справедливості, заздрості тощо. Одночасно в доступній формі треба давати дітям елементарні уявлення про важливі закони своєї країни, правила праці й поведінки у школі, вдома, на вулиці, пояснювати роль людей, які охороняють порядок у місті, селі, прищеплювати повагу до них. Молодші школярі тоді прагнуть дотримуватися цих правил, коли у них формується уявлення про свою відповідальність за порушення дисципліни і порядку, виробляється негативне ставлення до порушників дисципліни.

Правовиховна робота з молодшими школярами на уроках має свої особливості, зумовлені змістом навчального матеріалу і віком дітей. Кожен навчальний предмет у системі початкової освіти містить цінний матеріал для вирішення різноманітних виховних завдань. Одним з основних завдань, яке вирішують під час викладання всіх предметів, є виховання у молодших школярів дисциплі-

нованості як важливої морально-правової якості. Виховання цієї риси в молодшому шкільному віці стає фундаментом правомірної поведінки людини. За умов реалізації цієї категорії учні усвідомлюють свою здатність до моральної оцінки негативних вчинків, порушень дисципліни, порядку в школі.

З метою виховання дисциплінованості вчитель прагне до того, щоб уроки були різноманітними, змістовними, щоб кожне завдання викликало бажання працювати. Слід завжди пам'ятати про темп уроку. Це особливо важливо для першокласників, тому що навчальна праця для них — новий вид діяльності. Слід намагатися не поспішати, уникати перевантаження, щоб усі зрозуміли матеріал, щоб ніхто не відстав, бо той, хто відстав, уже не в змозі буде рухатися далі, стане неуважним, почне порушувати дисципліну.

Важливе значення у морально-правовому вихованні в процесі навчання має емоційний настрій людини. Ось чому уроки, на яких розглядаються ці питання, мають бути емоційно насиченими, викликати переживання, здивування, захоплення, засмучення чи обурення. Доцільно при цьому звертатися до особистого досвіду школярів, пропонувати їм згадати і розповісти про хороші вчинки їхніх друзів, знайомих, дорослих. Крім того, у класному куточку варто завести рубрику “Наші добрі справи”, в якій розміщувати замітки про хороші справи учнів класу.

Особлива роль у морально-правовому вихованні молодших школярів належить читанню і розвитку мовлення. В усіх без винятку темах цього предмета є тексти, які розкривають перед дітьми красу людини, різні сторони її діяльності та стосунків з іншими людьми.

Низка тем з читання дають можливість із року в рік розширювати конкретний зміст моральних і правових уявлень та понять. Цьому сприяє те, що окремі вузлові теми, які пронизують навчальний матеріал усіх початкових класів, мають концентричний характер.

Важливе місце в молодших класах займає тема Вітчизни. Учителі мають можливість щоденно проводити захоплюючі розмови з учнями про нашу рідну Україну, її минуле, сучасне, майбутнє. При цьому важливо формувати в учнів уявлення про те, що герб, прапор і гімн — символи нашої незалежної держави, що наша Вітчизна — Україна, столиця — Київ, що наш прапор — синьо-жовтого кольору, українці цінують його, оберігають як святиню; гімн України — урочиста пісня про Україну, її співають стоячи; герб — відзнака нашої держави у вигляді позолоченого тризуба. У подальшому знання про символи нашої держави розширюються і поглиблюються. На уроках читання учні отримують початкові уявлення про громадянство України, про найважливіші її закони, їм розкривають роль сьогоденної демократії. Читаючи оповідання про життя і працю людей, про їхнє ставлення до своїх обов'язків, до народного надбання, до України, вчителі домагаються повнішого і глибшого усвідомлення дітьми нашої дійсності, значення прав і обов'язків громадян України. Таким чином, у школярів формуються початкові уявлення про норми моралі і права. Аналізуючи вчинки героїв різних оповідань, учні визначають для себе, що є погане і що добре, за що можна поважати людину, а за що не слід осуджувати й карати.

Говорячи про боротьбу зі злом, слід формувати в учнів адекватне уявлення про діяльність органів охорони порядку у місті чи селі. З цією метою проводять бесіди, читають оповідання про прояви мужності працівниками правоохоронних органів у боротьбі з правопорушеннями. Варто при цьому обговорювати події чи факти, які діти самі спостерігають.

Важко переоцінити важливість для морально-правового виховання молодших школярів уроків української мови, які виховують у них любов до рідної мови, розширюють їхні уявлення про Вітчизну, про права та обов'язки людей, правила поведінки, охорону природи тощо.

Певні можливості закладені й в уроках математики. Мовою цифр і фактів ілюструють учням вартість їхнього навчання, ціну комплексу підручників як для одного, так і для всіх учнів класу. Обговорення отриманих даних дасть можливість зрозуміти витрати держави на навчання кожного учня, на освіту взагалі. Подібним чином можна запропонувати учням визначити вартість плати за квартиру і комунальні послуги.

Значні виховні можливості закладені в предметі “Рідний край” (“Людина і світ”), завдання якого — ознайомлення учнів з певними морально-правовими питаннями. Так, під час вивчення теми “Наша школа” програма вимагає ознайомити учнів із режимом перебування в школі, з найпростішими громадськими обов’язками, правилами поведінки під час занять, у їдальні, у спілкуванні з товаришами і старшими, у ставленні до шкільного майна. Вчителі при цьому підкреслюють значення дотримання правил поведінки і вимог шкільного режиму як для самого учня, так і для загального порядку в школі, домагаються від них дотримання цих правил. Звертається особлива увага на виховання у дітей непримиренного ставлення до брехні, хитрощів, лінощів, жорстокості, жадібності та інших негативних людських рис. Вивчення теми “Твоя сім’я” використовується для формування в учнів ввічливого і турботливого ставлення до членів сім’ї, сумлінного виконання ними домашніх обов’язків, дотримання режиму дня, піклування про здоров’я, формування позитивних інтересів.

Тема “Наша вулиця” передбачає ознайомлення учнів із правилами переходу вулиць, які регулюються і які не регулюються, з різними видами переходів, правилами обходу транспорту, правилами поведінки в громадських місцях. Особлива увага при цьому звертається на небезпеку, яку таїть у собі гра на вулиці. Ці знання поглиблюються під час реалізації спеціальної програми з правил дорож-

ного руху. У ході вивчення цих правил значне місце займають різноманітні рольові ігри-заняття: “Поведінка на перерві”, “Де можна гратися”, “На вулиці”, “Світлофор”, “Як іти вулицею і як переходити її”, “Ми — пасажир” тощо.

У темі “Місто (село), де ми живемо” учнів ознайомлюють із правилами поведінки в громадських місцях (бібліотеці, музеї, кінотеатрі, клубі тощо). Особливу увагу звертають на те, щоб учні не штовхалися, не проходили без черги, не запізнювалися на початок сеансу, не розмовляли під час перегляду фільму тощо.

Під час вивчення теми “Рідна країна” учням розповідають про назву нашої держави — України, її столицю — Київ, прапор, герб, гімн тощо.

У темі “Природа навколо нас” особливу увагу звертають на дотримання учнями правил поведінки під час екскурсій на природу, на демонстрацію праці людини з використанням та охорони природних багатств, організацію дітей на допомогу дорослим в охороні природи.

Значні можливості для морально-правового виховання молодших школярів закладені в трудовому навчанні. Воно сприяє вихованню в учнів волі, дисциплінованості, організованості, самостійності, почуття обов’язку й відповідальності, а всі ці якості зрештою виявляються у правомірній поведінці школяра. Крім того, учні вчаться дотримуватися правил техніки безпеки під час користування різноманітними інструментами, ознайомлюються з правилами техніки безпеки на будівельних майданчиках, на тваринницьких фермах, у тракторних бригадах, на заводах та фабриках, що відвідують під час екскурсій.

Вивчення природознавства дає можливість розширити і поглибити отримані учнями природоохоронні знання з курсу “Рідний край”. Ознайомлення учнів із рослинами, комахами, птахами і тваринами дає змогу виділити види, які вимагають охорони, бо їх стає дедалі менше. Учні дізна-

ються про Червону книгу, куди внесено назви тварин і рослин, яких залишилось мало або які зовсім зникають. Червоний колір книги — це попередження, сигнал тривоги: збережіть тварин і рослин, не допустіть їх знищення. В учнів формуються поняття: “охорона природи”, “охорона рослин”, “охорона тварин”, “зелений друг” тощо.

У процесі вивчення природознавства в учнів формуються початкові уявлення про дбайливе ставлення до земельних угідь, про боротьбу з ярами, про розумну розробку корисних копалин, про боротьбу за чистоту річок, озер, водоймищ, про збереження їх багатств від хижацького винищення. Учні мають знати, що Конституція України зобов'язує людей берегти природу, а вони повинні допомагати старшим у цій справі. Діти отримують перші уявлення про заповідники, завдання щодо збереження куточків дикої природи в нашій країні.

Вихованню у молодших школярів любові до тварин сприяє створення у школі “живого куточка”, організація в ньому догляду за тваринами. Практичну участь дітей у справі надання допомоги “братом нашим молодшим” можна доповнити психологічними вправами для дітей із метою виявлення їхнього ставлення до таких моральних категорій, як добро, зло тощо. Ці вправи доцільно виконувати у вигляді розв'язання проблемних ситуацій таких типів: а) ситуація-проблема, що становить конкретний випадок із життя, який вимагає прийняття рішення дітьми; б) ситуація-оцінка, коли проблема вже вирішена, вимагає тільки оцінки дітьми цього рішення; в) ситуація-ілюстрація, коли вчитель за допомогою конкретного випадку з життя розповідає про певний спосіб прийняття рішення; г) ситуація-вправа, що є випадком, описаним вчителем так, щоб учні виконали певну дію.

Морально-правові знання, отримані молодшими школярами на уроках, у поєднанні з їхніми власними спостереженнями, певна практична діяльність з підтриманням дисципліни і порядку в класі та за його межами, збережен-

ни навколишнього середовища відіграють важливу роль у світоглядному, моральному та правовому вихованні дітей, формуванні їхньої правової культури.

Особливе місце у правовому вихованні учнів належить курсу “Основи правознавства”. По суті, це єдиний предмет, під час вивчення якого провадиться цілісна робота з поглиблення і систематизації правових знань, а також поглиблення уявлень учнів про право, отриманих ними під час вивчення інших предметів і на основі їхнього життєвого досвіду.

Досвід викладання правознавства переконує, що поставлене перед учителем завдання — дати учням цілісне уявлення про державу і право України, систему знань про основні функції й органи нашої держави і права, принципи і норми права, про роль держави і права в розбудові незалежної України — може успішно виконуватися при вивченні цього курсу.

Програма з правознавства передбачає вивчення основних відомостей про державу, конституційне законодавство України та окремі галузі законодавства України (трудова, екологічна, цивільна, про підприємницьку діяльність, житлова, шлюбно-сімейна, адміністративна, кримінальна тощо), про органи, які забезпечують законність і правопорядок. Таким чином учні отримують у доступній формі й у певній системі обсяг знань, які в цілому становлять основи юридичних наук.

Учитель правознавства, крім дотримання загальнодидактичних принципів, вдалого добору форм і методів навчання, вимагає врахування специфічних для нього моментів. Передусім дуже важливо вивчати рівень правової культури учнів, особливо важковиховуваних і неповнолітніх правопорушників, ставлення їх до вимог законів, норм моралі та правил співжиття, виконання вимог шкільного режиму, їхню участь у правоохоронній роботі. Це дає можливість учителю вести на уроках конкретну розмову, коригувати правову свідомість і поведінку учнів, спиратися

на відомі учням факти, “прив’язувати” до них навчальний матеріал, домагатися “перенесення” його учнями в конкретну життєву ситуацію.

Вивчення правознавства вимагає посилення зв’язку основних правових положень з їх моральною основою, допомагає формувати в учнів уміння давати моральну оцінку явищам і фактам, показати, як утверджуються норми моралі, яка рішуча боротьба має вестися з аморальними проявами окремих людей. Кожен із розділів курсу, який розкриває основні положення змісту певної галузі права, насичений великою кількістю морально-правових проблем. Зміст цих галузей права сприяє формуванню в учнів сумлінного ставлення до праці, бережливості до різних видів власності, поваги до особистості людини, вміння поєднувати особисті й колективні інтереси, почуття громадянськості та відповідальності за свою поведінку. Тому вчителю слід чітко уявити собі виховну функцію кожної теми, вміло реалізувати її, не допускаючи зайвого моралізування.

Викладання правознавства пов’язане з використанням значного фактичного матеріалу. Вчителі старанно добирають до кожного уроку приклади. Розбираючи, наприклад, якийсь вчинок неповнолітнього, розкривають причини, що призвели до цього вчинку, аналізують його наслідки, той негативний вплив, який він має на оточення. При цьому дуже важливо оцінити подію з правового та морального поглядів, звернути увагу на відповідальність перед законом підлітків і батьків.

Дуже важливо мати на увазі, що надто детальна розповідь про способи вчинення злочину чи про методичку їх розкриття може викликати нездоровий інтерес до правового матеріалу. Крім того, нерідко спостерігається, що вчителі надто часто використовують негативні приклади для ілюстрування тих чи інших правових положень, що також рідко дає користь, бо йдеться про те, як “не треба”

поводитись у тій чи іншій ситуації. Отже, потрібне почуття міри.

Під час вивчення основних положень різних галузей законодавства особлива увага звертається на конкретизацію прав і обов'язків неповнолітніх. Так, під час висвітлення питання трудового законодавства необхідно спеціально ознайомити учнів з правами підлітка на виробництві, з його юридичною відповідальністю.

Досвід роботи вчителів переконує, що вони творчо підходять до викладання правознавства, домагаються різними шляхами міцного засвоєння учнями знань, перетворення їх на переконання. Вони стимулюють пізнавальний інтерес й активне ставлення школярів до опанування правових знань, залучають їх до самостійної роботи над правовим матеріалом, працюють над добором до уроків практичного матеріалу, пов'язуючи теорію з актуальними проблемами сучасності.

Одним із шляхів активізації учнів на уроках правознавства є проблемний виклад навчального матеріалу. Правовий матеріал багатий на можливості створення проблемних ситуацій. Тут використовуються суперечності, які є між науковим і суто життєвим розумінням норм права. Цьому сприяє, наприклад, постановка вчителем проблемних запитань.

Ефективним засобом активізації учнів стало проведення на початку уроку тематичного інформування з питань права. Чотири — п'ять хвилин триває розмова з теми, так чи інакше пов'язаної з правовим вихованням учнів. Такі повідомлення, підготовлені учнями під керівництвом учителя, викликають інтерес у школярів до правових знань, фактів, подій. Водночас учні привчаються збирати правову інформацію, аналізувати її, робити висновки, передавати її іншим.

Кращому засвоєнню знань сприяє і такий засіб, як організація зустрічей із працівниками державних органів, керівниками підприємств. На уроки під час вивчення бага-

тьох тем можна запросити представників міліції, суду, прокуратури, виконкому місцевої ради тощо. Такі виступи викликають жвавий інтерес в учнів, допомагають їм не тільки краще засвоїти програмний матеріал, а й правильно оцінити різні факти суспільного життя і власного досвіду.

Запрошеному на урок представникові державного органу чи підприємства вчитель надає методичну допомогу, характеризує клас, його інтереси, рівень розвитку, зацікавленість правовими проблемами, стан дисципліни. Дуже корисно проводити екскурсії на підприємства, до міської чи сільської ради, до відділу міліції і т. ін. Так, під час вивчення питання про місцеве самоврядування розпочату на уроці розмову продовжують у місцевій раді. Голова виконкому ознайомлює учнів з організацією роботи ради, з роботою її постійних комісій. Діти дізнаються, що комісія з народної освіти контролює роботу всіх дитячих закладів, опікується харчуванням дітей, забезпечує транспортування учнів до школи із сусідніх сіл, ремонтом школи та літнім відпочинком школярів.

Одним зі шляхів глибокого засвоєння правового матеріалу є використання логічних завдань на уроці. Матеріал для таких завдань береться з різних джерел: газет, журналів, творів художньої літератури. Використовують їх найчастіше для перевірки міцності засвоєння знань учнями, для закріплення вивченого матеріалу. Інтерес до виконання пізнавальних завдань пояснюється тим, що в процесі їх вирішення не тільки відбувається поглиблення знань учнів, оволодіння ними раціональними способами розумової діяльності, розвиток інтересу до навчання, а й формується готовність керуватися засвоєними знаннями на практиці. Таку виховну роль може виконати тільки система пізнавальних завдань, що впливає зі змісту та логіки навчального процесу, стосується емоційної сфери свідомості учня, спирається на його інтерес.

Розв'язування правових задач передбачає умовне залучення учнів до правових ситуацій з усією їх складністю і

суперечністю, що допоможе їм побудувати в майбутньому правильну лінію поведінки. Пізнавальні задачі ознайомлюють учнів із правовими фактами, розширюють і конкретизують їхні уявлення про право. Оскільки відповідь не завжди можна знайти в готовому вигляді у навчальному посібнику, то учням доводиться звертатися до додаткової літератури. Це сприяє розвитку самостійного мислення, творчої наукової діяльності учнів.

Крім того, аналіз учителем анкет під час підготовки до заняття дає йому змогу заздалегідь передбачити хід обговорення того чи іншого питання на уроці, побачити, на кого можна розраховувати, кого підтримати, а чиї погляди розкритикувати. Все це вимагає від учителя великої тактовності, вміння в доброзичливій формі виправити помилки, спонукати до перегляду помилкових уявлень та прийняти запропоновані учневі в ненав'язливій формі погляди.

Для аналізу і роздумів у процесі вивчення навчального матеріалу пропонуються:

1) факти, що містять у собі певну кількість позитивних і негативних явищ, у ході аналізу яких можна визначати характер і мотиви поведінки особистості, провідні моральні якості;

2) тексти, що містять суперечливі відомості про поведінку, вчинки людей у тих чи інших життєвих ситуаціях, а також питання, що передбачають альтернативні розвідки. З їх допомогою навчають школярів виділяти провідні прояви особистості, аргументувати й обґрунтовувати поведінку і вчинки людей;

3) обговорення на уроках самостійних робіт учнів, у яких виражене їхнє особисте ставлення до явища, що розглядається. Теми робіт слід добирати таким чином, щоб вони були спрямовані на моральний розвиток учнів.

Здійснюючи правовиховну роботу на уроках, слід особливо увагу приділяти тому, щоб у школярів вироблялась єдність правової свідомості і поведінки. Розбудова націо-

нальної школи вимагає подолання певної академічності правових знань, їхньої відірваності від гострих питань сьогодення. Важливо на уроках не уникати гострих запитань учнів, а намагатися з'ясувати їхні думки, переконливо, доказово аргументувати свою позицію, аналізувати злободенні проблеми, давати учням орієнтири в діях і поведінці.

Треба вчити учнів, особливо середніх і старших класів, аналізувати правові факти, формувати вміння піднімати голос на захист справедливості, виступати проти громадської пасивності. Все це сприятиме формуванню у молоді дієвості, активності, почуття справедливості, сміливості, чесності, нетерпимості до недоліків.

Кращі педагоги пропагують як одну з основних у навчальному процесі ідею навчання без примусу. У правовому аспекті ця ідея має особливе значення. По-перше, примус із підвищенням голосу з боку педагога, аби викликати страх перед покаранням, не кращий засіб правового виховання, оскільки викликає опір вихованця, небажання користуватися своїми правами і виконувати свої обов'язки; по-друге, правовий матеріал у будь-якому предметі робить його викладання набагато цікавішим, стимулює його вивчення без примусу.

Загалом навчальний процес має великі можливості для правового виховання учнів, створення надійної бази для організації позаурочної правовиховної роботи. Але при цьому при доборі правового матеріалу слід уникати дублювання, забезпечувати систематичність і послідовність формування правової свідомості і правомірної поведінки учнів.

Таким чином, виховні можливості навчального процесу визначаються правовим змістом навчальних програм й організацією навчально-пізнавальної діяльності учнів для його засвоєння. Ці можливості залежать також від особистості вчителя, характеру взаємовідносин учнів у навчальному процесі, й — особливо — учнів і вчителів.

Контрольні завдання та запитання

- 1. Визначте мету та завдання правового виховання учнів на уроках “Основи правознавства”.*
- 2. Охарактеризуйте виховні можливості уроку. Яку роль відіграє вибір проблеми у процесі вирішення виховних завдань?*
- 3. У чому полягає формування правової культури?*
- 4. У чому полягає виховання активної правової позиції?*
- 5. Розкрийте методiku організації та проведення виховних заходів з курсу “Основи правознавства” у школі та під час позакласної роботи.*

Розділ 11

КАБІНЕТ ПРАВОЗНАВСТВА В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Шкільний кабінет правознавства та його роль у навчанні, вихованні та розвитку учнів. Обладнання кабінету та робота з ним. Організація навчального процесу в умовах кабінету.

Шкільний кабінет правознавства в наш час став осередком правової освіти в школі. Про предметні кабінети написано чимало праць. Доцільно зупинитися на особливостях створення та методиці роботи в кабінеті правознавства як своєї лабораторії правових знань. Передусім кабінет правознавства виконує навчально-виховну функцію, тому варто розглянути його як матеріальну базу викладання та творчу лабораторію вчителя.

Велика кількість молодих учителів розпочинає свою роботу з комплектування та обладнання кабінету. Ті посібники, які вже є в кабінеті, учитель теж має вивчити. У кабінеті повинні бути необхідні посібники, підручники, наочні посібники, технічні засоби навчання.

У кабінеті мають бути тільки ті речі, які дійсно необхідні вчителю для роботи. Якщо молодому вчителю у спадок

під попереднього колеги по роботі дістався кабінет, переповнений застарілими речами та технічними засобами, то не слід займатися беззмістовним накопиченням і перетворювати клас на “кладовище” непотрібних речей. Особливо не стосується застарілих наочних посібників, зламаної вишпуратури, яку не можна відремонтувати.

Із технічних засобів навчання в кабінеті педагогові варто мати: діапроектор, фільмоскоп, телевізор, магнітофон.

Для кабінету правознавства найбільш зручними є секційні меблі, де можна розмістити технічні засоби навчання, правову бібліотеку, розробки уроків, факультативних занять, інші необхідні матеріали.

Багато дискусій триває з приводу настінних стендів у кабінеті правознавства. На таких стендах повинні бути розміщені портрети видатних юристів, друковані тексти з Конституції України, окремих галузей законодавства, новинки правової науки.

Однак укомплектованість кабінету навчальними посібниками не перетворює його на лабораторію. Цим забезпечується лише нормальне функціонування навчального процесу. Тільки творчий пошук учителя робить кабінет правознавства справжньою лабораторією правових знань. Складовою кожного кабінету правознавства є його бібліотека (див. розділ 13).

У кабінеті правознавства можна зберігати й використовувати в процесі навчання різноманітні тематичні репродукції, творчі роботи учнів, фотографії зустрічей учнів із відомими діячами юридичної науки, правових екскурсій учнів до відомих в Україні історико-правових центрів. Звичайно, кожне нове покоління школярів-дев'ятикласників може використовувати їх у навчальному процесі.

Контрольні завдання та запитання

1. Охарактеризуйте місце та роль шкільного кабінету з курсу “Основи правознавства” у навчанні, вихованні та розвитку учнів.

2. Визначте роль обладнання кабінету з курсу “Основи правознавства” та особливості роботи з ним.

3. Яким чином здійснюється організація навчального процесу з курсу “Основи правознавства” в умовах кабінету?

Розділ 12

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА БАЗА ВЧИТЕЛЯ ОСНОВ ПРАВОЗНАВСТВА

Особистісність та професійна компетентність учителя правознавства. Викладання правознавства в сучасній школі як багатогранна творча діяльність учителя. Характеристика навчально-методичної літератури вчителя курсу “Основи правознавства” та робота з нею.

Педагогічна діяльність учителя правознавства вимагає від нього перш за все фахової освіти, тобто володіння системою спеціальних знань, умінь і навичок, необхідних для реалізації функцій, пов’язаних із цією професією.

Вчителю правознавства для успішної педагогічної діяльності необхідно набути психолого-педагогічних знань, розвивати свої здібності, оволодіти педагогічною майстерністю і педагогічною технікою безпосередньо у процесі практичної роботи в школі.

Учителя часто порівнюють з актором. Порівняння це виправдане, але з тією відмінністю, що вчитель має справу з постійною аудиторією (класом) і не тільки впливає на неї, а й взаємодіє, утворюючи з нею єдине ціле. В актора багато ролей, у вчителя — тільки одна, але виконується

вона в різних ситуаціях, і тому є багатогранною. До того ж учитель є і декоратором, і спеціалістом з технічних засобів. Спільним у діяльності вчителя й актора є ґрунтовна підготовка, від якої залежить успіх. Порівнюючи вчителя з актором, слід зазначити, що останній має змогу проводити репетиції своїх виступів, а в учителя таких репетицій немає. Його єдина репетиція — підготовка, помножена на досвід.

До головних рис артистизму вчителя методисти зараховують такі: висока професійність та ерудиція, освіченість, досконале володіння педагогічним ремеслом; допитливість, жага до пізнання “професійних таємниць”, здатність захоплюватися, сумніватися та відчувати нове; вміння знаходити правильне, точне та безпомилкове педагогічне рішення, яке сприятливо впливає на вихованців; чарівність, оригінальність (спроможність завойовувати увагу, почуття, розум, уяву та волю вихованців, уміння закохувати в себе, вести за собою, спонукати оточуючих до перетворень); емоційність та індивідуальність викладу матеріалу, почуття гумору; гармонія між зовнішніми і внутрішніми характеристиками особистості вчителя; пластика поведінки (мова рухів, виразність тіла тощо); співтворчість учителя й учнів; наявність творчого стилю (сукупність характерних якостей викладача як людини і професіонала).

Учитель правознавства повинен уміло володіти педагогічною технікою, яка означає системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, використовуваних для досягнення педагогічних цілей.

Педагогічна технологія — це продумана в усіх деталях модель спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу з безумовним забезпеченням комфортних умов для вчителя та учнів.

У системі освіти поняття “педагогічна технологія” вживається в трьох категоріях: загальнопедагогічній, пред-

метній, локальній (модульній). Вона становить технологію окремих частин навчально-пізнавального процесу, окремих видів діяльності, формування понять, виховання окремих особистісних якостей, технологія заняття, технологія повторення, технологія корекції та контролю навчального матеріалу, технологія самостійної роботи тощо. Найважливішою умовою ефективності педагогічних технологій є застосування особистісно орієнтованих технологій, що становлять об'єднані у певних сполученнях форми, методи і засоби навчання. Особистісно орієнтовані технології припускають відмову вчителя від авторитаризму в процесі спілкування з учнями. Це необхідно для створення між ними партнерських відносин, що значно впливає на якість засвоєння знань.

Педагогічна техніка містить комплекс умінь, необхідних учителю для ефективної взаємодії з учнями у будь-яких ситуаціях (мовні вміння, пантоміміка, розумне керування собою, доброзичливий та оптимістичний настрій, елементи вмінь актора і режисера).

Педагогічна техніка — це передусім сукупність методичних засобів, які спираються на знання предмета, на методи, форми та засоби навчання, система вербальних і невербальних засобів спілкування, спеціальні вміння, якими користується вчитель у своїй діяльності та які здійснюють вплив на учнів.

Поняття “педагогічна техніка” нараховує три групи компонентів. Перша пов'язана з умінням учителя управляти своєю поведінкою: володіння своїм організмом (походінка, міміка — своєрідне мистецтво виражати думки, почуття, настрої та стани рухами мускулів обличчя, пантоміміка, пластика), емоціями і настроєм (“зняття” надлишкової психологічної напруги, створення творчого самопочуття), технікою мови (дихання, постановка голосу, дикція тощо); увага, спостережливість, уява. Друга пов'язана з умінням впливати на особистість учня та навчальний колектив і розкриває технологічний бік процесу на-

вчання і виховання: дидактичні, організаторські, конструктивні, комунікативні уміння; технологічні прийоми пред'явлення вимог; керування педагогічним спілкуванням; організацію колективної творчої діяльності, "вміння вибрати правильний стиль і тон у взаємодії з вихованцями, вміння керувати увагою, відчуття темпу, навички управління і демонстрації свого ставлення до вчинку тих, хто навчається". Третя пов'язана зі ступенем зворотного впливу на вчителя компонентів перших двох груп, що виходили від викладача і перероблені у свідомості особистості й колективу. Між названими компонентами педагогічної техніки є діалектичний зв'язок. Завдяки оволодінню педагогічною технікою в навчально-виховній роботі вчителя з'являються простота, природність, що є важливими ознаками педагогічної майстерності. Однак педагогічна техніка лише тоді ефективна, коли вчитель до навчання і виховання підходить творчо. Технікою для викладача є методика викладання. Вчитель, який володіє педагогічною технікою, робить все легко, просто, природно.

У наш час, коли потік правової інформації, нормативно-правових актів швидко зростає та змінюється, вчитель не може обійтися без самовдосконалення і самостійного поповнення здобутих знань. Для учителя це має особливе значення, бо неможливо навчити більшому, ніж знаєш і вмієш сам.

Як показує досвід, є два шляхи підвищення професійного рівня вчителя: самоосвіта та підвищення кваліфікації. Форми самоосвіти суто індивідуалізовані. Вони визначаються недоліками в теоретичній та методичній підготовці вчителя, які виявляються в його практичній діяльності. Звичайно, встановити їх допоможе тільки самоаналіз.

Учитель-початківець курсу "Основи правознавства" не повинен засмучуватися, якщо з самого початку теорія та практика викладання не будуть збігатися. Зі зростанням його професійного рівня вони все більше і більше будуть

поближатися одна до одної. Через це проходять усі молоді вчителі.

Ліквідувати недоліки в теоретичних знаннях допоможе наукова, навчально-методична література. Вчитель курсу "Основи правознавства" повинен бути в курсі нових публікацій з юридичних дисциплін. Самоосвіта неможлива без читання газет та журналів, у яких публікується нове законодавство України, зокрема таких: "Голос України", "Урядовий кур'єр", "Право України". При цьому необхідно підбирати для роботи найбільш важливу і цікаву інформацію.

Рівень професіоналізму вчителя багато в чому залежить від рівня його загальної культури. У зв'язку з цим учитель правознавства повинен регулярно читати художню літературу, стежити за пізнавальними телепередачами, відвідувати культурні заходи.

Моральні якості вчителя правознавства теж відіграють важливу роль, їх можна визначити як сукупність моральних принципів, норм, почуттів, цінностей, переконань та ідеалів, які вчитель перетворює у мотивацію своєї педагогічної діяльності та повсякденної поведінки.

Без високих моральних якостей ніяка майстерність, ніякі прийоми і методи не забезпечать створення тієї довірливої, творчої обстановки, умов педагогічного спілкування з учнями за яких можлива їхня мобілізація, мотивація успішного засвоєння навчальної дисципліни. Моральні якості вчителя мають вирішальне значення у здобутті ним авторитету, без якого жодне навчання і виховання немислимі.

Уміння перетворити у життя моральні цінності характеризують рівень моральної культури, під якою розуміється дотримання всієї сукупності моральних норм поведінки, що установились у суспільстві.

Моральний авторитет учителя — це сила морального впливу, що спирається на особистісні духовні якості, які отримали визнання оточення. Моральний авторитет зале-

жить не стільки від посади, стану, скільки від особистих якостей. Треба, щоб учителя поважали не лише як викладача, а як професіонала у своїй справі, як розумну людину.

Щоб учителя поважали, він повинен бути сумлінним, чесним, працьовитим, справедливим, принциповим, морально чистим; правдивим, скромним і самовідданим; об'єктивним в оцінюванні знань і вмінь; чуйним, міг безкорисливо допомогти учням у важкі хвилини життя.

Ці якості мають бути щирими, непідробними і виявлятися у всіх життєвих ситуаціях. Він мусить уміти розв'язувати моральні конфлікти не методом адміністративного тиску, а шляхом знаходження розумних рішень; непримиренно ставитися до зла, несправедливості, нечесності, моральної неохайності; не зловживати довірою учнів, не нагадувати їм про давно врегульовані конфлікти. У стосунках учитель мусить знаходити потрібний тон, враховуючи індивідуальні особливості, насамперед інтереси учнів. І звичайно, найголовнішою якістю вчителя є справедливість.

Складовою самоосвіти вчителя є його спілкування з колегами. У професійних розмовах проходить обмін досвідом, розглядаються різноманітні методичні проблеми. Під час цих дискусій і з'ясовуються позиції, йде пошук найкращих варіантів навчання. Дуже часто таке спілкування дає учителю більше, ніж вивчення спеціальної літератури. У цьому контексті вчитель правознавства мусить відвідувати уроки своїх більш досвідчених колег. Їх досвід викладання предмета в школі буде корисним для становлення молодого вчителя як професіонала. Причому слід відвідувати уроки не лише правознавства, адже на уроках досвідчених учителів-предметників можна взяти чимало з методики викладання, тому передові ідеї варто використувати у своєму педагогічному становленні.

У процесі педагогічного становлення молодого вчителя важливу роль має спілкування з учнями та їх батьками,

особливо цьому слід навчатися молодому вчителю. Учитель правознавства — перш за все юрист, а юрист мусить налагодити з батьками контакт і бути постійним їх консультантом.

Вивчають школярів не тільки на уроках, а й у позашкільний час. Спілкуючись із ними, необхідно уникати упередженості. Це буде сприяти встановленню між учителем та учнями невимушених, більш довірливих стосунків. Краще зрозуміти школярів учителю можуть допомогти і теоретичні праці з педагогіки та психології. Таких праць у наш час достатньо, тому вчителю доведеться тільки визначитися з їх вибором.

Курс, який викладається в педагогічних інститутах, покликаний сформувати педагогічну майстерність при викладанні правознавства. Тому слід звернути увагу на аспекти, якими повинен володіти вчитель.

Як відомо, основна зброя вчителя — слово. Що необхідно для того, щоб воно стало справжньою силою в устах молодого вчителя? Перш за все, вчитель повинен вільно володіти правовим матеріалом, який вивчав у ВНЗ. Тоді під час проведення уроків він не буде прив'язуватися до шкільного підручника. Важливу роль у цьому контексті має культура мови права. Якщо вчитель буде використовувати неправильні мовно-правові звороти, акценти у визначеннях правових понять, це буде дратувати учнів і викликати недовіру до вчителя.

Мова вчителя курсу “Основ правознавства” повинна бути особливо образною, яскравою, містити велику кількість порівнянь, прикладів. Важливо для вчителя вміти змінювати інтонацію, виділяючи головне та другорядне, підкреслювати голосом важливі положення, вміти виразно прочитати юридичний термін, уривок з нормативно-правового акта. Важливим елементом є дикція вчителя. Він мусить гарно та чітко вимовляти кожне слово. Важливим є те, що за умов гарної дикції вчитель може говорити

тихо, а це менше стомлює учнів, і до того ж гарна дикція створює чудову робочу атмосферу серед школярів.

Тому, у зв'язку із зазначеним та з метою самоосвіти, вчителю правознавства буде корисно мати у своєму арсеналі літературу з ораторської майстерності та красномовства. Це допоможе повніше використати можливості і силу слова. Корисно також перечитувати підручник педагогіки для ВНЗ, де чимало матеріалу приділено поведінці вчителя на уроці.

Важливу роль у процесі навчання учнів відіграє вміння вчителя поводитися на уроці. Дуже часто молодий педагог не вміє цього робити. Часто ходить по класу, відволікаючи учнів, або “завмирає” біля столу протягом цілого уроку. Виробити вміння поводитися на уроці допоможуть постійні тренування. Хоча, не надаючи переваги зовнішнім атрибутам, зазначимо, що вирішальну роль відіграє передусім ерудиція вчителя, його особистість як професіонала.

Важливим елементом роботи кожного вчителя є формування навчально-методичної бази предмета. Не секрет, що вчитель її формує починаючи зі студентської лави протягом усього педагогічного життя. До його навчально-методичної бази входять підручники з галузей права, сучасні підручники з курсу “Основи правознавства” та тексти найважливіших конституційних і галузевих законодавчих актів, довідники, словники, енциклопедії з правознавства. Наукова, навчально-методична література та фахові періодичні видання зміцнюють навчально-методичну базу.

Вчитель повинен уміти накопичувати навчально-методичну базу й раціонально її використовувати. Слід висловити кілька методичних порад і в цьому напрямі роботи вчителя. З першого дня роботи в школі, вивчаючи програму з курсу “Основи правознавства”, слід створити картотеку навчально-методичних видань за кожною з тем курсу і наповнювати її постійно та безперервно виписками, дру-

ишими виданнями. Варто до цієї картотеки включити виписки з педагогічної та методичної літератури. Всі записи слід систематизувати і зберігати в тематичних папках, картотеку — в спеціальних ящиках чи в електронному вигляді на ПЕОМ.

Ще одним важливим елементом сходження до вчительського професіоналізму є формування архіву. До нього включають плани уроків, факультативних занять, розробки з позакласної роботи, методичні розробки уроків інших учителів, матеріали педагогічних читань, окремі публікації. Матеріали архіву вчителя теж можна систематизувати за темами і зберігати в папках чи електронному вигляді на ПЕОМ. Радимо зберігати матеріали навчально-методичної бази вчителя в класі, щоб у будь-який момент можна було ними скористатися в навчально-виховному процесі.

Безумовно, з метою вдосконалення та підвищення рівня своєї освіти вчитель правознавства повинен періодично підвищувати свою кваліфікацію. Це можна робити організовано в школі, беручи участь в експерименті, або самостійно за індивідуальним планом. Важливу роль у цьому плані мають цільові стажування та курси в педагогічних ВНЗ України.

Узагальнимо та підсумуємо сутність особистісної та професійної компетентності вчителя курсу “Основи правознавства”, визначимо орієнтири для молодого вчителя. Учитель правознавства повинен уміти визначати мету кожного уроку, добирати форми та методи викладання предмета, навчальний матеріал, забезпечувати реалізацію поставленої мети. Учитель має вміти виділяти в підбраному матеріалі головне, необхідне для формування правових знань учнів, методично обробляти зміст навчального матеріалу відповідно до вікових і пізнавальних можливостей школярів. Він повинен використовувати міжпредметні зв’язки у викладанні правознавства, вміти складати план-конспект уроку, володіти педагогічною майстерністю про-

ведення уроків, формувати навчально-пізнавальні завдання, створювати на уроках проблемні ситуації, активно використовувати ТЗН. Крім того, аналізувати, коментувати й оцінювати знання учнів, уміти організовувати перевірку їх знань відповідно до сучасних вимог, готувати школярів до заліків та іспитів.

Учитель повинен навчити школярів працювати з правовими джерелами, нормативно-правовими актами, енциклопедичними та довідковими виданнями. З метою самостійного оволодіння знаннями, слід учити школярів виконувати різні завдання, вести записи в зошитах, складати плани, тези, конспекти відповідей, організовувати та якісно виконувати домашню роботу, учити школярів рецензувати, аналізувати й оцінювати відповіді товаришів, виступати з доповідями, рефератами, вміти брати участь у дискусіях під час обговорення й відстоювати правоту своїх думок переконливо й доказово.

До професійно значимих якостей особистості вчителя належать педагогічні здібності, які передбачають відповідну спрямованість особистості вчителя; знання індивідуальних якостей тих, хто навчається; психологічну культуру — здатність тонко відчувати настрої, переживання слухачів, курсантів, студентів, ділові якості (спеціальні педагогічні вміння, навички, досвід); риси характеру (вміння спілкуватися з тими, хто навчається).

Необхідними компонентами педагогічної майстерності є професійно значимі особистісні риси та якості й гуманістична позиція вчителя. Особистість учителя характеризується й професійно-педагогічною спрямованістю. В її основі — потреба в педагогічній діяльності. Широко відомі й вимоги до особистості вчителя, зокрема такі: високий рівень підготовки за спеціальністю, широка наукова ерудиція, знання методики викладання, її останніх досягнень, основних етапів її розвитку і зв'язків з іншими науками, вміння бачити перспективи розвитку правової науки; високі організаторські здібності та вольові якості.

Визначимо, що викладач перш за все відрізняється за професійною майстерністю, знаннями, особистими якостями.

Кожен учитель мусить бути морально готовим до педагогічної діяльності, тобто володіти сукупністю моральних принципів, норм, почуттів, цінностей, переконань та ідеалів, яку має перетворити у мотивацію своєї педагогічної діяльності й повсякденної поведінки.

Без високих моральних якостей жодна майстерність, жодні прийоми і методи не забезпечать створення тієї довірливої, творчої обстановки, умов педагогічного спілкування з тими, хто навчається, лише за яких можлива їхня мобілізація, мотивація успішного засвоєння навчальної дисципліни. Моральні якості вчителя мають вирішальне значення у здобутті ним авторитету, без чого навчання і виховання немислимі.

Викладач повинен дотримуватися високих моральних норм щодо учнів. Це зокрема: довіра до своїх учнів; урахування їх інтересів; високі моральні якості: сумлінність, чесність, працьовитість, справедливість, принциповість, моральна чистота; правдивість, скромність і самовідданість; об'єктивність в оцінюванні знань і вмінь; взаєморозуміння, що створюється глибокою взаємною повагою та довірою; чуйність, теплота у спілкуванні; безкорислива допомога учням, які потрапили в скрутне становище; розв'язання моральних конфліктів не методом адміністративного тиску, а шляхом знаходження розумних рішень; непримиренне ставлення до зла, несправедливості, нечесності, моральної неохайності. Слід зазначити, що учні цінять у вчителя найбільше всього справедливість.

Разом із цим, учитель повинен розвивати у собі такі якості: людяність, працьовитість, завзятість, відповідальність, обов'язковість, принциповість, рішучість, терпеливість, правдивість, дисциплінованість, стійкість; самовідданість, колективізм і товариськість, чесність, високу моральність, порядність, дружелюбність, чуйність до лю-

дей, доброзичливість, гідність, скромність і простоту. В учителя мають бути добре розвинені уява та фантазія, без них неможлива творчість — ні інстинктивна, ні довільна, ні інтуїтивна.

Вчитель мусить з повагою ставитися до своїх учнів, постійно цікавитися їх життям та діяльністю. Досвідчених вчителів характеризують педагогічний оптимізм, цілеспрямованість і наполегливість у досягненні поставленої мети, високе почуття відповідальності за результати своєї роботи, самокритичний підхід до досягнутого.

Професійні знання, навички й уміння вдосконалюються тільки у практичній діяльності, у навчальному процесі школи, і є фундаментом для створення індивідуального стилю вчителя, його методики викладання. Одні й ті самі знання, навички й уміння під впливом індивідуальності викладача набувають нового відтінку і різної ефективності. Вчитель правознавства завжди є своєрідною моделлю для наслідування, прикладу, зразка для учнів.

Крім того, вчитель правознавства повинен уміти розвивати в учнів загальнонавчальні навички та вміння. Слід планувати й організовувати роботу факультативного курсу, проводити на належному рівні лекційні та семінарські заняття, практикуми, теоретичні та науково-практичні конференції, екскурсії тощо. Учитель повинен уміти керувати роботою правового гуртка, наукового товариства, вчити школярів веденню правової профілактичної та консультативної роботи, формувати елементарні уявлення про методи наукового дослідження; готувати учнів до олімпіад, конкурсів із правознавства, позакласних юридичних читань, проведення юридичних конференцій, вечорів.

Потрібно вміти створювати кабінет правознавства і керувати його роботою, виготовляти разом з учнями наочні посібники, проводити консультації і додаткові заняття з учнями, які відстають; підтримувати учнівське самоврядування, здійснювати профорієнтацію учнів, заохочувати їх до участі в позашкільних правових заходах.

Контрольні завдання та запитання

1. *Які риси характеру та професійні якості повинен мати вчитель курсу “Основи правознавства”?*

2. *Охарактеризуйте викладання правознавства в сучасній школі як багатогранну творчу діяльність учителя.*

3. *Дайте характеристику навчально-методичної літератури вчителя правознавства та опишіть методику роботи з нею.*

Розділ 13

ШКІЛЬНА ПРАВНИЧА БІБЛІОТЕКА

Роль шкільної правничої бібліотеки в процесі навчання. Методика формування шкільної правничої бібліотеки вчителем та роль учителя в процесі формування навчального фонду бібліотеки.

Для успішного викладання курсу “Основи правознавства” вчителю бажано мати невелику бібліотечку необхідної літератури. Вона — та матеріальна база, без якої немислиме проведення уроків, семінарів, факультативних занять. Важливу роль має бібліотека й у позакласній роботі учнів. Часто шкільні правничі бібліотеки розташовуються в класі правознавства. Фонди такої бібліотеки мусить безпосередньо формувати вчитель правознавства, і вони повинні використовуватися на кожному уроці. Зібрані в бібліотеці книги розраховані перш за все на учнів. Це, зокрема, Основний Закон (Конституція України), чинне конституційне та галузеве законодавство, а також література теоретичного характеру, яка озброює знаннями про основні юридичні категорії, поняття та правові інститути. Ця бібліотека повинна містити сучасні підручники з курсу

“Основи правознавства” та тексти найважливіших конституційних і галузевих законодавчих актів. Непогану підбірку нормативних актів для учнів містять, зокрема, електронні каталоги чинного законодавства (НАУ, “Ліга”, “Законодавство”), встановлення яких у комп’ютері значно полегшить роботу вчителя та учнів.

Доцільно також мати різні юридичні довідкові видання довідники, словники, енциклопедії. Наприклад, “Юридичний словник-довідник” (Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. — К.: Феміна, 1996); семитомну “Юридичну енциклопедію” та ін. У разі необхідності вчитель може використати їх на уроці правознавства. Так само можуть учити й школярі.

Минулому і сучасному юридичної науки та наукових і освітніх установ присвячене видання “Юридична наука і освіта в Україні” (К.: Наук. думка, 1992). Цікавою для учителів і учнів може стати праця “Академічна юридична думка” (К., 1998), яка містить підбірку класичних творів, праць кращих вітчизняних правознавців.

Для більш поглибленого й правильного з’ясування низки теоретичних питань і понять викладачеві бажано було б мати низку університетських підручників. Так із вузівського курсу теорії держави і права можна рекомендувати такі відомі в Україні підручники: Загальна теорія держави і права / Заг. ред. В.В. Копейчикова. — К., 1997; Ткаченко В.Д., Петришин О.В. Теорія держави і права. — Х., 2002; Скакун О.Ф. Теорія держави і права. — К., 2003.

Досить популярними є видані в Росії підручники відомих російських правознавців С.С. Алексєєва, В.В. Лазарева, С.А. Комарова, В.П. Хропанкжа. Зокрема, заслуговують на увагу такі підручники: Алексєєв С.С. Теорія права.

М., 1994; Лазарев В.В. Теорія государства и права. — М., 1992; Теорія государства и права / Под ред. В.М. Карельского и В.Д. Первалова. — М., 1997; Теорія государства и права / Под. ред. М.Н. Марченко. — Л., 1998.

Конституція України є основним джерелом конституційного права. Сьогодні немає проблеми у придбанні текс-

ту Конституції, який вільно продається у торговельній мережі в необмеженій кількості. Найважливіші її норми і положення роз'яснюються у "Коментарі до Конституції України" (К., 1998).

Поглибити теоретичні знання з конституційного права та відповісти на питання, що таке конституція та які її юридичні властивості, які є види конституцій, що таке безпосередня демократія та її форми, що означають поняття незалежна, демократична, правова, соціальна й унітарна держава та на багато інших допоможуть підручники з конституційного права: Основи конституційного права України / За ред. В.В. Копейчикова. — К., 1997; Погорілко В.Ф. Нова Конституція. Огляд, коментарі і текст Основного Закону. — К., 1997; Тодыка Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Х.: Факт, 2000.

Крім того, в цих виданнях надрукований повний текст Конституції України. Опанувати категорійний апарат науки конституційного права допоможе словник-довідник авторів В.В. Молдована і В.Ф. Мелащенко "Конституційне право. Опорні конспекти" (К., 1996).

Найґрунтовнішим із подібних видань є підручник для студентів-юристів "Конституційне право України" (За ред. В.Ф. Погорілка. — К., 1999).

Вивченню конституційного законодавства України може істотно допомогти видання "Конституція незалежної України" (У 3 кн.: Документи, коментарі, статті. — К., 1995). До книги увійшли документи, прийняті протягом першого (від 16 липня 1990 р. до 26 жовтня 1993 р.) та другого (від 20 вересня до 8 червня 1995 р.) етапів новітнього конституційного процесу в Україні. Тут подані концепція та проекти нової Конституції України, Конституція України 1978 р. зі змінами та доповненнями, Декларація про державний суверенітет України, Конституційний Договір, укладений між Президентом України і Верховною Радою України (від 8 червня 1995 р.), та інші джерела конституційного права.

Для вивчення окремих найважливіших галузей права бажано мати у бібліотеці відповідні кодекси — систематизовані законодавчі акти, які містять матеріальні або процесуальні норми певних галузей права. Наприкінці 90-х років ХХ — на початку ХХІ ст. вийшло багато кодифікованих видань кодексів України, зокрема Господарський кодекс України (16 січня 2003 р.), Земельний кодекс України (25 жовтня 2001 р.), Кримінальний кодекс України (5 квітня 2001 р.), Кримінально-виконавчий кодекс України (11 липня 2003 р.), Лісовий кодекс України (21 січня 1994 р.), Митний кодекс України (11 липня 2002 р.), Повітряний кодекс України (4 травня 1993 р.), Цивільний кодекс України (16 січня 2003 р.), Сімейний кодекс України (10 січня 2002 р.) та ін.

Слід пам'ятати, що тексти кодексів постійно оновлюються, тому бажано придбати для бібліотеки останні видання. (В юридичних виданнях прийнято зазначити дату, на яку враховано зміни законодавства.)

Допоможуть у засвоєнні спеціальних юридичних знань і підручники з окремих галузей правознавства. Зокрема, можна рекомендувати такі: Історія держави і права України: У 2 т. / За ред. І Й. Рогожина. — Х., 1996—2003; Цивільне право / Д.В. Боброва, О.В. Дзера. — К., 2003; Гражданское право Украины / Е.О. Харитоновна, Н.А. Саниахметова. — О., 2001; Фінансове право / С.Т. Кадьяченко та ін. — Х., 1998 та ін.

Крім навчально-методичної літератури, в шкільній бібліотеці правознавства повинні бути чинні нормативно-правові акти, наукові видання, періодичні юридичні видання.

Кожному вчителю правознавства доводиться постійно стежити за появою нових законів і зміною вже чинних. Найпростіше це робити за виданням “Офіційний вісник України”. Це офіційне видання, яке можна передплатити чи придбати в роздрібній торгівлі, становить щотижневий збірник актів законодавства та міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України. Але оскільки

ціна передплати цього видання досить висока, можна також послуговуватись бюлетенем “Відомості Верховної Ради України” (офіційне видання Верховної Ради України, яке надходить до багатьох бібліотек) та передплачувати газети “Голос України” й “Урядовий кур’єр”, які є офіційними виданнями Верховної Ради України та органів виконавчої влади України відповідно. Крім того, з 1996 р. Інститут законодавства при Верховній Раді України видає збірник “Закони України”. У збірнику вміщені закони України в хронологічному порядку з липня 1990 р. до нашого часу, а також алфавітно-предметний покажчик.

Слід зазначити й фахові наукові юридичні видання, в яких викладено бачення науковцями правових проблем з усіх галузей права. На них учителю при підготовці до уроків слід звернути увагу, він повинен мати їх і в шкільній бібліотеці. Це, зокрема, журнали: “Право України”, “Вісник Київського університету. Юридичні науки”, “Вісник Міністерства юстиції України” тощо. Майже кожен юридичний ВНЗ чи юридичний факультет при університеті має своє фахове юридичне видання. Тому вчителі можуть у своїх регіонах співпрацювати з ними й ставити питання перед дирекцією школи про їх придбання.

Прихильникам новітніх комп’ютерних технологій слід пам’ятати, що сьогодні користувачам пропонуються десятки баз даних сучасного законодавства, що постійно оновлюються. Є також досить повні добірки нормативних актів на компакт-дисках, які можна придбати за помірними цінами й використовувати у навчальному процесі.

Незамінним порадиником для учнів може стати і комп’ютерна база даних.

Необхідною умовою успішної діяльності вчителя в кабінеті правознавства є забезпечення відкритого доступу учнів до літератури, тематичних папок, до всього, що є в кабінеті. Тільки за дотримання цієї умови він слугуватиме ґрунтовною основою для використання наочності й технічних засобів навчання, а не буде простим сховищем напрацьованих учителем спільно з учнями матеріалів.

Контрольні завдання та запитання

1. *Визначте роль шкільної правничої бібліотеки в процесі навчання.*

2. *Розкрийте методика формування шкільної правничої бібліотеки вчителем та визначте роль учителя в процесі формування навчального фонду бібліотеки.*

Розділ 14

ПЕРЕВІРКА І ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ТА УМІНЬ УЧНІВ НА УРОКАХ ПРАВознавства

Завдання і зміст перевірки та оцінки результатів навчання. Організація, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства. Методика створення тестових завдань із правознавства та використання їх під час перевірки знань. Оцінювання знань і коментування учителем результатів навчання дітей на уроках правознавства.

Перевірка знань учнів на уроках правознавства — важливий елемент навчально-виховного процесу учнів у сучасній школі.

Для повного і ґрунтовного засвоєння знань, умінь, творчого використання навчального матеріалу велике значення має правильно організоване повторення. Воно дає змогу педагогу внести необхідні корективи в роботу: розкрити нові сторони досліджуваних питань, уточнити поняття, перевірити вміння, встановити більш глибокі зв'язки між фактами та явищами. Крім того, повторення дає можливість учителю висувати на перший план істотно важливе, погоджувати між собою окремі частини курсу і приводити знання, вміння учнів у систему.

Повторити все пройдене неможливо, тим більше що матеріал посібника насичений, а кількість годин, виділена на його вивчення, незначна. Тому повторення ретельно планується й організовується. Варто систематично повторювати основні поняття, закріплювати найважливіші зміни. Для цього необхідно, щоб школярі при повторенні самостійно робили порівняння нового матеріалу з раніше вивченим, придумували або брали з життя приклади, які б підтверджували правильність зроблених висновків.

Для того щоб повторення забезпечило високу якість засвоєння, підвищило інтерес та активність учнів, потрібно його урізноманітнювати в методичному відношенні, ставлячи питання в іншому формулюванні, ніж під час первісного вивчення матеріалу, даючи нові приклади та завдання, завдання обліку: перевіряти засвоєння учнями навчального матеріалу, сприяти його систематизації; повторювати і закріплювати матеріал, який вивчається; вчасно знаходити прогалини у знаннях, уміннях, досвіді творчої діяльності та вживати заходи щодо їх усунення. Не можна недооцінювати і виховного значення перевірки, оскільки вона привчає школяра систематично працювати, розвивати почуття відповідальності за якість засвоєного матеріалу.

Перевірка, що ґрунтується на закономірностях психічного розвитку, стимулює розвиток пізнавальних процесів і емоційно-вольових якостей особистості: сприймання, пам'яті, мислення, мови, уяви, почуттів, волі.

Об'єктами перевірки є:

- а) знання фактичного матеріалу;
- б) самостійне отримання нових знань, умінь;
- в) застосування знань у новій ситуації, в житті.

Вчитель перевіряє засвоєння ознак і властивостей досліджуваних у курсі понять, логіку їхнього викладу, правильне використання правових понять та ідей.

Перевірка домашнього завдання має кілька важливих функцій. Одна з них — *контрольно-облікова*. За допомо-

гою цієї функції вчитель правознавства визначає рівень засвоєння правового матеріалу й оцінює його за прийнятою в національній системі освіти шкалою оцінювання. Крім того, за допомогою цієї функції вчитель визначає систематичність роботи учня над матеріалом із курсу “Основи правознавства”.

Наступною функцією перевірки знань учнів є *навчальна*. За допомогою цієї функції коригуються знання учнів у результаті виявлення в процесі навчання помилок та неточностей.

Розвивальна функція сприяє розвитку в учнів логічно-го мислення, розкриває пізнавальні здібності, мову, вміння самостійно мислити, навички аналізу та синтезу.

На уроках правознавства найбільш важливе значення має *виховна* функція. Систематична перевірка знань учнів виховує постійну відповідальність за навчання, виробляє правила систематичності знань. Шляхом систематичної перевірки знань учнів формуються науковий світогляд і правові переконання, забезпечується правове виховання.

Останньою функцією перевірки знань, яку виокремлюють фахівці з методики викладання дисциплін, є *психологічна*. Саме ця функція визначає характер спілкування між вчителем і учнями. Саме вона відповідає за позитивну психологічну атмосферу на уроці правознавства в школі. Часто вчитель, залежно від типу уроку, використовує всі ці функції разом, іноді окремі з них. Однак необхідно пам'ятати, що головної функції немає, а перевірка правових знань учнів проводиться з використанням усіх проаналізованих нами функцій.

Молодому вчителю слід знати і виокремлювати в своєму педагогічному житті й низку видів перевірки знань учнів. Майже на кожному уроці правознавства вчителі використовують поточну перевірку знань. Є й підсумкова перевірка знань учнів після вивчення кожного розділу

програми, семестру чи року вивчення курсу. Як правило, в кінці вивчення курсу застосовується ще один вид перевірки — екзамен. Тобто на іспиті перевіряються всі знання учнів, отримані протягом усього курсу навчання.

Хочеться зазначити, що перевіряючи знання учнів учитель правознавства мусить чітко й лаконічно формулювати різного роду завдання та запитання. Є велика кількість прийомів та методів перевірки знань. У цьому контексті можливо, щоб питання, які формулює вчитель правознавства, були доступні, зрозумілі та точні для учня. Крім того, питання повинні формуватися до основного, а не до другого-рядного матеріалу. Слід порекомендувати молодому вчителю правознавства, щоб той уникав подвійних чи потрійних питань, або таких, на які можна дати кілька альтернативних відповідей. Важливо ще й так формулювати питання, щоб у них не було підказок, адже це не буде сприяти творчому мисленню учня. Зазначимо, що питання, які ставить учитель, мають бути граматично правильно побудовані, адже мова учителя має бути зразком для учня. Поставивши питання, вчитель повинен не підганяти учня, а дати йому час на обдумування. Причому вчитель може слухати відповідь: одного учня на поставлене запитання; кількох учнів на поставлене питання, коли кожен відповідає на підпункти визначеної теми; “ланцюжком”, коли один учень починає розкривати тему, вчитель його зупиняє і викликає іншого для продовження.

Перевірка знань повинна бути спланованою і систематичною, її потрібно проводити за всіма темами програми, за можливістю перевіряючи вивчений матеріал у кожного учня з основних питань.

Зазвичай учитель на кожному уроці виявляє якість засвоєння раніше вивченого матеріалу. Процедура перевірки може мати варіанти. Іноді вчителі починають урок із перевірки домашнього завдання, тобто спочатку перевіряють матеріал, засвоєний учнями на попередньому уроці, а

потім викладають новий. У багатьох випадках така послідовність педагогічного процесу може бути виправдана, але на кожному уроці вона не допустима не тільки тому, що перевіряються знання окремих учнів, але й тому, що створюється одноманітна перевірка.

Частіше перевірку знань здійснюють не відокремлено, а в тісному зв'язку з новим навчальним матеріалом. Таке поєднання дає змогу учням глибше осмислити раніше засвоєні знання й краще сприймати нову інформацію. Як показує досвід, сприйняття нового матеріалу учнями може й повинно тією чи іншою мірою супроводжуватися перевіркою раніше набутих і нових знань.

Перевірка якості засвоєння матеріалу з курсу “Основи правознавства” здійснюється головним чином шляхом усної чи письмової перевірки. Інколи перевірка відбувається шляхом роботи з таблицями, з цифровими показниками та іншим графічним матеріалом.

Зазначені види перевірки можуть застосовуватися у двох основних організаційних формах: індивідуальній і фронтальній. Застосовується також так зване групове опитування, коли перевіряється засвоєння матеріалу групою учнів одночасно (наприклад, шляхом усної чи письмової перевірки).

Знання, вміння, досвід творчої діяльності оцінюються балами, що показують, на якому рівні певний учень опанував матеріал у межах програми.

Вчитель виставляє учням разові оцінки насамперед за усні відповіді під час індивідуального опитування і за письмові й графічні відповіді у процесі виконання письмових робіт. Педагог виставляє їх і за окремі усні відповіді або сукупність усних відповідей учнів з місця, під час фронтального опитування — як доповнення чи виправлення інших учнів під час їх перевірки. В окремих випадках учитель може поставити оцінки і за відповіді учнів у процесі бесіди під час викладу нового матеріалу або при за-

кріпленні вивченого, якщо вони показали гарні знання. Крім того, вчитель має можливість періодично ставити учням оцінки за виконання домашніх робіт.

Звичайно, ставлячи оцінку, педагог оцінює знання, уміння учнів, враховує їх обсяг, якість, а також форму викладу. Встановлюючи рівень знань учнів, насамперед потрібно з'ясувати їхню повноту. Чи весь програмний матеріал вони засвоїли? Чи не пропустили вони чого-небудь суттєвого, важливого? Чи всіма зазначеними в темі вміннями опанували? Особливо важливо встановити, чи знають учні головний, найістотніший матеріал.

Виставляючи оцінку, вчитель установлює, чи правильно відповідав учень, багато чи мало допустив помилок, які це помилки — грубі чи незначні. Педагог зауважує, які ознаки явища не охарактеризовані, які вказані неправильно, чи знав учень визначення, а якщо знав, то в чому полягала їх неточність, неправильність, які пояснення надані неправильно й у чому полягає їх неправильність. Учитель враховує у процесі оцінки знань учнів і те, чи повною мірою були виправлені та пояснені свої помилки, тобто наскільки учні під час перевірки їх усвідомили.

Про глибину знань учнів учителі судять виходячи з рівня обґрунтованості їх висловлювань, уміння пояснити причини явищ, взаємозв'язок і залежність між ними, уміння виокремити істотні моменти. Свідоме засвоєння навчального матеріалу, розуміння його виявляється в умінні учнів оперувати знаннями, застосовувати їх для пояснення явищ навколишнього життя і поточних подій, в умінні навести приклади, що ілюструють ті чи інші положення курсу.

Наводимо розроблену Міністерством освіти і науки систему оцінки знань учнів з курсу “Основи правознавства” (табл. 14.1).

Таблиця 14.1. Система оцінки знань учнів з курсу
“Основи правознавства”

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
I. Початковий	1	Учень може усно відтворити один-два юридичних терміни з окремої теми
	2	Учень може на рівні “так-ні” усно відтворити кілька термінів, вибрати правильний варіант відповіді із двох запропонованих
	3	Учень може двома-трьома простими реченнями передати зміст частини теми, знайти відповідь на запитання у тексті підручника
II. Середній	4	Учень може відповісти на окреме питання за допомогою вчителя, репродуктивно відтворити частину навчального матеріалу теми чотирма-шістьма простими реченнями, дати визначення юридичного поняття
	5	Учень може відтворити основний зміст навчальної теми, відповідаючи на запитання вчителя; визначає окремі ознаки правових понять
	6	Учень у цілому самостійно відтворює частину навчального матеріалу теми, правильно вживає юридичні терміни, самостійно розв’язує прості юридичні задачі, тестові завдання першого рівня складності, може користуватися за допомогою вчителя (зразок, пам’ятка, алгоритм) текстами законів, юридичними словниками тощо
III. Достатній	7	Учень може самостійно викласти матеріал теми, застосовуючи необхідну юридичну термінологію, дати визначення понять, аналізувати зміст правових документів за детальним планом, розв’язувати юридичні задачі середнього рівня складності за допомогою

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
		вчителя, може підтвердити одним-двома аргументами висловлене ним оцінювальне судження, знайти необхідні правові норми в тексті законів
	8	Учень володіє навчальним матеріалом і використовує знання за аналогією; може зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію за допомогою учителя; складати найпростіші таблиці, схеми, аналізувати текст нормативно-правового акта за допомогою вчителя
	9	Учень оперує вивченим матеріалом на рівні теми, розділу, може самостійно відтворювати, аналізувати положення нормативно-правових актів, дати відгук (рецензію) на відповідь іншого учня; самостійно розв'язувати юридичні задачі середнього рівня складності
IV. Високий	10	Учень вільно викладає правові питання, застосовуючи необхідну термінологію та правову базу; може використовувати інформацію з додаткової літератури (використання додаткової літератури не є обов'язковою вимогою), вирішувати за допомогою вчителя тестові завдання вищого рівня складності; самостійно складати таблиці, структурно-логічні схеми з правових питань
	11	Учень володіє глибокими і міцними знаннями, може вільно висловлювати власні судження, переконливо їх аргументувати, самостійно користуватися джерелами права; може підготувати повідомлення; самостійно вирішує тестові завдання вищого рівня складності та юридичні задачі

Закінчення табл. 14.1

Рівні навчальних досягнень	Бали	Критерії навчальних досягнень учнів
	12	Учень ґрунтовно викладає правові питання, висловлює власну позицію й переконливо аргументує її, самостійно знаходить, оцінює та використовує джерела юридичної інформації, зокрема наочні, вміє узагальнювати вивчений матеріал, використовує набуті знання і вміння в практичній діяльності (участь у дискусіях, засіданнях “круглих столів” тощо); може самостійно вирішувати певні правові ситуації, застосовуючи правові знання

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягають завдання і зміст перевірки та оцінки результатів навчання?
2. Охарактеризуйте організацію, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства.
3. У чому полягає методика створення тестових завдань з правознавства та особливості їх використання під час перевірки знань?
4. Чому на уроках правознавства під час підведення підсумку уроку важливим є оцінювання знань і коментування учителем результатів навчання дітей?

Розділ 15

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ З КУРСУ “ОСНОВИ ПРАВознавства” В ШКОЛІ (ЛІЦЕЇ, КОЛЕДЖІ)

Мета та основні вимоги до проведення педагогічної практики.

Педагогічна практика є невід’ємною складовою навчального процесу, надає можливість закріпити отримані теоретичні знання, застосовуючи їх у практичній діяльності.

Педагогічну практику необхідно розпочати зі складання її програми. Програму практики для студентів слід готувати відповідно до Закону “Про освіту”, “Положення про проведення практики у вищих навчальних закладах України” (затверджено наказом Міністерства освіти України від 8 квітня 1993 р. № 93), “Методичних рекомендацій по складанню програм практики студентів вищих навчальних закладів України” (лист Міністерства освіти України від 14 лютого 1996 р. № 31 5/97) та Статуту університету.

Педагогічна практика проводиться після освоєння теоретичного курсу навчання з комплексу дисциплін, що передбачені навчальним планом для бакалавра.

Головна мета педагогічної практики полягає у формуванні готовності студентів до професійної педагогічно-пра-

вової роботи, що означає створення необхідних відносин, установок, майстерності, властивостей особистості, які забезпечать можливість студенту свідомо і добросовісно, зі знанням справи приступити й успішно провадити свою педагогічну діяльність. Головну увагу слід приділити цілісному доведенню результатів усього навчально-виховного процесу до вимог та умов майбутньої професійної діяльності випускників.

Формування готовності до виконання професійної діяльності досягається в процесі навчання цілеспрямованим, взаємопов'язаним впливом на особистість студента за такими напрямками:

- активізація професійних мотивів засобами виховної роботи;
- створення системи знань й уявлень про умови і зміст професійних задач шляхом здійснення міждисциплінарних зв'язків;
- наочне і словесне ознайомлення з обстановкою майбутньої діяльності;
- накопичення необхідних навичок та вмінь шляхом організації навчальної діяльності, вправ і тренування;
- самовиховання, а також самонаціленість на розумову професійну діяльність.

Зміст професійної підготовки становить систему знань, умінь і навичок, вимоги до яких відображені в навчальних планах, програмах, підручниках, методичних посібниках та інших нормативних документах. Ця система знаходиться у тісному зв'язку з вимогами суспільства до школи й особистості вчителя, залежить від рівня розвитку педагогічної науки та шкільної практики, від мети і завдань правового навчання і виховання учнів, особливостей правової роботи в школі (технікумі, коледжі). Невідповідність змісту підготовки вчителя (викладача) до реальних можливостей сучасної школи може призвести до дезадаптації молодого спеціаліста.

Саме тому мета педагогічної практики студента полягає в отриманні досвіду практичної роботи в школі на посаді вчителя курсу “Основи правознавства”, крім того, закріпити знання, що отримані в університеті та поєднати їх із практичними навичками.

Завдання педагогічної практики. Завдання практики визначається чинним навчальним планом, освітньо-кваліфікаційною характеристикою бакалавра, освітньо-професійною програмою підготовки бакалаврів та відповідними програмами. Саме тому завдання педагогічної практики полягають:

— у закріпленні та поглибленні знань, що набуті під час вивчення студентами галузевих правознавчих дисциплін та психолого-педагогічного циклу;

— формуванні необхідних професійних умінь та навичок, необхідних для роботи педагога;

— вихованні у студентів зацікавленості до навчально-правової роботи з дітьми, підлітками та юнацтвом;

— навчанні студентів опрацьовувати й аналізувати навчальні програми, підручники, навчальні посібники і нормативно-правові джерела;

— залученні студентів до науково-дослідної та педагогічно-пошукової роботи;

— апробації застосування студентами різних форм, методів і прийомів роботи, які б активізували розумову діяльність учнів;

— навчанні вести психолого-педагогічні спостереження за учнями і на основі знань із психології та педагогіки складати відповідні характеристики;

— формуванні творчої індивідуальності майбутнього педагога, його професійно-педагогічної спрямованості;

— навчанні студентів диференціювати програмовий матеріал, що може обумовити вибір тієї чи іншої методики викладання певної теми;

- оволодінні методами вивчення передового педагогічного досвіду;
- формуванні потреби в самоосвіті та самовихованні;
- ознайомленні з сучасним станом навчально-виховної роботи в школі (ліцеї, коледжі).

Керівництво педагогічною практикою, обов'язки організаторів.

Організація та керівництво педагогічною практикою в школі (ліцеї, коледжі) здійснюється деканатом факультету через спеціально призначеного керівника, методистів випускаючих кафедр. Розподіл студентів за школами (ліцеями, коледжами) здійснюється за наказом ректора університету. Крім того, деканат повинен здійснювати загальну організацію, керівництво та контроль за проходженням практики студентами університету; розробляти план заходів з організації педагогічної практики студентів; здійснювати пошук баз практики; укладати відповідні угоди; розподіляти і закріплювати студентів за місцем проходження практики; підтримувати зв'язок із відповідним керівником практики від бази практики.

Важливу роль у цьому контексті відіграють керівники педагогічної практики від університету та від базової школи.

Керівник педагогічної практики від кафедри повинен здійснювати контроль за визначенням студентами місця проходження практики; надавати допомогу студентам у складанні індивідуального плану проходження практики; консультивати та допомагати студентам у оформленні щоденника та звіту з практики; здійснювати контроль за відвідуванням студентами науково-практичних семінарів; готувати узагальнюючий висновок кафедри про проходження студентами педагогічної практики; перевіряти правильність оформлення щоденників за підсумками виробничої практики та забезпечувати передачу їх на кафедру.

Керівник педагогічної практики (заступник директора школи, висококваліфікований учитель) від базової школи

повинен ознайомити студента-практиканта з його робочим місцем та визначити тематику предмета; у перші дні практики особисто або за допомогою компетентних висококваліфікованих вчителів ознайомити студента з діяльністю школи, її структурою та організацією управління; закріпити для допомоги практиканту кваліфікованих вчителів; систематично перевіряти роботу практиканта, роз'яснювати порядок виконання кожного завдання; інструктувати та перевіряти виконання студентом правил внутрішнього трудового розпорядку та техніки безпеки, раціональність використання робочого часу; подавати характеристику про результати практики студентом.

На нашу думку, слід дотримуватися того, щоб однією з умов проходження педагогічної практики стало те, що вона повинна бути організована і проведена в школах, які спеціалізуються на викладанні правознавства, або класах з поглибленим вивченням правознавчих дисциплін.

Зміст педагогічної практики в школі. Педагогічну практику в школі (ліцеї, коледжі) варто проводити в кілька етапів. Перший — ознайомчий. На цьому етапі варто провести знайомство з адміністрацією школи, вчителем правознавства, класними керівниками, учнями; ознайомлення з планом навчально-виховної роботи та матеріально-технічною базою школи, а також з методично-дидактичним забезпеченням школи й учителя правознавства; складання індивідуального плану роботи.

Рекомендовано протягом першого тижня студентам-практикантам відвідати не менше двох уроків правознавства та декілька уроків (за їх наявності) гуманітарного циклу (соціологія, політологія, практичне правознавство, суспільствознавство), ознайомитися з роботою творчих учнівських колективів школи. Відповідно до навчально-виховного плану школи, розкладу занять учителя правознавства, плану класного керівника, студентам необхідно скласти індивідуальний план проходження практики: визначитися з класом (класами), в якому будуть проводи-

тися уроки, та темами уроків, спланувати й узгодити з учителем і класним керівником дати проведення виховних заходів. Цей документ повинен бути узгоджений з учителем і затверджений методистом.

Пропонуємо таку структуру ведення щоденника проходження педагогічної практики.

До щоденника вносяться записи: відомості про практиканта, організаторів (методистів), адміністрацію школи та вчителя правознавства; розклад уроків правознавства і дзвінків; план виховної роботи школи. З першого по останній день перебування в школі до щоденника вносяться записи спостережень, аналізу уроків, бесід, особливості підготовки до проведення уроків — робота з науковою літературою та законодавчою базою; особливості індивідуальної і колективної роботи з учнями; особливості підбору необхідних форм, методів і прийомів навчання; самоаналіз проведених уроків, складності в роботі та інші педагогічні явища; проведення науково-пошукової роботи ознайомлення з відповідними розділами підручників, наукових статей, монографій, відвідування і проведення виховних заходів, спостереження й аналіз відвіданих педагогічних нарад, спостереження за індивідуальною роботою з учнями та роботою з батьками.

На цьому ж етапі варто вибрати учня класу для проведення психолого-педагогічного дослідження за допомогою різних соціологічних методів (спостереження, анкетування, інтерв'ювання, бесіди, ознайомлення з біографічними даними, які є в школі; бесіди з учителями, учнями; ознайомлення з успішністю навчання).

Цікавими в дослідженні можуть стати підлітки, які мають певні особливості поведінки — схильність до хуліганства, бажання виділитися з класного колективу в будь-який спосіб, підлітки з агресивною поведінкою, а також байдужі до навчання.

Наступним є основний етап педагогічної практики. На цьому етапі студент-практикант проводить 6—8 уроків правознавства, в тому числі 2 залікових, на яких мають

бути присутніми методист, учитель правознавства і колеги-практиканти. Можливе проведення нетрадиційних уроків (уроки-диспути, урок у формі рольової (ділової) гри, уроки із застосуванням різних активних форм і методів роботи).

Наведемо методичні рекомендації з підготовки до уроку. Умовою успішної реалізації навчально-виховних завдань та проведення уроків з курсу “Основи правознавства” є зміст навчальної дисципліни, а також попереднє планування і підготовка до проведення занять. Педагогічний досвід переконує в тому, що розраховуючи тільки на свої знання та здібності, неможливо ефективно реалізувати дидактичні, розвиваючі, виховні завдання уроку, а також викласти матеріал у систематизованій логічній послідовності.

У процесі підготовки до проведення уроку студентам-практикантам рекомендовано такі кроки.

I. Ознайомлення з розділом програми, що підлягає вивченню на уроці, з пояснювальною запискою до програми, а також з порадами вчителя та методиста до вибору методики.

II. Вивчення матеріалу, з використанням відповідних навчально-методичних посібників, підручників, наукових статей, законодавчої бази.

III. Чітке визначення на початковому етапі головної мети уроку відповідно до теми.

IV. Визначення типу та структури уроку (урок викладу нових знань; комбінований; повторювально-узагальнюючий; урок-практикум; уроки у формі рольової гри, колоквіуму, “круглого столу”; урок перевірки знань та ін.) і часу для кожного виду діяльності та певних визначених питань.

V. Аналіз особливостей учнівської аудиторії з урахуванням реальних можливостей, а також психологічного і фізичного стану школярів, ступеня втомленості, а також вироблення навичок індивідуального підходу та підбір відповідних методів і прийомів навчання.

VI. Виготовлення, якщо це необхідно, наочних посібників;

VII. Складання плану-конспекту уроку (визначення основних моментів і понять відповідної теми; визначення складних понять та розроблення до них прикладів, які б полегшили сприйняття).

На думку авторів, варто дотримуватись запропонованих нижче вимог до складання плану-конспекту уроку.

1. Визначення загальних відомостей про урок (дата, час, клас).

2. Визначення теми уроку (відповідно до навчальної програми).

3. Визначення типу уроку.

4. Формування мети уроку. Правильно поставлена мета сприяє усвідомленню кінцевого результату, а також обумовлює зміст, форми і методи роботи вчителя. Мета класифікується так:

1) *дидактична* — ставиться в процесі засвоєння учнями нових знань, а також обов'язковим оволодінням конкретними вміннями та навичками роботи з підручниками, законами і підзаконними правовими актами, практичними завданнями;

2) *розвивальна* — пов'язана з розвитком мислення пам'яті, уваги, вміння аналізувати, систематизувати, порівнювати, зіставляти, вміння правильно і послідовно висловлювати свої думки;

3) *виховна* — пов'язана з формуванням на матеріалі певної конкретної теми естетичних ідеалів, моральних норм, правової культури та правової свідомості, ставлення до певних явищ й об'єктів правової дійсності.

Слід визначити методи роботи. Засвоєння нових знань неможливе без використання пояснювально-ілюстративного методу. Однак необхідно враховувати те, що методика викладання "Основ правознавства" визначає безліч інших методів, таких як:

— словесні методи: повідомлення, розповідь, бесіда, дискусія, диспут;

— наочні методи: ілюстрація, демонстрація, спостереження;

— практичні методи: тестові завдання, правові завдання, кросворди:

— методи проблемного навчання: частково-пошуковий (евристичний) та пошуковий (дослідницький) методи;

— методи активізації навчальної діяльності учнів: захоочення, схвалення, змагання, ігрові методи.

Уміле використання методів активізації та спонукання забезпечить ефективне засвоєння навчального матеріалу, бажання дізнатися щось нове, формування в учнів значущості та інтересу до “Основ правознавства”.

Під час проведення уроків студентам потрібно продемонструвати застосування різних методів і прийомів навчання. Слід зауважити, що будь-який із зазначених методів не може бути застосовано механічно і з відривом від інших. Необхідно пам’ятати, що ефективність того чи іншого методу зумовлюється особливостями його взаємодії з іншими. Під час проходження практики студенти мають можливість зробити апробацію різних методів, визначитися з найбільш ефективними, впровадити в навчально-виховну роботу самостійно розроблені методи.

Студенти-практиканти під час проведення уроків повинні уникати механічного задиктовування програмового матеріалу. Необхідно звернути особливу увагу на зв’язок нового матеріалу з уже вивченим: на застосування проблемних запитань із тим, щоб учні мали змогу віднаходити самі рішення; на застосування ігрових прийомів — можливе застосування рольових епізодів на базі правових задач; гри “зашифрована листівка”, проблемних ситуацій.

Студент-практикант повинен уміти визначати перелік наукової літератури (підручники, посібники, монографії, статті) та нормативно-правових джерел, що стосуються певної теми.

VIII. Визначення комунікативної канви уроку, особливостей спілкування з учнями, засобів і стилю взаємодії з класом та окремими учнями.

Педагогічно-правова діяльність залежить від уміння вчителя (викладача) налагоджувати контакти з учнями. Важливо, щоб він умів правильно будувати спілкування. Продуктивна професійна діяльність можлива лише в атмосфері позитивного ставлення вчителя до учнів; демократизації навчально-виховного процесу, основою якого є взаємна довіра, відвертість, доброзичливість; захопленість спільною творчою діяльністю. Тому оволодіння студентами-практикантами майстерністю спілкування зумовлює успіх професійної діяльності, бо саме здатність розуміти іншу людину пов'язана зі здатностями до активного впливу на неї, що виявляється в гнучкості, ініціативній позиції. Ці навички формуються в процесі практичної роботи студентів у школі (ліцеї, коледжі) в ході взаємодії з учнівським колективом, учителями, батьками.

Особливість роботи з великим колективом учнів вимагає від студента знань характерних проявів конкретного віку, врахування того, що учні мають різний рівень здібностей, теоретичної підготовки, відмінності в характері, темпераменті.

У зв'язку з цим студентам рекомендується поступово здійснювати "входження" в реальні умови професійної діяльності: від більш простих форм взаємодії як помічника вчителя з невеликими групами учнів до більш складних — як вчителя, вихователя, організатора колективних бесід, диспутів.

У процесі роботи на уроці вчитель може застосовувати командну позицію та позицію довіри. Викладачам-початківцям необхідно пам'ятати, що демократія в роботі з учнями — це перш за все застосування різних форм і методів діяльності на уроці, а не поблажливе ставлення до низької культури поведінки на уроці та небажання учнів отримувати знання.

ІХ. Повторення вголос основних моментів уроку.

Під час підготовки до проведення уроку студенту потрібно вдома перед дзеркалом, контролюючи час, повто-

рити розроблений урок для того, щоб знайти необхідне інтонаційне забарвлення, забезпечити емоційність у викладенні або перевірці матеріалу і разом з тим зробити контроль часу, який відведено на урок.

Необхідно звернути увагу на підбір певних методів і прийомів навчання. Досвід застосування різних засобів навчання показує, що жоден із них не можна вважати універсальним і таким, який заміщує інші. Всі вони гарні, якщо допомагають вирішити дидактичні завдання, що виникають на уроці. На різних етапах уроку відповідно до певної мети вдосконалення процесу навчання вимагають застосування навчальних посібників різного типу в комплексі.

Якість засвоєння навчального матеріалу залежить від того, наскільки вдалося вчителю звернути й утримати увагу учнів, примусивши активно сприймати програмовий матеріал. Різде збільшення кількості навчальної інформації вимагає перегляду багатьох попередніх методів і прийомів навчання.

За правильного використання засобів навчання можна викласти більшу кількість інформації за менший відрізок часу, збільшити якість засвоєння. До людської свідомості інформація потрапляє через органи чуття. Відповідно, головними стануть ті фактори, які зробили б цей контакт різноманітним, цікавим, яскравим і тривалим. Комплексне застосування засобів навчання є одним з таких факторів, ефективним засобом удосконалення навчання правознавчим дисциплінам.

Комплекс засобів навчання повинен бути спрямований на виконання певної визначеної мети (виявлення інтересу, активізації минулих знань, пояснення нового матеріалу, закріплення, повторення, застосування знань, перевірки і т. ін.). У деяких випадках можна використовувати методично-дидактичні посібники для вирішення декількох завдань, наприклад, дію пояснення і перевірки навчального матеріалу. Той чи інший посібник можна вклю-

чити в комплекс засобів, якщо він дає достатній матеріал для активної пізнавально-розумової діяльності учнів і виконання завдання доступної складності.

Однак методи і прийоми, що застосовуються на занятті, не повинні стати самоціллю, їх застосування повинно забезпечити раціональне витрачання навчального часу на уроці або виховному заході.

Особливої уваги вимагає врахування психофізіологічних особливостей підліткового та юнацького віку. У підлітковому віці надзвичайно помітним стає бажання відокремитись від усього дитячого. Тому потрібно дуже уважно поставитися до формулювання запитань та визначення практичних задач. У цьому віці посилюється енергійність дітей. Вчитель повинен вміло спрямовувати їх енергію на позитивну діяльність — спостереження за певними правовими явищами, використання маловідомої інформації про розвиток держави і права, про застосування матеріальних норм права у практичній діяльності, про відповідність одних норм права іншим тощо.

Необхідно приділяти увагу методам перспективного та безпосереднього спонукання до навчально-пізнавальної діяльності, які полягають у вмінні вчителя підбирати цікавий матеріал. Надзвичайно сильним фактором може стати сама особистість учителя — його ерудиція, захопленість предметом, гумор.

Крім зазначеного, в підлітковому віці загострюється почуття власної гідності та бажання бути популярним у навколишньому середовищі. Відповідно, застосування командної позиції з боку вчителя тут неможливе. Вчитель повинен уміти віднайти цікавий матеріал з теми уроку і на відповідному емоційному рівні вміти його подати. Але не доліком багатьох початківців може бути втрата певної дистанції між учителем і учнем. Вчитель може бути другом, радником, держателем певних таємниць, але учень повинен відчувати повагу до вчителя і неможливість спіл-

кування на низькому рівні. Втрата субординації вчителем може свідчити і про втрату його професіоналізму.

На цьому етапі студент-практикант оформляє плани-конспекти відповідно до кількості проведених уроків. Проводить два виховних позакласних заходи: один — як вчитель правознавства; другий — як класний керівник (вибір форми за бажанням: диспут; бесіда; конкурсні програми — правознавчий “брейн-ринг”, “Що? Де? Коли?”, “Юрудит-шоу”, КВК, вікторина “Чи знаєте ви?” тощо); складає методичні розробки форм виховної роботи (сценарій).

Крім того, студент-практикант відвідує та аналізує уроки і позакласні заняття вчителя правознавства, класного керівника, колег-практикантів; вивчає особливості педагогічної творчості вчителя й оформлює у відповідній формі. Студент-практикант також повинен надавати практичну допомогу вчителю у позакласній роботі, розробці методично-дидактичних матеріалів, оформленні кабінету правознавства, а також брати участь у семінарах-нарадах учителів, методичних кабінетах та педагогічних нарадах. Також студент-практикант надає допомогу класному керівнику в роботі з батьками: проведення індивідуальних бесід, виступи на батьківських зборах.

На цьому ж етапі студент-практикант проводить психолого-педагогічні спостереження за обраним для нього учнем і складає відповідну характеристику (можливе застосування різних соціологічних методів дослідження — бесіди, інтерв'ювання, анкетування і т. ін). Виконує завдання з педагогічної творчості та відповідно його оформлює.

Під час практики в школі варто не втратити проведення науково-дослідної роботи студентом. Ця робота у школі спрямована на самоаналіз, удосконалення педагогічної діяльності та узагальнення досвіду кращих учителів-правознавців.

Науково-дослідна робота студента-практиканта полягає у вивченні навчальної програми курсу “Основи право-

знавства”, “Конституційне право України”, методичних порад учителів та науковців.

У процесі підготовки до проведення уроків студенти повинні опрацювати декілька наукових джерел із певної теми та законодавчу базу: виконати аналіз літератури і вибірку із запропонованого матеріалу. Необхідно визначити найбільш суттєві поняття до теми уроку, а також проаналізувати, що може бути складним у сприйнятті учнями. Відповідно до рівня складності матеріалу студенти-практиканти повинні вміти підбирати найбільш ефективні форми, методи і прийоми, які б полегшували сприйняття і робили навчання цікавим, яскравим і захоплюючим.

Студенти повинні пам’ятати, що урок має в комплексі вирішувати завдання освіти, виховання та розвитку учнів (з урахуванням мети уроку); уроки мають будуватися на принципах науковості, систематичності, доступності, індивідуального підходу, зв’язку теорії з практикою та ін.

Науково-дослідна та методична робота студентів полягає також у розробці нетрадиційних уроків, рольових та ділових ігор, розробці та складанні правових завдань, кросвордів, тестів, творчо-пошукових завдань, веденні “літопису цікавих думок”.

На завершальному етапі педагогічної практики студент-практикант підводить підсумки роботи в школі. Він зокрема, бере участь в обговоренні педрадою школи результатів практики студентів; проведення залікових уроків; обговорення досягнень кожного студента в заключній бесіді за участю вчителя правознавства, методиста, колеґ-практикантів.

Важливим моментом заключного етапу є оформлення такої звітної документації відповідно до вимог:

- індивідуальний план проходження педагогічної практики;
- педагогічний щоденник (з датою і підписом студента);
- плани-конспекти проведених уроків (за підписом і оцінками вчителя та методиста);

— звіт про проходження педагогічної практики (за датою і підписом студента). У ньому пропонується викласти думки щодо виконання програми практики, щодо змін в індивідуальному плані у процесі проходження практики та їх причини. Слід також визначити кількість відвіданих уроків і позакласних заходів та їх тематику; кількість проведених уроків та їх тематику; загальну мету і завдання, які ставив перед собою студент, та їх виконання, а також особливості підготовки до уроків.

Разом з цим, варто визначити кількість проведених виховних заходів, їх форму і тематику. Крім того, зонально окреслити форми, методи і прийоми, що використовувались на практиці та їх ефективність.

У звіті потрібно відобразити особливості проведення психолого-педагогічних спостережень за учнями. Варто зосередити увагу на характеристиці проведеної науководослідної та педагогічно-пошукової роботи: розробці творчих завдань, правових задач, тестових контрольних завдань тощо; охарактеризувати основні принципи і методи роботи з науковою літературою, підручниками, посібниками і законодавчою базою під час підготовки до уроків.

Не слід забувати й про професійні якості та навички, які були набуті під час проходження практики.

Обов'язково слід відобразити сучасні умови навчально-виховної роботи в школі. Варто конкретизувати труднощі, які виникали під час психолого-педагогічної та методичної роботи:

- яких знань та практичних навичок бракувало;
- які були ускладнення в спілкуванні з дітьми;
- чи задовольняли вас організаційні та матеріально-технічні умови практики?

Заключним етапом звіту є висновки і пропозиції керівникам практики щодо її підготовки, організації та проведення.

На заключному етапі педагогічної практики проводиться підсумкова конференція, яку варто призначити через тиждень після закінчення практики. На ній слід проде-

монструвати кращі звітні матеріали студентів, обговорити актуальні питання організації і проведення педагогічної практики, визначити ступінь професійної готовності студентів до самостійної педагогічно-правової роботи в школі.

За підсумками педагогічної практики складається диференційований залік з педагогічної практики. До заліку допускаються студенти, які повністю виконали програму практики та належним чином оформили звітну документацію.

Складовими загальної оцінки з педпрактики з курсу “Основи правознавства” мають бути такі:

— оцінка роботи студента за характеристикою, що була надана школою;

— оцінка за проведені уроки (визначає вчитель та методист);

— оцінка за виховну роботу;

— оцінка за складання психолого-педагогічної характеристики;

— оцінка якості написання уроків-конспектів;

— оцінка за ведення педагогічного щоденника;

— оцінка організаційно-комунікативних умінь студента;

— оцінка спеціальних умінь і навичок (застосування різних форм і методів роботи, рівень правових знань і т. ін.);

— оцінка ставлення студента до виконання своїх обов’язків;

— оцінка за психолого-педагогічний аналіз діяльності вчителя-правознавця.

Студенти-практиканти мають виробити й прийом та методи поточного контролю.

Поточний контроль студенти-практиканти можуть здійснювати під час щоденної роботи в школі. Він дасть змогу вчителю визначити, яким чином здійснюється процес опанування нових знань із правознавства, труднощів, які зустрічаються. Формами і методами поточного контролю можуть бути: *спостереження за навчально-пізнаваль-*

ною діяльністю учнів; усне опитування; тестовий контроль; практичний контроль.

Спостереження дає можливість учителю враховувати увагу, старанність учнів, загальний інтерес до пізнавальної діяльності та систематичність і якість підготовки до уроків.

Усне опитування може бути індивідуальним і фронтальним. Велике значення мають правильно сформульовані вчителем запитання.

Тестові контрольні завдання можуть бути прості, складні і змішані. У будь-якому з тестових завдань учитель повинен ретельно розглянути питання оцінювання знань учнів.

Практичний контроль може полягати в пропозиції вчителя вирішити певні правові завдання, які будуються на життєвих ситуаціях, мають якусь проблему і вимагають вирішення з підкріпленням норм права.

Пропонуємо й методичні рекомендації до складання характеристики на студента-практиканта. Зокрема в ній потрібно відобразити виконання індивідуального плану студентом, участь його у загальношкільних заходах, ставлення до своєї майбутньої професії у процесі практики, до доручених обов'язків. Слід відобразити його організаційно-комунікативні вміння.

Варто звернути увагу на правову та методичну підготовленість: наявність професійних правових знань, а також знань про зміст діяльності вчителя; вміння організовувати навчальну правову діяльність дітей відповідно до їх віку та конкретних умов; самостійність, ініціативність та творча активність у вирішенні завдань уроку та виховних занять.

Варто відображати й рівень спеціальних психолого-педагогічних навичок роботи з учнями: рівень вирішення професійних завдань у ході педагогічної практики; вміння коректувати та прогнозувати результати педагогічної діяльності; адекватність самооцінки готовності до роботи в школі (ліцеї, коледжі); здібність до педагогічної творчості.

Контрольні завдання та запитання

- 1. У чому полягають завдання і зміст педагогічної практики в школі?*
- 2. Охарактеризуйте мету та основні вимоги до проведення педагогічної практики в школі.*
- 3. Визначте роль процесу керівництва педагогічною практикою та його обов'язки.*

Розділ 16

УЧИТЕЛЬ ПРАВОЗНАВСТВА В СТРУКТУРІ ШКІЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ

Професійна культура спілкування. Взаємовідносини з учнями та їх батьками.

Сім'я, дитина, школа — цьому трикутнику належить важлива роль протягом одинадцяти (дванадцяти) років навчання учня. Саме спілкуванню з дітьми в школі вчитель правознавства мусить приділяти чимало уваги, адже його необхідно здійснювати в різноманітних формах, і за різних обставин. Більше всього вчителю доводиться спілкуватися з дітьми викладаючи предмет. Слід зазначити, що предмет, який викладає вчитель правознавства, виконує важливу виховну функцію і впливає на розвиток правової культури дитини. Для того, щоб зміст кожного уроку завжди запам'ятовувався, вчителю необхідно постійно працювати над якістю викладання, яка має важливе значення не тільки у формуванні зацікавленості до предмета, а й у становленні авторитету, поваги, довіри до вчителя.

Процес оволодіння знаннями та ставлення учнів до вчителя і предмета, який він викладає, мають одну основу — інтерес, зацікавленість. Слід констатувати, що в педаго-

гічному процесі цікаве все те, що виходить за рамки звичайного, норми. Тому для формування інтересу школярів до правознавства можна порадити молодому колезі найбільше уваги приділяти його змісту та методиці викладання. Предмет буде вивчатися із задоволенням, якщо цікаво будуть подані ідеї, теми, зміст навчання. Тому важливо таким чином будувати процес викладання правознавства, щоб у ньому було якомога більше проблемних ситуацій з незвичайними й оригінальними прикладами, питаннями, завданнями. Процес навчання для учнів стане привабливішим, якщо вчитель частіше буде звертатися у процесі спілкування з дітьми на уроках до дискусійних гіпотез, висвітлювати різноманітні погляди на проблеми. Кожний шкільний урок є передачею інформації (знань), а разом з цим виконує виховну функцію. Саме тому кожен урок може формувати в учнів дисципліну, творчість, ініціативу, самостійність. Для того щоб предмет, який викладається, постійно пробуджував інтерес учнів, бажання його вивчати, необхідно урізноманітнювати форми подання нової інформації на уроках. Потрібно враховувати, що діти не люблять займатися сумними справами. Тому форми уроків варто постійно урізноманітнювати, причому використовувати не лише ті, про які йшлося вище, а й такі, які можна знайти в самому житті, взаємовідносинах людей. Головним є те, щоб урок завжди був творчим, був засобом зацікавленості спілкування учня й учителя. Відомо, що чим більше ініціативи та новацій і менше застарілих однобоких схем в організації спілкування на уроці, тим швидше і краще вчитель зможе виконати своє професійне завдання — навчити правильно й уміло трактувати норми права.

Слід зазначити, що в організації ділового спілкування вчителя з учнями на уроці потрібна оптимальна межа. Важливо, щоб межа між діловим спілкуванням і грою була очевидною, щоб воно не переросло в просту гру, яка не має ніякого навчального навантаження. З метою стимулюван-

ня інтересу учнів до предмета потрібно застосовувати різноманітні ділові ігри, фільми, інноваційні та інтерактивні методи навчання, тобто все те, що привертає увагу учня. Ділова гра залучає учня до невідомої для нього життєвої ситуації й він мусить спробувати себе у незвичній ролі, робити те, що не вміє, вступати в нові несподівані відносини. Учень має подивитися на себе очима інших учасників гри, відчувати їхню підтримку чи осуд.

Культура педагогічного спілкування формується на основі багатьох умов, яких мусить дотримуватися вчитель. На нашу думку, однією з таких умов є те, що вчитель мусить співвідносити зміст, спосіб, характер спілкування з різними психофізіологічними і соціальними особливостями сприйняття і реагування усіх, хто вступає з ним у взаємовідносини — учнів, батьків, колег. Він будує своє спілкування, враховуючи особливості всіх своїх партнерів. Потрібно вміти спілкуватися зі всіма. Причому таким чином, щоб проникати в душевний стан свого співбесідника, зрозуміти стимули та мотиви поведінки, судження, орієнтації, зуміти не лише їх пояснити, але й так побудувати спілкування, щоб їх врахувати, досягаючи адекватного для реалізації поставленої мети реагування. Формування такого рівня спілкування відбувається разом із накопиченням педагогічного та життєвого досвіду. Важливою умовою професійної культури вчителя правознавства є його вміння бути творцем спілкування. Адже від уміння спілкуватися з різними групами учнів, перш за все, залежить успішне вирішення педагогічних завдань.

Учитель мусить розглядати спілкування як багатогранний процес і володіти різними способами його ведення. Всі ці фактори слід розділити на дві великі групи, які тісно між собою пов'язані і залежать одна від іншої. Перша — особистісні, тобто ті, що співвідносяться самою людиною як особистістю. Друга — операціональні, — все те, що характеризує сам процес спілкування: яким чином, за допомогою яких прийомів, засобів досягається контакт з людьми. Слід зазначити, що для того, щоб оволодіти май-

стерністю спілкування, учитель повинен добре знати самого себе. Йому потрібно розвивати власні особистісні якості, особливо ті, від яких залежить безпосередній контакт з іншими людьми. Тільки враховуючи і вдосконалюючи свої особисті якості, вчитель опановує майстерність спілкування.

У спілкуванні вчителя з учнями важливу роль мають його зовнішні параметри, голос. Вчителю слід звертати увагу і на такі дрібниці, як міміка та жести, адже саме з їх допомогою людина може щось або демонструвати, або маскувати. Однак жести, які не властиві конкретному випадку, будуть заважати спілкуванню. Більше того, надмірна жестикуляція ставить у незручне становище вчителя та відволікає увагу учнів від уроку. Тому вчитель завжди мусить передбачати манеру своєї поведінки в класі, на уроці потрібна завжди виваженість.

Культура спілкування базується на психологічних особливостях людини. Вона становить систему емоційно чутливих, раціональних, вольових реакцій поведінки. У професійній діяльності вчителя не можна не зважати на розмаїття соціальних факторів, які впливають на людину. Безліч наукових, моральних, естетичних, правових знань, якими володіє людина становить її культуру. Зрозуміло, що кожний учитель у спілкуванні зі своїми учнями повинен не лише орієнтуватися в системі правових моральних, естетичних знань, а й зобов'язаний через предмет який викладає, систематично та якісно доводити ці знання до своїх учнів, комплексно їх виховуючи. Слід зазначити, що чим більше такими знаннями володіє вчитель, тим ефективніше його спілкування, тим більше все це сприяє реалізації педагогічних завдань.

Сучасний учитель має постійно вдосконалювати свою професійну майстерність, а отже, бути в курсі новацій у педагогічній науці, психології, методиці викладання. Саме тому внутрішній світогляд, глибокі й різноманітні спеціальні та педагогічні знання є важливою умовою його професійної культури спілкування.

Нарешті хочеться зазначити, що спілкування вчителя залежить від уміння ефективно використовувати соціально-психологічні механізми професійного спілкування. Найбільш важливими з них є переконання, наслідування, ідентифікація.

Спілкування в педагогічному колективі. На характер спілкування вчителя з учнями та їхніми батьками значно впливає морально-психологічний клімат, що склався в педагогічному колективі. Ділові, товариські відносини вчителя зі своїми колегами, адміністрацією школи допомагають установити нормальні зв'язки всього колективу вчителів з учнями та їх батьками.

Разом з тим, морально-психологічний клімат у кожному педагогічному колективі залежить від керівника й представників самоврядування самого педагогічного колективу, форм і особливостей взаємин у ньому. У цьому сенсі емоційний настрій, активність, діловитість, принциповість членів колективу один до одного є показником сформованого морально-психологічного клімату в шкільному колективі.

Спілкування в педагогічному колективі повинно бути високопрофесійним.

Спілкування вчителя з колегами можна умовно поділити на дві взаємозалежні частини.

Перша — це офіційно-організаційні, або формальні, зв'язки, стосунки між членами педагогічного колективу (педагогічні ради, методичні об'єднання, наради, збори, на яких обговорюються всі виробничі, поточні навчальні й виховні проблеми). Щоденне спілкування вчителів між собою не є для кожного з них безперервним, постійним процесом. Основну частину часу вчитель витрачає на роботу, спілкування безпосередньо з учнями. Проте спілкування з колегами має інтенсивний характер, оскільки залежить від умов конкретної ситуації, адже час від часу в кожного вчителя виникає необхідність відповідного особистого контакту зі своїм колегою для вирішення поточ-

них, перспективних навчальних і виховних завдань: обговорити успішність і поведінку того або іншого учня, порадитися про заходи впливу на нього, виробити єдиний підхід щодо вимог виконання учнями домашніх завдань.

Звичайно формальні зв'язки в педагогічному колективі будуються в основному на чітких відносинах: директор — завідувач навчальної частини — організатор позакласної й позашкільної виховної роботи — класний керівник — учитель-предметник. Професійна діяльність кожного педагога — від директора до вчителя — містить у собі чимало різних обов'язків. Природно, що офіційні форми спілкування обумовлюються кожним членом педагогічного колективу щодо інших залежно від професійного статусу: компетентність, наукова й ділова кваліфікація, виконавська дисципліна, моральна відповідальність, професійна етика педагога у ставленні один одного в учнівському, батьківському й педагогічному колективах. Формальні зв'язки зобов'язують кожного вчителя, незалежно від того, чи займає він якусь посаду, брати активну участь в обговоренні й практичному вирішенні питань, які часто виходять за межі його безпосередніх функціональних обов'язків як учителя-предметника. Відповідальність за навчальну й виховну роботу в школі розподіляється порівну між усім педагогічним колективом, а не тільки між директором або організатором виховної роботи. Поряд з офіційним спілкуванням у кожному педагогічному колективі є й неофіційне, або неформальне, спілкування. Останнє багато в чому залежить від офіційно прийнятого й закріпленого професійного спілкування, хоча й має відносно самостійний характер. Безумовно, неофіційні товариські контакти (спільні туристичні поїздки, чаювання, вечори), співробітництво й взаємодопомога в роботі й по її закінченні формують якісно інший, більш дієздатний для вдосконалювання виховної роботи у школі морально-психологічний клімат колективу — щирі відносини дружби й товариства. І навпаки, недоброзичливі відносини, що виявляються у сварках і конфліктах, як

погіршують настрої, викликають невдоволеність
заважають проведенню єдиної педагогічної лінії
в стосунках з учнями. На нашу думку, морально-психоло-
гічний клімат у колективі визначається єдністю офіційно-
неофіційного спілкування. Доброзичливість, щирість,
взаємодопомога у педагогічному колективі переходять й
до неофіційної структури спілкування вчительського
колективу з одним й учнями. Все це підвищує культу-
ру педагогічної праці, взаємодопомоги, поваги й само-

дисципліни, що єдність офіційного й неофіційного спіл-
кування в умовах педагогічної діяльності не може бути аб-
солютною, як не може бути абсолютною єдність формаль-
ного й неформального у змісті самої педагогічної діяльності

Педагогічної діяльності вчителя є як елементи фор-
мальності — виконання певних правил, норм, інструкцій,
дисципліни, елементи неформального — постійний пошук ново-
сти, індивідуальність, імпровізація. У більшості
случаїв у роботі вчителя ці елементи органічно перехо-
дять в інший і є єдиним цілим. Однак у будь-якому
педагогічному колективі завжди є педагоги, які можуть
в своїй діяльності, спілкуванні або до формально-
неформального. Звичайно, такий поділ умовний
і ситуативний. До формального способу діяль-
ності в спілкуванні в педагогічному колективі в цілому
можливо застосуватися, досить лише діяти тільки за ін-
струкціями, наказами, в усьому ними керуватися, не від-
ходячи від сформованих традицій.

У той же час побудова діяльності й спілкування суто на
формальній основі може додавати анархії, зайвих роз-
біжностей, навіть втрати вимогливості вчителя,
залежності на досягненні єдності дій, послідовності, ко-
герентності, волі в реалізації загальнозначущих педаго-
гічних завдань.

Часом багато хто просто не знає, на що звернути їм особливу увагу в розвитку своїх взаємин з колегами і що слід зробити, щоб такі взаємини були корисними, сприяли вдосконаленню педагогічної роботи.

Учитель, звичайно, повинен відчувати з ким він спілкується і, відповідно, вносити корективи до манери свого спілкування. Але, вносячи такі корективи, учитель завжди повинен пам'ятати, що спілкування скрізь і з усіма повинно бути демократичним, діалоговим. Якщо буде дотримуватися ця умова, не треба особливо й перебудовуватися, тому що сам зміст розмови буде змінювати стиль, манеру, способи спілкування.

Удосконалення колективної діяльності, встановлення справді товариських взаємин залежить насамперед від співвідношення особистих і суспільних інтересів. Розмаїття потреб й інтересів кожної людини накладає свій відбиток на характер взаємин людей. Безсумнівно, загальна професійна педагогічна діяльність, як правило, формує й спільність професійних інтересів. Однак, як відомо, крім професійної діяльності, кожна людина реалізує й інші види діяльності, які також формують або, принаймні, можуть формувати відповідні інтереси. У самій професійній діяльності інтереси певним чином можуть змінюватися. Тому головним напрямом роботи з удосконалювання колективної діяльності повинно стати зближення інтересів.

Якщо інтереси колективу збігаються, то спілкування в колективі проходить легко. Якщо ж інтереси діаметрально протилежні, то це, як правило, позначається й на характері спілкування. У більшості випадків воно або неможливе, або зведене до формального (тільки по роботі) спілкування.

Звичайно, на професійні взаємини істотний вплив мають характер і стиль керівництва та стан психологічного, морального клімату. Чим кращий морально-психологічний клімат у колективі, чим вищий його рівень, тим краще, серйозніше, більш відповідальне ставлення до роботи

й до колег спостерігається в кожного його члена. Пасивне ставлення до справ колективу, один до одного, байдужість до роботи можуть бути викликані не тільки тим, що людина займає не своє місце, а й суто зовнішніми умовами організації праці: перевантаженням, дріб'язковістю, надмірним адмініструванням, відсутністю перспектив кар'єрного зростання тощо. Байдужість до роботи в колег зумовлюється й наявністю багатьох невирішених життєвих та побутових проблем.

У педагогічному колективі спілкування обумовлюється й регулюється не тільки потребами й інтересами професійних та інших видів діяльності, а й іншими соціально-психологічними формами зв'язків: настроєм, суспільною думкою, смаками, традиціями тощо. На нашу думку вчитель мусить навчитися керувати своїм настроєм. Учитель не має права йти до школи, класу з поганим настроєм. Треба вміти самому собі піднімати настрій. Найбільш ефективний спосіб створення гарного настрою — налаштуватися самостійно, тобто зусиллям волі змусити себе підбадьоритися, наказати собі поводитись так, начебто у вас все добре. Але якщо самоналаштування не виходить, ви не можете відволіктися, слід вдатися до самоаналізу й з'ясувати, що конкретно в ситуації зіпсувало настрій. Потрібно в цьому поганому, неприємному знайти все-таки щось позитивне. Вас збентежила отримана інформація, але ви втішаєте себе тим, що для вас було все-таки краще довідатися про неї, ніж бути в невіданні. Міркуючи таким чином, ви допоможете уникнути безвиході.

Індивідуальний настрій може бути видозмінено суспільним. У тих колективах, де панує справді товариський мікроклімат, гарні відносини один з одним, колега, що з'явився на роботі пригніченим, з неприємними особистими переживаннями, не залишиться з ними на самоті. Педагогічний колектив завжди допоможе. Взагалі, слід бути дуже уважним до своїх колег. Необережне слово може зіпсувати настрій, самопочуття людини й, звичайно, на-

далі визначити ставлення до вас. Не ховайте посмішку, не робіть стурбованого обличчя, коли ви зустрічаєте колегу, вітайтеся або розмовляєте з ним. Якщо є з чим привітати — обов'язково привітайте, не забудьте про членів родини — розпитаєте про їх здоров'я, успіхи. Все це потім сприятливо позначиться у процесі обговорення ділових питань. Якщо можете зробити який-небудь комплімент, і це доречно в певній ситуації, — не треба соромитися, неодмінно зробіть його, тільки щиро. Адже лестощі завжди помітні й багатьом неприємні. Радимо вам особливо уважно ставитися до колег, якщо вони прийшли з уроку пригнічені. Тут доречно розповісти що-небудь курйозне, який-небудь випадок із вашої практики, відомих вам ситуацій в інших учителів. Головне — запевнити колегу, що все можна виправити, що ніхто не застрахований від подібного. Настрій може бути покращено завдяки досить чіткій скоординованій та спланованій роботі колективу.

В умовах розширення й зміцнення принципів самоврядування педагогічного колективу, взагалі демократизації шкільного життя потрібно, щоб ці принципи були основою відносин у житті колективу. Ці якості необхідно постійно розвивати в собі, інакше важко буде жити в умовах затвердженого життям усюди демократичного стилю спілкування. Насамперед слід шанобливо ставитися до права кожної людини висловлювати свою думку. Такий порядок зміцнює колектив, сприяє налагодженій педагогічній роботі всіх. Головне — вислухати всіх, відповісти кожному. Пліуралізм думок й адекватне їх сприйняття без колізій, конфліктів можливі в кожному педагогічному колективі, якщо істотне, головне, принципове в позиції щодо професійної діяльності всіх його членів збігається.

На характер взаємин, спілкування в учительському колективі великий вплив мають смаки людей. З метою розвитку колективу, вдосконалювання його морально-психологічного клімату завжди варто передбачати й ура-

ховувати динаміку смаків колег, а головне — ставлення до смаків один одного. Кожен повинен знати й розуміти, що протиставлення своїх смаків смакам інших, нав'язування їх — це джерело конфліктів. Інтелігентна, культурна людина ніколи не дозволить собі підкреслити свої смакові амбіції, різко викриваючи чиюсь нерозвиненість смаків. Смаки формуються й розвиваються на основі спільного інтересу спочатку до своєї спеціальної роботи й умілого її виконання, а потім на основі розвитку інтересів і до безпосередньо спільних справ колективу, кожного його члена окремо.

У процесах формального й неформального спілкування членів педагогічного колективу можуть виникати ситуації, які призводять до конфліктів. Звичайно, іноді не можна не враховувати позитивної ролі конфлікту в низці ситуацій. Однак у взаєминах людей він найчастіше має негативні наслідки, а тому необхідно намагатися уникати конфлікту. Будь-який конфлікт, як правило, призводить до певного психічного стану емоційної напруги всього колективу. Конфлікти у педагогічному колективі можуть виникати на основі реальних суперечностей які є у діяльності, але можуть з'явитися й за відсутності суперечностей як результат перекручення окремих думок членів колективу про ті або інші сторони діяльності колективу.

Конфлікти між людьми, що працюють в одній сфері діяльності, ставлять ті самі загальнозначущі цілі й інтереси, не є неминучими й необхідними. Варто також відрізнити конфлікти, викликані об'єктивними обставинами (неправильний розподіл функцій, наприклад), від конфліктів, що виникли на основі суб'єктивних причин, тобто зіткнення мотивів, установок, поглядів людей. При цьому необхідно враховувати, який вид конфліктної ситуації складається у конфліктуючих сторін та інших людей, які прямої участі в цьому конфлікті не беруть, є його сторонніми спостерігачами.

Треба відрізняти конфлікти за їх змістом (ділові й особисті), а також за типом взаємин (конфлікти з адміністрацією або конфлікти з іншими, рівними за статусом, членами колективу). Звичайно, такий поділ досить умовний, оскільки в процесі діяльності ці конфлікти взаємозумовлені й впливають один на одного, а розростаючись втягують практично всіх.

Для створення сприятливих умов педагогічної діяльності необхідні постійний пошук і вироблення способів попередження конфліктів й оптимального їх розв'язання, якщо вони виникають. Конфлікти мають різні форми. Конфлікт може привести й до розв'язання наявних проблем у колективі. Знаючи підґрунтя конфліктів, можна в принципі нейтралізувати джерела їхнього виникнення.

Насамперед необхідно не допускати конфліктів між керівництвом і членами колективу, оскільки саме такого змісту конфлікти найбільш істотно впливають на ділові й особисті взаємини, морально-психологічний клімат педагогічного колективу. Навряд чи можна говорити про професійну культуру педагогів — директора або завідувача навчальної частини, якщо вони, замість того щоб не допустити конфлікту, ще більше його роздмухують, коли використовують усілякі способи переслідувань, дискредитації, зведення рахунків із “недостойними”, на їхню думку, вчителями. Треба по-справжньому ненавидіти “опонента”, так само як і не поважати весь колектив, щоб таємно й наполегливо стежити, коли “негідний” учитель допустить яку-небудь помилку, для того, щоб усіляко перебільшити її. Не важко уявити собі, однак, на що перетвориться таке цькування з боку людини, що володіє адміністративною владою, який “моральний” урок він дасть, як вихователь вихователю.

У будь-якому конфлікті з колективом чи його окремими членами керівник — директор школи повинен насамперед розібратися в собі, у своїй діяльності, способах спілкування. Залежно від особливостей, що викликають такі

конфлікти, керівник повинен відповідним чином проаналізувати, чому його стиль керівництва не підтримують окремі члени колективу або підгрупи, й у кожному конкретному випадку обрати особливий варіант вирішення. Але для цього треба досконало знати сформовані в колективі взаємини (неформальне лідерство, авторитетність, особисту прихильність і нахили, вікові, кваліфікаційні особливості, психологічну сумісність тощо). Щоб таких конфліктів не виникало, керівникові необхідно чітко розмежувати функції, тобто якомога точніше розподілити обов'язки кожного члена колективу й забезпечити їхній гласний контроль. Важливе також і своєчасне обговорення всіма членами колективу всіх його проблем і планів, а в цьому контексті й назріваючих конфліктів.

Серед факторів, що визначають спілкування, морально-психологічний клімат колективу, сферу взаємин керівника й підлеглих, лідерство є дуже важливим. Керівниками в шкільному колективі є не тільки директор, його заступники з навчальної, виховної і господарсько-адміністративної роботи, а й спеціальні колективні виборні або громадські органи. Директор і його заступники — це люди, призначені офіційними повноваженнями планувати, організовувати й координувати роботу колективу школи відповідно до його завдань і вимог з боку районних, обласних відділів освіти. З метою успішного керування колективом кожен керівник прагне мати лідерський вплив, що, як відомо, не забезпечується тільки займаною посадою. Посади директора школи, завідувача навчальної частини гарантують їм лише формальне лідерство. Але чи стануть вони справжніми, реальними керівниками — лідерами колективу, цього гарантувати не можна, як не можна гарантувати і того, що хто-небудь із членів колективу буде мати неформальний лідерський вплив.

Ознаками, що свідчать про реальне лідерство в педагогічному колективі, є такі. Справжній керівник-лідер повинен бути авторитетом у всьому. Він має бути кваліфіко-

ваним викладачем і методистом, умілим організатором шкільної навчальної й виховної роботи, розумним і турботливим господарником. Як ніхто інший, він зобов'язаний майстерно володіти культурою педагогічного спілкування: підказати, порадити, допомогти своїм заступникам, педагогам, батькам, учням так, щоб ніхто не міг сумніватися в його професійній компетентності як керівника, вихователя, учителя. Він повинен мати гарну офіційну репутацію в учнівському середовищі, педагогічному колективі. Керівник повинен бути суворим, але справедливим, демократичним у спілкуванні, здатним тонко відчувати й не переходити допустимої межі у спілкуванні. Він може пожартувати, посміятися, але повинен уміти покарати й бути вимогливим. Він турботливий, чемний, усе пам'ятає, але не злопам'ятний і не мстивий. Акуратний, але не дріб'язковий. Він той, хто вміє обіцяти й виконувати. Справжній лідер — директор — це вихователь вихователів, людина, що вміє згуртувати і спрямувати колектив, показати приклад, повести за собою.

Стиль керівництва — це сукупність найбільш типових для певного колективу взаємин керівника й підлеглих. Стиль керівництва, як правило, знаходить висвітлення у поведінці керівника, його манері й формах спілкування з людьми. У соціальній психології, як правило, умовно виокремлюють три стилі керівництва: авторитарний, ліберальний і демократичний. Кожний має певні особливості, доцільність використання прийомів кожного з них визначається конкретною ситуацією, залежить від ділових і особистих властивостей членів колективу та його керівництва.

Педагогічна діяльність досягає свого соціального призначення, коли в процесі навчання й виховання відбувається навчання всіх його учасників. Комплексне рішення проблеми культури спілкування вимагає приведення до гармонійної відповідності сімейне виховання, виховання в шкільних і позашкільних закладах, а також вихован-

ня за допомогою використання засобів масової інформації й комунікації. Центральною фігурою цієї системи є вчитель. Як і раніше, зараз усе вирішує робота вчителя, його особистість. Саме від його знань, умінь, досвіду, професійної майстерності багато в чому залежить соціалізація підростаючого покоління, майбутнє інтелектуального й морального розвитку нашого суспільства.

Відповідальна й творча праця вчителя правознавства — це справді гуманні й демократичні його взаємини зі своїми учнями, їхніми батьками, колегами, які повинні будуватися на непорушних принципах культури педагогічного спілкування зокрема слід:

— виправдовувати щодня й щохвилини довіру всіх тих, з ким маєш справу, кого вчиш і від кого вчишся сам;

— неухильно дотримуватися професійної етики спілкування: у будь-якій ситуації координувати свої дії з колегами;

— бути добре підготовленим до будь-якого діалогу з кожною людиною з будь-яких питань, що входять у коло вашої професійної компетенції;

— знаючи, що педагогічне спілкування вимагає духовної й фізичної витривалості, постійно розвивати в собі ці якості.

Культуру педагогічного спілкування опановують тільки працьовиті педагоги, ті що постійно цікавляться, а тому, якщо чогось не вмієте — навчайтеся, а чого не знаєте — довідуйтеся, запитуйте, з'ясовуйте, а головне — не впинно вдосконалюйте форми спілкування з людьми, дотримуйтеся таких правил:

— педагогічне спілкування не терпить словоблудства й брехні: слова не повинні розходитися зі справами;

— педагогічне спілкування — це вимогливість до себе й людей, які вас оточують у всьому, що стосується навчання й виховання характеру;

— лаконічність, динамізм спілкування залежать від вашої внутрішньої зібраності: у справах, вчинках, мові;

— у будь-якій ситуації пам'ятайте про честь, чесність і порядність, а головне — про святість справи, якій служите;

— гнів ніколи не повинен затьмарювати розум і душу: тільки терпіння, наполегливість й увага зможуть допомогти вам із честю вирішити поставлені в спілкуванні завдання;

— завжди вмійте підсвідомо оцінювати ступінь свого педагогічного впливу, намагайтеся знаходити єдино правильний вихід зі скрутною, навіть неможливою, ситуації спілкування;

— умійте визнавати й виправляти свої помилки, допущені у спілкуванні;

— майте мужність переглянути свої методи і тактику спілкування, якщо вони не дають результату;

— будьте чуйними у спілкуванні — тобто вдавайтесь у переживання тих, з ким маєте справу;

— будьте відважним у спілкуванні — не губіться й не впадайте у відчай за скрутною ситуації спілкування;

— завжди тверезо оцінюйте дійсність, у тому числі й власні успіхи та поразки спілкування в педагогічному колективі.

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягає суть спілкування учителя у педагогічному колективі? Визначте його особливості.

2. Визначте, яким чином формується професійна культура спілкування вчителя правознавства з учнями та їх батьками.

ПІСЛЯМОВА

Ви закінчили вивчати курс, який, сподіваємося, допоможе вам на першому етапі становлення вчителя правознавства у школі. В СРСР викладання правознавства в школі було нероздільно пов'язане з історичною наукою. Педагогічні навчальні заклади випускали молодих фахівців, які одночасно викладали й історію, і правознавство. Очевидно тому, що радянська шкільна парадигма викладання правознавства була недостатньо розробленою. Зокрема і викладанню правознавства в той час не приділялося достатньої уваги, а вивчалися лише правові основи радянської держави. Однак уже за часів незалежності в Україні зроблено чимало науково обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства у школі, в 9-му класі. Нові концепції ґрунтуються на системності та безперервності викладання правознавства з 1-го по 12-й класи. Тобто на кожному етапі навчання учнів у школі вони мусять вивчати відповідний правовий курс, оскільки одним із завдань школи є виховання законослухняної дитини, яка отримала гарну правову підготовку і могла її застосовувати в повсякденному житті.

До цього в Україні не було підручника, який би забезпечував вузівську програму методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства”, хоча майже кожен педагогічний ВНЗ, який здійснює підготовку таких фахівців, потребує його. Більшість ВНЗ мають свої навчальні посібники з зазначеного предмета. Це правильно з огляду на те, що в кожному регіоні України є своя школа методики викладання правознавства, є свої педагоги-новатори, які використовують передові та новітні форми та методи навчання. Тому потреба в підручнику такого змісту, на нашу думку, була і є нагальною.

Автори відразу хочуть зазначити, що не ставили за мету узагальнити весь передовий досвід викладання правознавства в усіх регіонах України, оскільки фізично цього просто не можливо зробити, до того ж і обсягу підручника для цього не вистачило б. Вважаємо, що кожен новатор повинен самостійно узагальнити свій досвід та представити його на розгляд педагогічної громадськості. Автори відкриті до діалогу та дискусії і раді будуть прийняти кожную пропозицію, яка надійде до провідного педагогічного ВНЗ України — Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова з тією метою, щоб у перспективі значно покращити його зміст.

Мета, яку автори ставили при написанні цього підручника значно скромніша, — забезпечити викладання програмного курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” навчально-методичним посібником, за яким студент — майбутній вчитель правознавства — міг би вивчити основи методики викладання предмета. Автори розуміють, що не підручник чи посібник, а живий педагогічний практичний досвід щоденної праці в школі є запорукою становлення професійного вчителя правознавства.

Тому, якщо у вас після прочитання нашого підручника виникло відчуття, що в ньому йдеться про речі, які давно відомі і, можливо, не так важливі для вашої роботи, не

поспішайте з висновками і не відкладайте у бік книгу. Ми не сумніваємося, що про методiku викладання ви знаєте не з розповідей чи прочитаного, а ваш особистий досвід викладання може стати прикладом професіоналізму, стосовно як виховання, так і викладання правознавства. Нам би хотілося запросити до прочитання та вивчення підручника перш за все молодих учителів, допомогти їм нашими методичними порадами, особистим багаторічним досвідом викладання. Адже цей підручник розрахований саме на них і саме їм ми рекомендуємо, яким чином наповнити викладання курсу правознавства в школі професіоналізмом, оптимізмом, вірою в учня й у його можливість ставати з кожним днем кращим і кращим.

Ми також дуже сподіваємося, що цей підручник допоможе вам розібратися в тому, що ви знаєте і чого не знаєте, вибудувати ваші знання в систему і діяти в повсякденній педагогічній діяльності, спираючись на неї. Дуже хочеться, щоб наш підручник спонукав вас до того, щоб подивитися на себе збоку, побачити себе очима учнів, перевірити, чи все вам вдалося або вдається зробити так, щоб ваша методика викладання гармонійно поєднувала високий професіоналізм та культуру спілкування в педагогічному колективі. Нам би хотілося, щоб словами відомого американського психолога Д. Карнегі говорили про вас: “І люди будуть зберігати в пам’яті ваші слова, цінувати їх і повторювати їх через багато років після того, як ви їх уже забудете”.

ПРОГРАМА З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ “ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА”

Вступ

“Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна дисципліна. “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” — навчальна дисципліна та практика роботи вчителя. Коротка характеристика процесу становлення курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”.

Загальна характеристика курсу. Мета, завдання, особливості курсу. Предмет “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна наука.

Форми наукових досліджень і участь учителів у їх проведенні.

Зв'язок “Методики викладання шкільного курсу “Основи правознавства” з юридичними та гуманітарними науками.

Розділ 1. Структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” та сучасна система шкільної правничої освіти в Україні

Стан шкільної правничої освіти в Україні до проголошення незалежності та перебудова її в кінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Структура курсу “Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”. Шкільні програми з правознавства.

Розділ 2. Форми організації навчання учнів правознавства

Діяльно-практичні та мовні форми навчання правознавства. Шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства. Класні та позакласні форми навчання. Ефективність позакласного навчання правознавству. Види позакласної роботи з правознавства. Розробка плану позакласної роботи з правознавства. Факультатив, гурток та учнівське наукове товариство з правознавства, методика створення і роботи.

Позашкільні форми вивчення правознавства. Роль учителя правознавства в структурі позашкільного вивчення предмета.

Розділ 3. Методи навчання

Класифікація методів навчання правознавства. Усний виклад, його функції та види. Методи роботи з друкованими текстами. Підручники з правознавства та методика роботи з ними.

Фронтальна, групова та індивідуальна робота на уроці правознавства. Методика роботи з правовими джерелами та нормативно-правовими актами.

Розділ 4. Етапи навчання учнів у школі правознавства

Правове навчання учнів у початковій школі. Особливості навчання правознавства в неповній середній школі. Правове навчання в повній середній школі.

Розділ 5. Формування у школярів знань, навичок та умінь на уроках правознавства

Поняття розвивального навчання та його роль у процесі викладання правознавства. Прийоми та засоби формування правових знань у школярів. Класифікація умінь. Методика формування навичок та умінь на уроках правознавства.

Розділ 6. Наочність на уроках правознавства

Характеристика та значення наочності на уроках правознавства. Правила застосування та методичні вимоги до наочності. Методика виготовлення наочності.

Розділ 7. Технічні засоби навчання на уроках правознавства

Класифікація технічних засобів навчання. Дидактичні принципи використання технічних засобів навчання на уроці правознавства.

Прийоми застосування технічних засобів навчання на уроках правознавства. Телеурок із правознавства, методика організації та проведення

Розділ 8. Урок правознавства в сучасній школі та методика його проведення

Урок як основна форма навчання учнів правознавству. Місце уроку правознавства в шкільному курсі навчальних дисциплін.

Класифікація уроків правознавства. Типи уроків правознавства. Структура уроку правознавства. Вимоги до сучасного уроку правознавства. Традиційні та нетрадиційні типи уроків. Особливості підготовки, побудови та проведення уроків учителем у середній школі. Уроки, запозичені у ВНЗ (лекція, семінар, урок-практикум, диспут, конференція). Урок-екскурсія. Теоретичні основи уроку в сучасній школі

Розділ 9. Міжпредметні зв'язки на уроках правознавства

Суть та значення проблеми міжпредметних зв'язків. Основні аспекти змісту міжпредметних зв'язків на уроках правознавства. Методичні прийоми та засоби встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства

Розділ 10. Правове виховання учнів у процесі навчання

Мета та завдання правового виховання учнів на уроках правознавства. Виховні можливості уроку. Вибір проблеми при вирішенні виховних завдань. Формування правової культури. Виховання активної правової позиції. Методика організації та проведення виховних заходів у школі

Розділ 11. Кабінет правознавства у сучасній школі

Шкільний кабінет правознавства та його роль у навчанні, вихованні та розвитку учнів. Обладнання кабінету та робота з ним. Організація навчального процесу в умовах кабінету

Розділ 12. Навчально-методична база вчителя правознавства

Особистість та професійна компетентність учителя правознавства. Викладання правознавства в сучасній школі як багатогранна, творча діяльність учителя. Характеристика навчально-методичної літератури вчителя правознавства та робота з нею

Розділ 13. Шкільна правнича бібліотека

Роль шкільної правничої бібліотеки в процесі навчання. Методика формування шкільної правничої бібліотеки учителем та роль учителя в процесі формування навчального фонду бібліотеки

Розділ 14. Перевірка та оцінювання знань та умінь учнів

Завдання і зміст перевірки та оцінки результатів навчання. Організація, форми та прийоми перевірки знань учнів на уроках правознавства. Методика створення тестових завдань з правознавства та використання їх під час перевірки знань.

Оцінювання знань і коментування вчителем результатів навчання дітей на уроках правознавства

Розділ 15. Методика проведення педагогічної практики студентів з курсу “Основи правознавства” в школі (ліцеї, коледжі)

Мета та основні вимоги до проведення педагогічної практики. Завдання педагогічної практики. Керівництво педагогічною практикою, обов’язки організаторів. Зміст педагогічної практики в школі

Розділ 16. Учитель правознавства в структурі шкільного педагогічного колективу

Спілкування в педагогічному колективі. Професійна культура спілкування. Взаємовідносини з учнями та їх батьками

ПОКАЖЧИК КЛЮЧОВИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

- Вивчення передового досвіду викладання правознавства 12
- Вимоги до проведення уроків 117
- Гурток та учнівське наукове товариство з правознавства 41, 43
- Експеримент 14
- Завдання педагогічної практики 241
- Завдання правового виховання 164
- Зміст педагогічної практики в школі 243
- Інформаційні технології навчання 94
- Класні та позакласні форми навчання 37, 38
- Конкретна та абстрактна наочність 103
- Культура педагогічного спілкування 257
- Мета правового виховання 163
- Методи виховання 164
- правова свідомість 169
  - правові почуття 172
  - правомірна поведінка 174

- Методи навчання 51
- дослідницький 57
  - метод проблемного викладу матеріалу 56
  - методи активного навчання 62
  - пояснювально-ілюстративний 55
  - репродуктивний 55
  - частково-пошуковий або евристичний 58—59
- Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства” як педагогічна навчальна дисципліна 7, 8
- Методика роботи з правовими джерелами та нормативно-правовими актами 76
- Міжпредметні зв’язки 148
- Моральні якості вчителя правознавства 215
- Мультимедійні технології 95
- Навчальна програма 29
- Педагогічна діяльність учителя 211
- Педагогічна практика 239
- Педагогічна техніка 213
- Перевірка знань учнів 230
- Позашкільна робота з правознавства 48
- Правове виховання 161
- Правове навчання в основній школі 81
- Правове навчання в старшій школі 82
- Правове навчання учнів у початковій школі 80
- Правове поняття 84
- Спілкування в педагогічному колективі 261
- Способи роботи з підручником 73
- Спостереження 12
- Структура курсу 15
- Структура підручника 70
- Структура юридичної освіти 22
- Телеурок (кіноурок) 113
- Типи уроків 119
- нетрадиційні уроки 124, 126
  - правове інсценування 140

- рольова гра 132
- урок-семінар 131
- шкільна лекція 127

Урок 115

Факультатив із правознавства 38, 39

Форми наукових досліджень учителів 12

Фронтальна, групова та індивідуальна робота 77

Функції підручника 69

Шкільна програма

Шкільний кабінет правознавства 208

Шкільні та позашкільні форми вивчення правознавства 37

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Андерсон Дж.* Когнитивная психология. — СПб.: Питер, 2002.
2. *Доблаев Л.* Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания. — М.: Педагогика, 1982.
3. Конституція України. — К., 1997.
4. *Козир М.К., Шость Н.В. та ін.* Енциклопедія сучасного права неповнолітніх. — К.: Рідна мова, 1997.
5. Конституція України і Основи правознавства в школі: Книга для вчителя / І.Б. Усенко, С.В. Бобровник, В.І. Ваксман та ін. — К.: Укр. центр правничих студій, 1999.
6. *Нагодченко О.В., Чумак П.О.* Основи правознавства: Навч. посіб. — Д.: Арт-Прес, 2000.
7. *Наровлянський О.Д.* Дидактичні матеріали з основ правознавства: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
8. Педагогическая психология: от теории к практике: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 2002.
9. *Халперн Д.* Психология критического мышления. — СПб.: Питер, 2000.

10. *Фіцула М.М.* Правове виховання учнів Навч. посіб. / Ін-т змісту і методів навчання. — К., 1997
11. *Білик Л.* Діяльнісний підхід до професійної підготовки особистості студента // Рідна школа. — 2004. — № 1 — С. 55—57.
12. *Вакулюк В., Семенова Н.* Мультимедійные технологии в учебном процессе // Высшее образование в России. — 2004. — № 2. — С. 101—105.
13. *Воробьева Е.В.* Информационное сопровождение учебно-воспитательного процесса подготовки специалиста-лидера // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Зб. наук. пр. / За ред. Л.Л. Товажнянського та О.Г. Романовського. — Х., 2004. — Вип. 6 (10). — С. 211—216.
14. *Головченко В.* Особливості формування правової культури молоді // Право України. — 2004. — № 10. — С. 120—123.
15. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”: Курс лекцій. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. — 162 с.
16. Ефективність і нові форми діагностики рівня підготовки фахівців ВНЗ: Матеріали наук.-метод. конф. / Укркоопспілка, Львів. комерц. акад. — Л., 2004. — С. 239.
17. *Жижко Т.* Інтенсифікація професійної підготовки студентів і системний підхід // Вища освіта України. — 2004. — № 1. — С. 92—96.
18. *Жовта І.* Українські вищі навчальні заклади впроваджують кредитно-модульну систему підготовки студентів: (За матеріалами семінару) // Освіта України. — 2004. — № 7. — 27 січня. — С. 5—6.
19. *Дичківська І.М.* Інноваційні педагогічні технології: Навч. посіб — К.: Академвидав, 2004. — 352 с.
20. *Журавка О.* Взаємозв'язок релігії і права та духовні засади викладання юридичних дисциплін // Підприємство, господарство і право. — К.: Ін Юре, 2004. — № 4. — С. 5—6.

21. Журавський В., Копиленко О. Юридична освіта в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення // Право України. — 2004. — № 11. — С. 3—7.

22. Мещерякова Н.В. Информационные технологии обучения // Инновационные технологии организации обучения в техническом ВУЗе: на пути к новому качеству обучения: Тез. докл. междунар. науч.-метод. конф. — Пенза, 2004. — Ч. 2. — С. 191—192.

23. Сердюк Л. Реалізація педагогічної майстерності через потенціал інформаційних технологій // Освіта: технікуми, коледжі: Навч.-метод. журн. — 2004. — № 1. — С. 28—29.

24. Тамарская Н. Конкурентноспособность будущего педагога // Высшее образование в России. — 2004. — № 3. — С. 142—150.

25. Юридическая педагогика: Учебник / Под ред. В.Я. Кикотя, А.М. Столяренко; Моск. ун-т МВД России. — М.: ЮНИТИ — ДАНА: Закон и право, 2004. — 895 с.

26. Богданова І.М. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів на основі застосування інноваційних технологій: Дис... д-ра пед. наук; 13.00.04: теорія та методика проф. освіти. — О., 2003. — С. 440.

27. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: Метод. посіб. для студ. магістратури / Наук.-метод. центр вищої освіти, Житомир. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. — Житомир, 2003. — С. 232.

28. Інноваційні методика юридичної освіти: поняття, зміст та практика застосування: Тези Всеукр. наук.-практ. конф. (29 листопада 2003 р., Київ) / Нац. ун-т “КМА”, Американська асоціація адвокатів, Правова ініціатива у Центральній та Східній Європі (АВА/СЕЕЛІ). — К., 2003. — С. 47.

29. Лузіна М.О., Возна А.М. Інноваційні процеси в освіті: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Нац. банк України, Львів. банківський ін-т. — Л.: ЛБІ НБУ, 2003. — С. 103.

30. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики / За ред. В. Андрущенка. — К.: К.І.С., 2003. — С. 296.

31. *Волковська Т.І.* Систематизація педагогічних інновацій: (Моніторинг як експертна система) // Рідна шк. — 2002. — № 11. — С. 46—47.

32. Методика викладання у вищому навчальному закладі: Метод. вказівки до вивчення дисципліни для магістрів усіх спеціальностей / Нац. ун-т. харчових технологій; Укл.: І.В. Нікітіна. — К.: НУХТ, 2002. — С. 11.

33. *Абдуллина О.А.* Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. — М.: Просвещение, 1990. — 141 с.

34. Активные методы в подготовке учителя / Сост. Л.И. Закотнова и др. — Омск, 1985. — 23 с.

35. Активные методы обучения в вузе / Отв. ред. В.И. Гроздева. — Брежнев, 1983. — 167 с.

36. *Алексюк А.И.* Общие методы обучения в школе. — К.: Рад. шк., 1973. — 264 с.

37. *Бабанский Ю.К.* Методы обучения в современной общеобразовательной школе. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.

38. *Балаев А.А.* Активные методы обучения. — М.: Профиздат, 1986. — 95 с.

39. *Корнієнко С.М., Кодлюк Я.П.* Батьківські збори у початкових класах: Навч.-метод. посіб. — Т., 1995. — С. 64.

40. *Корнієнко С.М.* Родинні виховні заходи у початкових класах: Навч.-метод. посіб. — Т.: Підручники і посібники, 1996. — 80 с.

41. *Лозова В.І., Троцько Г.В.* Теоретичні основи виховання і навчання (навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів). — Х., 1997. — 338 с.

42. *Кулюткин Ю.Н.* Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя // Вопр. психологии. — 1986. — № 2.

43. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. завед. / Под ред. И.А. Зязюна. — М.: Просвещение, 1989. — 302 с.

44. Практикум з педагогіки: Метод. посіб. / І.Д. Зверева, Л.Г. Коваль. — К.: ІЗМН, 1996. — 124 с.

45. Проблемы методов обучения в современной общеобразовательной школе / Под ред. Ю.К. Бабанского и др. — М.: Педагогика, 1990. — 224 с.

46. 500 запитань і відповідей допитливим / Авт.-упоряд. Г.Я. Фомичов. — К.: Будівельник, 1995. — Вип. 1. — 112 с.

47. *Тайчинов М.Г.* Воспитание и самовоспитание школьников: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1982. — 160 с.

48. *Щукина Г.И.* Роль деятельности в учебном процессе. — М.: Просвещение, 1986. — 144 с.

49. *Ветров Ю., Глухов И.* Информационные технологии в образовательном пространстве технического университета // Высшее образование в России. — 2004. — № 3. — С. 71—75.

50. *Антонечко Н.* Проблема диференційованого навчання студентів на сучасному етапі // Нова педагогічна думка. — 2001. — № 4. — С. 18—20.

51. *Студеникин М.* Методика преподавания истории в школе. — М., 2000. — 240 с.

52. *Пометун О., Пироженко Л.* Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. — К., 2003.

53. *Акатьев А.П.* Механизм активизации научно-исследовательской работы студентов / А.П. Акатьев, А.И. Момот, А.Я. Савельев; М-во образования и науки Рос. Федерации, Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 40 с.

54. *Ареф'єв В.Г.* Педагогічна практика в школі: Навч.-метод. посіб. для студ. ф-ту фіз. виховання / В.Г. Ареф'єв, В.І. Куриш, М.В. Молнар; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. — 104 с.

55. Внутришкольное управление / Сост. Т.Е. Заводова. — Минск: ИООО “Красико-Принт”, 2005. — 125 с. — (Деятельность классного руководителя).

56. Высшая и средняя профессиональная школа в России и за рубежом: Библиогр. указ. — Вып. 1 / М-во образования и науки Рос. Федерации; Науч.-исслед. ин-т высш. образования; Сост.: А.С. Житенко. — М., 2005. — 27 с.

57. Зуев В.М. Болонский процессе и проблемы высшего экономического образования / В.М. Зуев; М-во образования и науки Рос. Федерации; Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 55 с.

58. Інтерактивні уроки з історії України. 8 клас / Л.Г. Фурман, О.Ф. Полупан, І.О. Андросчук та ін. — Х.: Вид. група "Основа", 2005. — 109 с.

59. Каминская М.В. Освоение учителем деятельности в дидактической системе Д.Б. Эльконина — В.В. Давыдова: (Обучающие занятия эксперта консультанта: практик. психолога шк. с учителями) / Вып. ред. И.С. Ретюнских. — М.: Про-Пресс, 2005. — 45 с.

60. Кузнецова О.А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів: Монографія / Миколаїв. держ. ун-т ім. Сухомлинського. — Миколаїв: ІЛІОН, 2004. — 153 с.

61. Ломтева Е.В. Принципы современного менеджмента в управлении профшколой / Науч. ред. А.Т. Глазунов; Акад. проф. образования. — М.: Изд. центр НОУ ИСОМ, 2005. — 46 с.

62. Маслікова І.В. Моніторингова система освітнього менеджменту. — Х.: Вид. група "Основа", 2005. — 139 с.

63. Митина Л.М. Психология развития и здоровья педагога: выбор стратегии профессиональной жизнедеятельности. — Ч. 1 / Вып. ред. И.С. Ретюнских. — М.: Про-Пресс, 2005. — 76 с.

64. Новые педагогические исследования: Исследования ИРПО. Научные сообщения из регионов / Редкол.: И.П. Смирнов, В.А. Малышева, А.Т. Глазунов и др.; Акад. проф. образования. — М.: ИСОМ, 2005. — 122 с.

65. Організація спортивно-оздоровчої діяльності студентів у вищому навчальному закладі (на прикладі Хмельницького національного університету): Метод. рек. /

Хмельниц. нац. ун-т; В.Б. Базильчук, О.М. Жданова. — Хмельницький: ХНУ, 2004. — 33 с.

66. Організація та методика проведення науково-педагогічних досліджень студентами вищих навчальних закладів: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.І. Соловей, Є.С. Спіцин, К.К. Потапенко, З.М. Шалік. — К.: Ленвіт, 2004. — 143 с.

67. *Осмоловская И.М.* Дидактические проблемы в управленческой деятельности директора школы / Отв. ред. М.А. Ушакова. — М.: Сентябрь, 2005. — 175 с.

68. Проблеми і перспективи розвитку середньої освіти в Україні / Ін-т упр. сусп. змінами, Ін-т європ. дослідж. Нац. акад. наук; О.В. Коловіцкова, Ю.В. Луковенко, В.А. Нікітін та ін. — К.: Видавн. дім А.С.С., 2004. — 63 с.

69. Програма та науково-методичні рекомендації для проведення педагогічної практики / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова; Уклад.: Л. Вовк, Г. Панченко, О. Падалка та ін. — К., 2004. — 77 с.

70. *Родигіна І.В.* Компетентнісно орієнтований підхід до навчання. — Х.: Вид. група "Основа", 2005. — 94 с.

71. *Савельев А.Я.* Модель формирования специалиста с высшим образованием на современном этапе / А.Я. Савельев, Л.Г. Семушина, В.С. Кагерманьян; М-во образования и науки Рос. Федерации, Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 72 с.

72. *Сбруєва А.А.* Порівняльна педагогіка: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти. — 2-ге вид., стер. — Суми: Університет. кн., 2005. — 319 с.

73. *Селевко, Г.К.* Традиционная педагогическая технология и ее гуманистическая модернизация. — М.: НИИ школьных технологий, 2005. — 143 с.

74. *Сележан Й.Ю.* Основи національного виховання: (Українознавство: ритуально-міфологічна культура українців): Хрестоматія. — Чернівці: Книги-XXI, 2005. — 271 с.

75. Система зачетных единиц и организационно-экономические аспекты модернизации высшего образования / Б.А. Сазонов; М-во образования и науки Рос. Федерации,

Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М.: НИИВО, 2005. — 95 с.

76. Современные образовательные инновации: (пред-профильная подготовка) / Т. Г. Новикова. — М.: ГОУДОД ФЦРСДОД, 2005. — 64 с.

77. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової; Луган. держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка, Християн. дит. фонд. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Центр навч. л-ри, 2004. — 254 с.

78. Управление внеучебной воспитательной деятельностью / В.С. Кагерманьян, Н.И. Кучер, А.В. Пономарев, А.В. Маркова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Науч.-исслед. ин-т высш. образования. — М., 2005. — 64 с.

79. *Шарко В.Д.* Андрагогічний підхід до організації навчання вчителів у системі післядипломної освіти: Метод. посіб. для організаторів, викл., працівників системи післядиплом. освіти. — Херсон: Олді-плюс, 2003. — 94 с.

80. *Чаплицін О.К.* Творчий потенціал людини: від становлення до реалізації: (соціально-філософський аналіз): Монографія. — Х.: Основа, 1999. — 277 с.

81. *Жуков С.А., Сторульов О.І., Беседіна Л.М.* Моделі діяльності викладача: Метод. рек. для викладачів ВНЗ. — К., 2003.

82. *Лукін В.Є.* Нові інформаційні технології навчання як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів: Зб. наук. пр.: У 2 ч. — К.; Вінниця, 2004. — Ч. 2. — С. 394—397.

83. Педагогика: Учеб. пособие / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. — М., 2002.

84. Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (25—28 травня 2005 року, Київ) / Відп. ред. Н.В. Артикула. — К.: Стилос, 2005. — 472 с.

85. *Шемшученко Ю.С.* Юридична наука і освіта на Україні. — К., 1992. — 304 с.
86. *Шемшученко Ю.С.* Правова освіта молоді як фактор українського державотворення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конференції. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 44—45;
87. *Шемшученко Ю.С.* Юридична освіта та наука в Україні // Вибране. — К., 2005. — С. 10—62.
88. *Сущенко В.* Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Болонського процесу // Вища шк. — 2005. — № 5 — С. 21—25.
89. *Савченко С.* Правова освіта молоді: сучасний стан та шляхи вдосконалення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конф. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 661—665.
90. *Мурашин Г.О.* Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конф. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 674—676.
91. *Андрусишин Б.І.* Підготовка викладачів правознавства — на рівень сучасних вимог // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наук. праці та матеріали конф. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 692—694.
92. *Андрусишин Б.І.* Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі // Юридичні читання молодих учених: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конференції 23—24 квітня 2004 р. — К., 2004. — С. 3—13.
93. *Андрусишин Б.І.* Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — Сер. 18. Економіка і право. — 2005. — Вип. 2. — С. 96—105.
94. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Формування педагогічної майстерності викладача юридичної психології // Акту-

альні проблеми юридичної психології: Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конференції (Київ, 29—30 вересня 2006 р.). — К.: Вид-во Київ. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. — С. 59—62.

95. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Форми позакласної роботи з правознавства в сучасній школі // Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: Матеріали Міжнар. наук.-метод. конф. 25—28 травня 2005 р. — К., 2005. — 471 с.

96. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Форми наукових досліджень і участь учителів правознавства в їх проведенні // Другі юридичні читання: Зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. 18 травня 2005 р. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — С. 692—693.

97. *Андрусишин Б.І., Гуз А.М.* Методика організації позакласної роботи з правознавства в сучасній школі // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — Серія 18. Економіка і право. — 2005. — Вип. 3. — С. 143—150.

98. *Марущак А.І., Гуз А.М.* Шкільний підручник з основ правознавства та методика роботи з ним // Другі юридичні читання: Зб. матеріалів всеукр. наук. конф. 18 травня 2005 року. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — С. 685—688.

99. *Ткачова Н.А.* Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-педагогічної освіти: Монографія. — К., 1998. — 350 с.

100. *Ткачова Н.А.* Правова освіта і її роль у формуванні свідомості, вихованні духовності молоді. Наука і сучасність: Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. — К., 1999. — Ч. 3. — 193 с.

101. *Даниленко Л.І.* Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. — К., 2005. — 478 с.

102. *Солодкая А.К.* Поликультурное воспитание старшеклассников в процессе изучения гуманитарных предметов: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. — К., 2005. — 225 с.

103. *Дубина Л.Г.* Використання засобів театральної педагогіки для підготовки учителів початкових класів: Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2005.

104. *Єльнікова О.В.* Управління впровадженням інтерактивних освітніх технологій у навчальний процес загальноосвітнього навчального закладу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 2005. — 20 с.

105. *Коновалова В.Б.* Педагогічні умови успішності професійної діяльності викладача вищого навчального закладу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — Вінниця, 2005. — 20 с.

106. *Лісова Н.І.* Розвиток психолого-педагогічної компетентності молодих учителів у системі післядипломної освіти: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. — К., 2005. — 20 с.

107. *Малихіна В.М.* Організаційно-методичне забезпечення управління інноваційною діяльністю загальноосвітніх навчальних закладів в умовах великого міста: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — К., 2005. — 22 с.

108. *Антошкіна Л.І.* Науково-методичні основи державного регулювання вищої освіти: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.02.03. — Наук.-досл. екон. ін-т Міністерства економіки України. — К., 2006. — 34 с.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Конституційне державне право України

1. Зібрання законодавства України. — Т. 6. — Лютий — червень 1993 / За ред. В.В. Медведчука та ін. — К.: Ін Юре, 2000. — 1000 с.

2. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 304 с.

3. Конституція України та її офіційне тлумачення в Рішеннях Конституційного Суду України: Станом на 1 лютого 2001 р. — Х.: Арсіс Лтд, 2001. — 128 с.

4. *Кравченко В.В., Пітцик М.В.* Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні. — К.: Арарат-Центр, 2001. — 176 с.

5. *Кушніренко О.Г., Слінько Т.М.* Права і свободи людини та громадянина. — Х.: Факт, 2001. — 440 с.

6. Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду: Матеріали між-нар. наук.-практ. конф., 27—28 травня 2000 р., м. Золочів — Львів. — Л.: Державність, 2000. — 228 с.

7. *Тодыка Ю.Н.* Конституція України: проблеми теорії і практики. — Х.: Факт, 2000. — 608 с.
8. Конституції зарубешних государств: Великобританія. Франція. Германия. Италия. Европейський Союз. США. Японія. Індія: Учеб. пособие / В.В. Маклаков (сост., пер., вступ. ст.). — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — XXIV. — 581 с.

Адміністративне право

1. Актуальні проблеми державного управління: Наук. зб. — О.: ОФ УАДУ, 2000. — 340 с.
2. Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президенті України. — Вип. 1: Державне управління та місцеве самоврядування. — Х.: УАДУХФ, 2001. — Ч. 1. — 130 с.; Ч. 2. — 90 с.; Ч. 3. — 116 с.; Ч. 4. — 64 с.; Ч. 5. — 100 с.; Ч. 6. — 56 с.
3. Зміни та доповнення до Кодексу про адміністративні правопорушення, прийняті Верховною Радою України 16 липня 1999 р. та у період з 2 вересня 1999 р. по 1 лютого 2001 р. — К.: Україна, 2001. — 31 с.
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення з постатейними матеріалами: Станом на 1 січня 2001 р. / За ред. Е.Ф. Демського. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 1088 с.
5. *Малиновський В.Я.* Державне управління: Навч. посіб. — Луцьк: Вежа, 2000. — 558 с.
6. *Пикулькин А.В.* Система государственного управления: Учебник. — М.: ЮНИТИ, 2000. — 399 с.
7. *Авер'янов В.Б., Андрійко О.Ф., Битяк Ю.П., Голосніченко І., Ківалов С.В.* Адміністративне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.: У 2 т. / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; В.Б. Авер'янов (голова ред. кол.) — К.: Юрид. думка, 2004. — Т. 1: Загальна частина. — 583 с.; Т. 2: Особлива частина. — 624 с.

Фінансове право

1. *Кучерявенко Н.П.* Основы налогового права: Учеб. пособие. — Х.: Легас, 2001. — 304 с.
2. *Миргородский Д.Ю., Спичак А.В.* Налогообложение адвокатов и частных нотариусов в Украине. — Днепропетровск: Изд. дом “Владимир Дудник”, 2001. — 236 с.
3. *Антошкіна В.К., Сирота А.І.* Фінансове право: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — Донецьк: Юго-Восток, 2005. — 367 с.

Господарське право

1. Збірник систематизованого законодавства для суб'єктів підприємництва, які здійснюють діяльність на ринках України / Укл.: В.Й. Дон, О.Г. Назаренко. — Запоріжжя: Запоріжжя, 2001. — 493 с.
2. *Онищенко Т.* Предпринимательская деятельность без создания юридического лица. — Харьков: Фактор, 2000. — 376 с.
3. *Багай Н.О., Бондар Л.О., Гуревський В.К., Луначенко А.В., Пащенко О.М.* Аграрне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Одеський юрид. ін-т Нац. ун-ту внутр. справ; О.О. Погрібний (ред.). — К.: Істина, 2005. — 448 с.
4. *Андрейцев В.І.* Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії / Київ. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Юрид. фак., Євразійська асоціація правничих шкіл та правників, Центр правничої допомоги та досліджень. — К.: Знання, 2005. — 446 с.

Цивільне, торговельне право України

1. Авторське право на літературні та художні твори в Україні: Тематична добірка. — К.: Кн. палата України, 2000. — 112 с.
2. Антимонопольне законодавство України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2001. — № 1. — 414 с.

3. *Вінник О.М.* Інвестиційне право: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 264 с.
4. Господарське право: Практикум / За ред. В.С. Щербини. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 320 с.
5. Збірник законодавства з підприємницького права України: Зб. нормат. актів станом на 1 серпня 2000 року. — К.: Атіка, 2000. — 1152 с.
6. Збірник типових договорів з можливістю копіювання. — К.: Сплайн, 1999. — 68 с.
7. Інвестиційне право: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 264 с.
8. *Кибенко Е.Р.* Корпоративне право України: Учеб. пособие. — Харьков: Еспада, 2001. — 288 с.
9. Орендні відносини в Україні // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2001. — № 2. — 398 с.
10. Правове регулювання на фондовому ринку України. — К.: Агенція фондового ринку, 2000. — 378 с.
11. Актуальні аспекти захисту прав студентства: Освітні семінари для студ.: Інформ. посіб. для молоді. — К., 2005. — 60 с.
12. *Харитонов Є.О.* Вступ до цивільного права України: Навч. посіб. — К.: Істина, 2006. — 288 с.
13. *Заїка Ю.О.* Спадкове право України: Навч. посіб. — К.: Істина, 2006. — 216 с.
14. *Доліненко Л.О., Доліненко В.О., Сарновська С.О.* Цивільне право України: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. — К.: Кондор, 2006. — 356 с.

Сімейне право

1. Законодавство про шлюб та сім'ю України: Зб. документів. — К.: Сплайн, 2000. — 72 с.

Кримінальне право України

1. *Джужа О.М. та ін.* Кримінологія: Спеціалізований курс лекцій зі схемами: Навч. посіб. / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич. — К.: Атіка, 2001. — 368 с.

2. *Дудоров О.О. та ін.* Злочини у сфері підприємництва / О.О. Дудоров, М.Т. Мельник, М.І. Хавронюк. — К.: Атіка, 2001. — 608 с.
3. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі: Метод. рек. — Луцьк: Вежа, 2000. — 55 с.
4. Кримінальний кодекс України з постатейними матеріалами: Станом на 1 вересня 2000 р.: У 2 кн. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — Кн. 1. — 784 с.; Кн. 2. — 752 с.
5. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах: Станом на 1 січня 2001 р. / За ред. В.Т. Маляренка. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 800 с.
6. Кримінально-виконавче право України: Навч. посіб. — Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2000. — 165 с.
7. *Бабий А.П., Гончар Т.А., Загика А.В., Кармазин Ю.А., Кучанский С.Н.* Уголовный кодекс Украины: Науч.-практ. комментарий / Е.Л. Стрельцов (отв. ред.). — 3-е изд., перераб. и доп. — Харьков: Одиссей, 2005. — 864 с.
8. *Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Кривоченко Л.М.* Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / МОН України; М.І. Бажанов (ред.). — 2-ге вид., перероб. та доп. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 480 с.
9. *Ажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Дорош Л.В.* Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / МОН України; М.І. Бажанов (ред.). — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — 544 с.
10. *Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В., Дудоров О.О., Климченко В.А.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Нац. акад. внутр. справ України, Київ. міжнар. ун-т, Київ. юрид. ін-т МВС України / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. — 3-те вид., перероб. та доп. — К.: Юридична думка, 2004. — 352 с.
11. *Александров Ю.В., Клименко В.А.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студ. вищих

навч. закл. / Міжрегіон. акад. управління персоналом. — К.: МАУП, 2004. — 327 с.

Виправно-трудове право

1. Виправно-трудовий кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. В.І. Шакуна. — К.: НАВСУ: Правові джерела, 2000. — 335 с.

Цивільно-процесуальне право

1. Зміни та доповнення до цивільного процесуального кодексу України, прийняті Верховною Радою України у період з 2 вересня 1997 р. по 1 лютого 2001 р. — К.: Україна, 2001.

2. *Тертышников В.И.* Гражданский процесс: Курс лекций. — Харьков: Консум, 2001. — 240 с.

Кримінально-процесуальне право України

1. Руководство по расследованию преступлений: Науч.-практ. пособие. — Х.: Консум, 2001. — 608 с.

2. Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України: Наук. вид. / За ред. В.Л. Регульського. — Л.: Вид-во Ін-ту внутр. справ при НАВС України, 2000. — 327 с.

3. *Тертышник В.М.* Научно-практический комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Украины. — 3-е изд., доп. и перераб. — К.: А.С.К., 2001. — 708 с.

Судова система України

1. *Кройтор В.А.* Защита прав и интересов в суде. Комментарии, образцы заявлений в суд, нормативные акты: Науч.-практ. пособие. — Харьков: Эспада, 2000. — 448 с.

2. Рішення Верховного Суду України: Щорічник / За ред. В.Ф. Бойка. — К.: Вид-во Верховного Суду України, 2000. — 160 с.

Галузі знань, що межують з юриспруденцією, арбітраж, нотаріат

1. Зміни та доповнення до Арбітражного процесуального кодексу України, прийняті Верховною Радою України у період з 2 вересня 1997 р. по 1 лютого 2001 р. — К.: Україна, 2001. — 7 с.

Міжнародне право

1. *Бєлоглавок О.* Міжнародне контрактне право. — К.: Таксон, 2000. — 270 с.

2. *Буроменский М.* Обращение в Европейский Суд по правам человека: Практика Суда и особенности украинского законодательства. — Харьков: Фолио, 2000. — 32 с.

3. *Буроменський М.* Звернення до Європейського Суду з прав людини: Практика Суду і особливості українського законодавства. — Х.: Фолио, 2000. — 32 с.

4. *Гуцуляк В.Н.* Морское право: Учеб. пособие. — М.: РосКонсульт, 2000. — 368 с.

5. Права людини в системі взаємовідносин “Лікар — пацієнт” у відкритому суспільстві. — К.: Медицина України, 2000. — 268 с.

Навчальне видання

Серія “Вища освіта ХХІ століття”

*АНДРУСИШИН Богдан Іванович,
ГУЗ Анатолій Михайлович*

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ “ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА”

Підручник

Підп. до друку 07.08.2007. Формат 84×108 1/32.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 15,96. Обл.-вид. арк. 15,75. Зам. № 8-82.

Видавництво “Знання”
01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia.com.ua
<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. “Наукова думка”, тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. “Абзац”, тел. (044) 581-15-68;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. “Знання”, тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (044) 464-49-70;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. “Кобзар”, тел. (0432) 61-77-44;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. ”Світ книжок”, тел. (0562)33-77-85;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, “Будинок книги”, тел. (062)343-89-00;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. “Знання”, тел. (0412)47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. “Спеціальна книга”, тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. “Сучасна українська книга”, тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. “Книжковий світ”, тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. “Букініст”, тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. “Глобус-книга”, тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. “Знання”, тел. (0332) 77-00-46;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. “Ноти”, тел. (0322) 61-19-64;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. “Українська книгарня”, тел. (0322) 72-16-30;
- м. Миколаїв, просп. Леніна, 122, маг. “Кобзар”, тел. (0512) 55-20-51;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. “Будинок книги”, тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. “Дім книги”, тел. (048) 728-40-13;
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (0532) 61-26-76;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. “Слово”, тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. “Дім книги”, тел. (0352) 43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. “Книжкова хата”, тел. (0352) 52-24-33;
- м. Ужгород, пл. Корятовича, 1, маг. “Кобзар”, тел. (03122) 3-35-16;
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. “Лексика”, тел. (057) 717-60-16;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. “Books”, тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. “Книжковий ряд”, тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. “Книжковий світ”, тел. (0382) 79-25-59;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. “Світоч”, тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернівці, просп. Незалежності, 90, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (03722) 3-42-70;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. “Будинок книги”, тел. (04626) 9-92-62.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.

E-mail: sales@znannia.com.ua

Навчальне видання

Серія “Вища освіта ХХІ століття”

*АНДРУСИШИН Богдан Іванович,
Гуз Анатолій Михайлович*

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ “ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА”

Підручник

Підп. до друку 07.08.2007. Формат 84×108 1/32.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 15,96. Обл.-вид. арк. 15,75. Зам. № 8-82.

Видавництво “Знання”
01034, м. Київ-34, вул. Стрілецька, 28
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia.com.ua
<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. “Наукова думка”, тел. (044) 278-06-96;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. “Абзац”, тел. (044) 581-15-68;
- м. Київ, вул. Хрещатик, 44, маг. “Знання”, тел. (044) 234-22-91;
- м. Київ, просп. Московський, 6, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (044) 464-49-70;
- м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1, маг. “Кобзар”, тел. (0432) 61-77-44;
- м. Дніпропетровськ, Театральний б-р, 7, маг. “Світ книжок”, тел. (0562)33-77-85;
- м. Донецьк, вул. Артема, 147А, “Будинок книги”, тел. (062)343-89-00;
- м. Житомир, вул. Київська, 17/1, маг. “Знання”, тел. (0412)47-27-52;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 142, маг. “Спеціальна книга”, тел. (0612) 13-85-53;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. “Сучасна українська книга”, тел. (03422) 3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. Набережна, 13, маг. “Книжковий світ”, тел. (0522) 24-94-64;
- м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, маг. “Букініст”, тел. (0564) 92-37-32;
- м. Луганськ, вул. Радянська, 58, маг. “Глобус-книга”, тел. (0642) 53-62-30;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. “Знання”, тел. (0332) 77-00-46;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. “Ноти”, тел. (0322) 61-19-64;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, маг. “Українська книгарня”, тел. (0322) 72-16-30;
- м. Миколаїв, просп. Леніна, 122, маг. “Кобзар”, тел. (0512) 55-20-51;
- м. Одеса, вул. Буніна, 33, маг. “Будинок книги”, тел. (0482) 32-17-97;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 27, маг. “Дім книги”, тел. (048) 728-40-13;
- м. Полтава, вул. Шевченка, 29, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (0532) 61-26-76;
- м. Рівне, вул. Соборна, 57, маг. “Слово”, тел. (0362) 26-94-17;
- м. Тернопіль, вул. Й. Сліпого, 1, маг. “Дім книги”, тел. (0352) 43-03-71;
- м. Тернопіль, вул. Чорновола, 14, маг. “Книжкова хата”, тел. (0352) 52-24-33;
- м. Ужгород, пл. Корятовича, 1, маг. “Кобзар”, тел. (03122) 3-35-16;
- м. Харків, вул. Пушкінська, 74, маг. “Лексика”, тел. (057) 717-60-16;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. “Books”, тел. (057) 714-04-70, 714-04-71;
- м. Херсон, вул. Леніна, 14/16, маг. “Книжковий ряд”, тел. (0552) 22-14-56;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. “Книжковий світ”, тел. (0382) 79-25-59;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. “Світоч”, тел. (0472) 36-03-37;
- м. Чернівці, просп. Незалежності, 90, маг. “Будинок книги та медіа”, тел. (03722) 3-42-70;
- м. Чернігів, просп. Миру, 45, маг. “Будинок книги”, тел. (04626) 9-92-62.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 537-63-61, 537-63-62; факс: 235-00-44.

E-mail: sales@znannia.com.ua